AFDELING AGRARISCHE GESCHIEDENIS
LANDBOUWHOGESCHOOL

A.A.G. BIJDRAGEN 11

SUMMARIES

B. H. Slicher van Bath
Studies concerning the agrarian history of the Veluwe in the middle ages 68

H. K. Roessingh
The number of inhabitants in the Veluwe, 1526–1947 126

H. K. Roessingh
The results of the religion census of 1809 in the Veluwe seen in a social-historical perspective 171

Afd. Veevoeding
WAGENINGEN
Landbouwhogeschool

WAGENINGEN 1964

67512 ; No. 11

THE SETTLEMENT OF MADEIRA AND THE SUGAR CANE PLANTATIONS*)

VIRGINIA RAU

The study of the colonization of Madeira is of outstanding interest for its characteristics. In the first place, it was the colonization of an uninhabited island where no cattle or food plants existed. In the second place – besides its great inherent economic importance – because Madeira was also used as a „test field" – an experimental station, as Vítor Viana called it – where methods and techniques were tried out which were afterwards applied on a larger scale in the other Atlantic islands and later in Brazil and Africa. The island of São Tomé was the crucial point of transition where the sugar cane began to be grown in a tropical climate. At a very early stage, traces could be found there of the „advance" of sugar cultivation which, starting from Madeira and throughout the last twenty-five years of the fifteenth century, ended by attaining the shores of the Brazilian northeast in the first quarter of the sixteenth century. The production of São Tomé island was sufficiently important in 1517 to warrant the drawing up of „sugar sale regulations".

But this relationship with Brazil – a relationship so close that a great many Madeirans have already been traced in Brazilian colonization in the sixteenth and seventeenth century – offers a suitable field for study, though it should not make us forget the special characteristics of the colonization of Madeira. The technical conditions of sugar production and the juridical conditions of land tenure and exploitation typical of an island isolated in the Atlantic reveal entirely distinct and new economic aspects in a likewise different politico-administrative framework.

The differences relating to Brazil, are generally speaking, very relevant, well known and, we may say, indisputable. From another point of view, the colonization of Madeira is the first undertaking of modern colonization. It was carried out under exceptional conditions owing to the non-existence of a prior population and of a prior local production

*) One of the lectures given by Professor Rau as a guest-professor in the Department of Rural History of the Agricultural University at Wageningen on 16 May 1963. Professor Rau visited Wageningen in pursuance of the cultural treaty between Portugal and the Netherlands.

This article inaugurates the activities of the Department of Rural History on the agrarian history of the tropical and subtropical regions (The editor).

structure, even of a primitive type, and Christian Europe had never undertaken anything of the kind till then. When manpower, sundry techniques and juridical and political structures were transplanted to Madeira Island, there were no native obstacles or different work techniques to surmount. But there was indeed the adaptation of a technical equipment and of a juridico-social structure suited to the climate and production conditions of the Continent to a wholly new area which, though fertile, was wild, that is to say, had not been previously prepared. This fact entailed great alterations and adjustments and required a selection of adaptable productive crops (besides subsistence crops: cereal crops and others). Of all these, the one that would yield more immediate results was sugar cane. We should not forget that as early as 1404, at least, sugar cane was being grown in the Algarve (Southern Portugal) and in 1451 in the Coimbra area. Very early references (1433) to this crop in Madeira with a view to exportation are extant. At the end of the fifteenth century the volume of its production was already internationally felt: „It is produced today (1493) in such volume that the whole of Europe has more sugar than is customary", wrote Nuremberg travellers. Historians have considered this fifteenth century event as a „remarkable success": the sugar trade „was the most important among the trade of all other products from the two archipelagos of Madeira and the Azores." Indeed, this international boom was soon recorded in European markets as being in the ascendant (a fact which was already apparent in Bristol in 1466 and in Flanders in 1468), and the production of 400 „cantaros" (pitchers) reported by Cadamosto in 1455 was mostly intended for external consumption. Thus occurred a truly extraordinary phenomenon, viz., an entirely uninhabited wooded island being placed under cultivation and changed in the space of thirty years into a considerably important producing centre for exportation, in regular connection with a continent which some time before had no knowledge of its existence. We have here a striking instance of the creative capacity of adaptation of man, who based on prior experience, renews such experience and adapts it intelligently to previously unforeseen circumstances.

Some historians saw in the colonization of Madeira a typically mediaeval product. We are not going to discuss this point of view here as a thesis; we shall restrict ourselves to contributing some data which we think may be useful for its analysis.

Knowledge of the existence of Madeira in the Middle Ages has been much discussed. In these discussions, often tainted by priority considerations, it is forgotten that the essential fact in this case is the exploitation of an island with very promising conditions, an exploitation undoubtedly connected with the technical control of navigation in the Atlantic. Up to the fifteenth century, Madeira, whether known or not,

could not be peopled; no one knew how to get there and come back at will – a fundamental operation achieved by the fifteenth century Portuguese, who thus gave human existence to these Atlantic islands.

There is not many available quantitative data on Madeira sugar, nor on area under cultivation, number of mills in existence, or even general production. We shall thus have to reproduce here the scanty known figures and the estimates made from them. In fact, what we have are Cadamosto's references (although subject to certain equivalences owing to the unit of measurement he adopted, the „cântaro", or pitcher), the licence of construction of Diogo de Teive's mill in 1452, and the letters of acquittance of the last quarter of the fifteenth century. These widely spaced references render difficult an analysis of the development of sugar cane in Madeira, since the available data to determine this process are of a predominantly juridical nature, much less amenable to the factors acting on imediate economic dynamics. Yet, even from this point of view, the case of Madeira was typical and pointed to the future. Madeira being an island in the middle of the Atlantic, and producing an established item of export of guaranteed consumption, production estimates soon assumed there an eminently practical interest, as they were connected with substantial private economic interests (both national and foreign). The fate of sugar „regards the profit and welfare not only of the said island but also of our entire kingdom". Hence the estimates or production calculations made to facilitate the solution of fiscal, evaluation, collection and contract-granting problems, or to ascertain the possibilities of selling and placing this crop in the various international markets open to Madeira sugar, which had to compete with sugar from Sicily, Egypt and the Canary Islands. The „Book of the Superintendent of the Royal Domains for Funchal Sugar", year 1494, contains a detailed estimate of sugar production in that year, viz., 80,451 „arrobas" (1 arroba = 15 kgs.). This estimate, made by the official assessors, is the oldest known for that „colonial" produce and was carried out when the island was in full development. It preceded the appearance of the diseases that began to attack the sugar cane, perhaps after 1502, and also the decree of August 21, 1498, whereby the exportation of Madeira sugar was limited to 120,000 „arrobas", and brings before us the production of the island in what may be described as a boom period.

What we know about sugar cane growing in Madeira has extremely interesting aspects. It is possible that the frequent references to the great plantation of the Esmeraldos have misled us till today in two respects which we shall now analyse. In the first place, the data contained in the estimation of 1494 show us a sugar-cane cultivation organ-

ized in a régime of medium and small plantations, even when these expressions are applied to Madeira. By this we mean rural landowners having a production of 1,500 „arrobas", which would be inadequate for the „great" Brazilian or Portuguese estates.

It should be stressed that in the Southern districts land tenure was much more broken up and of smaller size. The overwhelming majority was constituted by low and middle bracket landowners whose production only exceeded 250 „arrobas" under very exceptional conditions. As may be seen, it is impossible to speak here of „large estates", which in some areas may be even considered as non-existent. But the perspective is confirmed and corrected as to accuracy from another point of view more directly connected with the process of exploitation when we look into the figures of the assessments made.

The estimates, of course, regarded „cultivation units" which were not necessarily identical. It is found, however, that the cultivation unit came to practically half the figure given for the producing average per grower. If the estate was not large, the exploitation unit was even smaller. This conclusion is further stressed in the classification of the production of such units as reported to the assessors.

It will thus be seen that we are still far from the great sugar-cane plantations of future Brazil, with their slavery institutions and their great mill and plantation owners. What predominated in Madeira was a landed middle class with limited possibilities which, in any case, were seldom sufficient to enable its members to keep up a system of production based on slavery – an expensive system when used in connection with small units. We do not mean by this, of course, that no slaves were employed in the island's sugar-cane plantations; our intention is only to explain the restricted character of slavery there.

The average cultivation area under each landowner or producer was not, in fact, very great. It is perhaps necessary to analyse at this point the share of each rural landowner or producer in production as a whole.

We find that in the „cool" lands of the Southwest of the island one-fifth of the landowners had under their charge half of the production of that area. At Funchal, in the older central part of the Southern area of sugar-cane growing, land property was entirely medium and low bracket.

And if we turn once again from the plantation to production units, the concentration increases, though the production units appear to be of medium or comparatively small size. There is here an aspect of great social significance, and also in the existence of a great number of small producers. Every single one of the ten greatest plantation owners at Funchal had a share in local production ranging between 6.5 per cent and 2.3 per cent.

To offset this, about two thirds of plantation owners had a participation under one per cent, over half of them having 0.5 per cent as their share. This is a very curious phenomenon which places us before a markedly characteristic social reality: sugar production spelt profit to wide strata of the population and among sugar producers – besides low and middle-bracket farmers – there were shoemakers, carpenters, barbers, merchants, surgeons, millers. These peoples were rubbing shoulders with noblemen, municipal officials and others who picked the crumbs of the benefits accruing from this wealth-bringing crop – a very different reality from the one usually suggested when the social panorama of the island of Madeira in the sixteenth century is depicted. All this motley crowd of small producers availed themselves of a distribution organization set up in the island to render their minute production profitable.

The second aspect to be stressed is the national or Portuguese character of sugar production. Frequent mention is made of the intervention of Flemish, Italian and Catalan farmers in the production of Madeira sugar. But in this estimate the foreign sugar-producing element in Funchal is of very restricted economic significance.

It is found that about seventy years after the beginning of the colonization of Madeira the participation of foreigners in sugar production, even after such production was firmly established in European markets, remained very small. It should not be concluded from this, however, that foreigners had little to do with the sugar trade.

In this way, it is possible to distinguish and place against its proper background the problem or – more impressively – the tragedy of islands in general and of Madeira in particular whenever their situation as islands – therefore an isolated situation – is rendered worse by a production régime. Not one of monoculture, as thought by Fernand Braudel, but where the economy of the island is tied to the income from a given product. Here we unearth the roots of an important point to stress, which is the disjointing between the direct production régime entrusted to nationals in its overwhelming majority and the system of distribution and marketing, mostly left to foreigners .The soil-bound producer, having no means of placing his crop (and therefore almost unable to augment by himself the value of the product), was subject to the price and conditions imposed by the merchant, who controlled the distribution machinery and had access to European markets. In this case – and in how many others? – the merchant was often a foreigner acquainted with the markets of Flanders, Italy, England, etc., and who had his own circle of clients and his own capital; the producer was a Portuguese with his own land, his own property, his own religion and his own language. Clashes were unavoidable and often occurred. Thus we have the statements of the alderman Mem Rodrigues at a meeting of

the Town Council of Funchal on July 18, 1472, to the effect that the trade of sugar and all the rents of the islands, were placed in the hands of certain men whose superintendent was a Genoese, Messer Leão, and that it would be advisable to transfer the factory to Portuguese hands because in a number of localities some „places" had been destroyed, damaged and lost owing to the presence of Genoese. Complaints were made at the Cortes of 1472–1473 that the sugar trade was in the hands of Genoese and Jews, it being requested that, after the lapse of the contract of the island of Madeira, the purchase and sale of the said sugar should be open to all. There were complaints also in 1481–1482 against the fact that Madeira sugar was not sent to Lisbon for redistribution. The prohibition of residence to foreigners was demanded as well as the expulsion of foreigners from the island and the cancellation of residence permits. The monpolist projects of Duke Dom Fernando (1469) and later of King John II were criticized; and the fixation of the exportable quotas and the ascribing of certain amounts to each market were asked for. The aim of all this was to curtail foreign intervention or to ensure direct participation in the profits from the external market. Obviously these efforts were of no avail or redundant. The foreigners had control of the markets and sometimes of the material means of access to them: the economic „respiration" of the island was to a large extent in their power. This fact is of undoubted importance to understand Duke Dom Fernando's plan, conceived in 1469, of establishing a sugar monopoly; a plan which the Madeirans resisted by applying for its revocation, which they succeeded in bringing about. Viewing the problem from a distance, it becomes apparent that a monopoly was, in fact, the only means (albeit a very expensive one) of counteracting the external influence of merchants or foreigners. The Duke, if he had the whole production under his control, would be in a position to set up his own system of distribution, in which the merchants would naturally share so as to „ensure some measure of remedy and correction" of the low price of sugar and to avoid any dangerous reaction in Bruges from the wealthy merchants of Sicilian sugar. On the other hand, it might bring about an even heavier economic oppression. Of two evils, the sugar producers chose the lesser one: the system of competition among foreigners, who flocked to the island or settled there attracted by the profits derived from an expensive product.

Madeira sugar was thus situated within the range of action of a „company" of certain known Portuguese and Italian traders: Martim Anes Boa Viagem, Alvaro Esteves, Fernão Pires, Baptista Lomellini, Francisco Calvo, Vicente Gil, Fernão Nunes Boa Viagem, Pedro Botelho and Messer Leão. We suspect, however, that Genoese interests were predominant in this group of traders – a supposition partly based on the fact that Baptista Lomellini obtained on November 27, 1471,

that he, his factors and his company should be held as „natives of these parts", and that on December 30, 1476, the Infanta Dona Beatriz recommended him to the Funchal Town Council not as a foreigner but as a „native and her own servant".

Thus began the tragedy of the Madeirans who, after having sacrificed their subsistence crops to sugar cane growing, felt the need of „bread". In addition, sugar was beginning to cross the boundary-line of heavy production and to effect the adjustment of the critical problems connected with it-over-production and a drop in prices. In 1469, the cost of an „arroba" ranged, depending on quality, between 650 and 800 „reais", while in 1496 it ranged already between 350 and 600 „reais" in the same conditions. At the same time, there began the wave of „regulations" fixing production in accordance with the already referred–to exportable totals and market quotas.

From the foregoing data it appears to us, therefore, that we shall only be able to understand the problems of the economic history of Madeira if we bear in mind the duality of national producers and predominantly foreign exporters.

We are thus led to suppose that the Genoese and Florentines were the great intermediaries in the exportation and sale of Madeira sugar after the middle of the fifteenth century. Indeed, it was then that the trade policy of some Italian republics began to look indisguisedly towards the south and Atlantic regions of Western Europe. On the one hand, there was a noticeably growing increase of Genoese commercial influence in the kingdom of Granada, and on the other hand, in general terms, of Italian predominance in the Castilian and Portuguese world. Hence the antagonism between Portuguese and Italians so often brought to expression at the Cortes. At the Lisbon Cortes of 1459, the representatives of the people applied for the expulsion of the Genoese and Florentines from the kingdom alleging that they harmed the country without bringing any profit to it. At the Coimbra-Evora Cortes of 1472–1473 and at the Evora Cortes of 1481–1482, the protests of the „people" were centered on their predominance in the Madeira sugar trade, and no hesitation was felt in stating that the Florentines and Genoese had never done anything in Portugal except extracting gold and silver coinage from the country and laying bare the king's secrets relating to El Mina and the islands.

Exactly when Genoa was losing interest in her Oriental positions and transferring her activities to the Atlantic West, Madeira sugar began to weigh strongly in Western production and to make possible the change of a luxury product into a „great commodity" whose use as food was generalized. Integrated as the island of Madeira was in the Portuguese market, where the Genoese and Florentines had fought their way to a dominant position, the latter at once devoted themsel-

ves to this profitable trade, opening to Madeira sugar an ever greater and ampler market both in the North of Europe and in the Mediterranean. After the second half of the fifteenth century, and more particularly during its last quarter, Italian merchants were among the main „exploiters" of the sugar island, and we often stumble upon their names. João António Cesare, a Genoese, was endeavouring to establish himself in Madeira around 1480. Paulo di Negro, residing in Lisbon, accepted an order from Luis Centurione, a Genoese patrician, for 2,000 „arrobas" of sugar, and in 1478 entrusted that commercial operation in Madeira to Christopher Columbus. In the last quarter of the fifteenth century, Luis Doria, Urbano and Baptista Lomellini had already taken up residence at Santa Cruz, Santana and Porto do Seixo in the island of Madeira. Antonio Spinola, whose beginnings had been in the wheat trade around 1472, was already a resident of the island when he obtained his naturalization papers on May 28, 1490. In 1498 Dom Manuel, when according shipping preference to Portuguese exporters of Madeira sugar, granted to the Florentines Bartolomeo Marchionni and Jerónimo Sernigi the privilege of being included among „the native merchants". In 1500, the Genoese Lourenço Cattaneo made a contract with the king of Portugal whereby the latter sold him 50,000 „arrobas" of Madeira sugar at the rate of 400 „„reais" per „arroba". In 1503, Lázaro Merello and his son Giobatta founded a commercial company with the brothers Domingos, Bernardo and Pantaleão de Sampierdarena to trade in Madeira sugar and „camellotto" between Genoa, Vicenza and Mantua.

And since the Italians succeeded in penetrating the export trade of Madeira sugar assisted by a far-flung commercial and financial network which spread all over Europe, it was no less easy for them, too, to penetrate in time the sector of land ownership, thus becoming producers and landowners in the island of Madeira. If fifteenth century Spain was a country were Genoese bankers reigned and thrived, Madeira was probably for the Italians, to a great extent, an island were an intense trade in sugar exportation was carried on throughout the second half of the fifteenth and the first half of the sixteenth century, until the advent and triumph of the great sugar export trade of Brazil in the middle of the latter century.

We referred above to heavy production on a fifteenth century scale. Can these estimates, based on productivity as it was at the period when they were made, give us some data on the area under cultivation? We shall not go deeply into this calculation (which, in any case, would be difficult owing to the differences in farming methods, available labour, irrigation, etc.), but we are once again still very far from the true heavy production of Brazilian sugar in the middle of the seventeenth

century. However, the social repercussions of Madeira production are proportionately great, as proved by the distribution of the income therefrom and of the production itself.

The „discoveries" and colonization were dovetailed in everyday life, not only through the importation of Madeira sugar, gold, slaves and the timber used in the building of the „tall houses" to which Zurara refers, but also from a very early date through the appearance of rents and pensions arising directly from overseas activity.

Besides these aspects of production and its direct or indirect distribution, and the revenue from Madeira sugar to which we have already referred, their „industrial" implications are equally interesting. In the first place, mention is made of some 16 sugar mills, half the figure given by Gaspar Frutuoso in „Saudades da Terra" for the end of the sixteenth century. Lippmann's figure for the beginning of the sixteenth century – 150 mills – seems, to be quite frank, an exaggeration.

Besides the absence of foreigners and the various social strata from which mill owners came, the disparity in the volumes of production is to be stressed and indicates, no doubt, that these mills did not exist only for own production. Also in this case we cannot find any counterparts of the great „industrial" units which were to become so frequent in the Brazilian scene of the seventeenth and eighteenth centuries. We are, too, still very far from the swarms of slaves which it entailed. As happened with the agricultural production of the sugar cane, carried on in a régime of small or medium exploitation, we find here mills whose owners had sometimes a production under the general average ascertained for individual sugar cane plantation owners.

The other industrial activity to which reference is made in this document is fruit preserves. Preserves are mentioned in general in conjunction with lemons, citrons, oranges, pumpkins, pears and apricots. The data referred do serve only to link sugar with the other agricultural activities of the island but do not give us an exact idea concerning them. The fruit preserve sector was of an essentially private nature.

Being a rural industry linked with sugar production, its purposes included, no doubt, that of taking avail of the position of the island to provide supplies to shipping in transit. At the same time, it increased the production resources of the island and constituted a means of generally improving its economy at a time when many types of fruit could only be exported dried or preserved in sugar; it could also be used to regulate the sugar production of Madeira and keep it at market level as a defence against mercantile speculation, which naturally strove to deprive such production of any other options besides the ones accorded it by the merchants themselves.

So we find in Madeira the picture of intense and many-sided rural, industrial and commercial life, whether in its economic forms (which had more than one aspect) or in its social implications. These and these only were the aspects we wished to refer to here and which, in our opinion, it would be of special interest to stress. It would still be necessary to study questions of land tenure régime and co-exploitation of the land to which reference is made in it, as well as the place names and the entire minor history of families and men, of no small importance for the knowledge of the process of inclusion of these islands in „greater history".

A long series of great navigators passed through Madeira and left there an indelible imprint of human endeavour which could well be the mainspring of their thirst for adventure.

But besides these seamen there were also proud noblemen and humble officials and workers for whom sugar-cane growing was a wealthy source of income or just a standby supplementary to their rural and domestic economy.

BIBLIOGRAPHICAL NOTE:
VIRGINIA RAU and JORGE DE MACEDO, *O Açucar Da Madeira Nos Fins do Seculo XV*, Lisboa, 1962; AMORIM PARREIRA, *Historia do Açucar Em Portugal*, Lisboa, 1932; *Arquivo Historico Da Madeira*, *Passim*; DUARTE LEITE, „Os Primeiros Açucares Portugueses," in *Coisas de Varia Historia*, Lisboa, 1941; J. M. DA SILVA MARQUES, *Descobrimentos Portugueses*, Lisboa, 1949, Vol. II, *passim*; DOMENICO GIOFRÉ, „Le Relazioni Fra Genova e Madera Nel 1° Decennio Del Secolo XV," in *Studi Colombiani*, III, Genova, n.d.; JACQUES HEERS, „Le Royaume de Grenade et La Politique Marchande de Gênes en Occident (XVe Siècle), in *Le Moyen Age*, No. 1–2, 1957.

STUDIEN BETREFFENDE DE AGRARISCHE GESCHIEDENIS VAN DE VELUWE IN DE MIDDELEEUWEN

B. H. SLICHER VAN BATH

I. DE NEDERZETTINGEN

In zijn *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland* geeft Van Spaen in 1805 een karakteristieke beschrijving van de Veluwe[1]) „Wanneer men de Veluwe na twee Eeuwen van voorspoed en welvaart beschouwt, zal men spoedig gewaar worden, dat – uitgezonderd de zoomen langs de Zee en de Rivieren, die zeker in schoonheid en vrugtbaarheid de aangenaamste en rijkste streeken van onzen aardkloot evenaaren – het binnenste van 't Land, meestal schraale heidens, zandbergen en kreupelbosch vertoonen, alwaar de ingezetenen, hoe arbeidzaam en zuinig zij ook zijn, zich moeielijk een matig onderhoud verschaffen kunnen, zonder den overvloed te kennen".

Dit beeld vindt men bevestigd, als men de historische kaarten van de Veluwe in ogenschouw neemt. Men ziet dan, dat de bevolking vooral langs de randen geconcentreerd is, in het bijzonder langs de oevers van de Rijn en de IJssel, terwijl het midden de indruk van een grote leegte maakt. Op de kaarten wordt deze leegte opgevuld met tekeningen van rijen heuveltjes met hier en daar een boom, terwijl enkele spaarzame wegen de randen met elkaar verbinden. Het oude Drente is dikwijls vergeleken met een pannekoek, waarvan de randen het vetst waren. Bij de Veluwe lijkt het alsof er in het midden van de koekepan zelfs in het geheel geen beslag is gedaan.

Dankzij talrijke archeologische onderzoekingen in Drente weet men, dat daar aan de bevolkingsconcentratie in de randen een geheel ander stadium is voorafgegaan, waarin juist het midden relatief dicht bewoond was, terwijl de randen ontoegankelijke moerasgebieden waren. Op de Veluwe zijn tot nu toe veel minder archeologische vondsten gedaan dan in Drente, maar op grond van de huidige kennis van de prehistorische landbouw mag men aannemen, dat de lichte zandgronden in het midden van de Veluwe gemakkelijker met de primitieve akkerbouwgereedschappen in cultuur konden worden gebracht dan de moerasgronden langs de grote rivieren, die een zwaardere begroeiing droegen.

De lange periode, welke men met de term „tijd der volksverhuizingen" aanduidt, is waarschijnlijk de kentering geweest, waarin het hoge midden verlaten werd en de ontginning van de moeilijker te bewerken, doch vruchtbaarder stroken langs de rivieren ter hand werd genomen. In hoeverre wijzigingen in de klimatologische omstandig-

heden en in de grondwaterstand hiervan de oorzaak zijn, valt moeilijk te beoordelen. De vraag of deze verschuiving van de bewoningscentra samen is gegaan met een verandering in de etnische samenstelling van de bevolking kan evenmin afdoende beantwoord worden.

De oudste schriftelijke gegevens dateren uit de achtste en negende eeuw. In de oorkonden en inkomstenregisters worden plaats-, boerderij- en veldnamen vermeld. Op zichzelf zegt een dergelijke vermelding weinig over de eerste vestiging, omdat de genoemde plaats veel ouder kan zijn dan het tijdstip van eerste vermelding in de bronnen. Toch kan men door het grote aantal toponiemen een zekere indruk krijgen van de ontwikkeling van bepaalde gebieden gedurende een zekere periode. Het aantal voor het eerst vermelde toponiemen op de Veluwe is per eeuw als volgt:

	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	Totaal
Aantal toponiemen Veluwe	13	28	7	15	21	47	131

Ter vergelijking moge dienen de aantallen Oostnederlandse toponiemen:

Aantal toponiemen	VIII	IX	X	XI	XII	XII*)	XIII
Graafs. Zutfen	1	11	7	14	34	90	178
Overijssel	4	2	38	9	34	111	202
Drente	–	1	–	4	31	31	156

*) Met inbegrip van de namen vermeld in het goederenregister van de graaf van Dale, dat uit 1188 zou dateren, doch omstreeks 1300 is opgesteld. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen, dl. I, Mensch en gemeenschap*, Assen, 1944, pp. 220–221.

Bij een beschouwing van de Veluwse toponiemen op de kaart valt op, dat enige vroege vermeldingen in het midden van de Veluwe te vinden zijn: Uddel (792/3), Apeldoorn (792/3), Engeland bij Beekbergen (801), Loenen (838) en Drie bij Ermelo (855).[2]) Deze vermeldingen springen des te meer in het oog, omdat na 855 tot aan de dertiende eeuw van het midden van de Veluwe vrijwel geen nieuw toponymisch materiaal bekend is. Men kan vermoeden, dat in deze vermeldingen nog een aansluiting te vinden is met de voorafgaande periode.

De plaatsen, die vóór het jaar 1000 genoemd worden, liggen vooral langs Rijn en IJssel: Wageningen en Renkum, van Oosterbeek tot Reden, verder Brummen, Voorst en Wilp, elk met hun omgeving; in het noordoosten Hattem en vooral Doornspijk met enkele in de nabij-

KAART I
Toponiemen van plaatsen en boerderijen uit de periode vóór 1300
Names of places and farms before 1300
+ Toponiemen van plaatsen of boerderijen vóór het jaar 1000
• Toponiemen van plaatsen of boerderijen uit de periode van 1000 tot 1300
(O Steden)

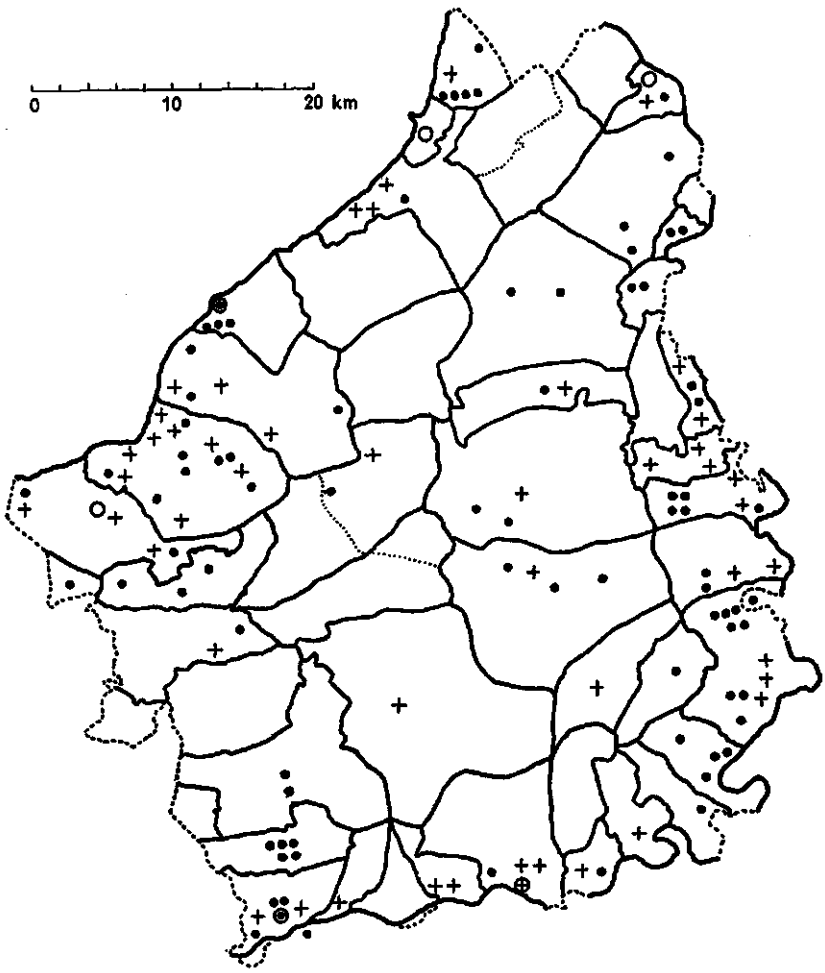

heid gelegen plaatsen, die thans verdwenen zijn. Een centrum met een grote rijkdom aan toponiemen is het gebied van Putten, Ermelo en Nijkerk. Gegevens ontbreken uit het stroomgebied van de Weteringen en de IJssel tussen Vaassen en Hattem, uit de smalle cultuurstrook langs de zee tussen Doornspijk en Ermelo, en uit de Gelderse Vallei tussen Appel, zuidoost van Nijkerk, en Wageningen.

In de oorkonden van de achtste en negende eeuw vindt men ver-

schillende bewijzen van ontginningsactiviteit gedurende deze periode: de *comprehensiones*, ontginningen in de bossen (zie kaart IV). Men moet hierbij niet aan het rooien van dichte bossen denken, maar veeleer aan ontginningen van gebieden, waar allerlei opslag groeit. Dergelijke ontginningen worden genoemd in Putten, Ermelo, Doornspijk, Oosterwolde en in Brummen bij de IJssel.[3]) Dit zijn gebieden, die liggen op de rand van de zandgronden en de moerassen[4]), niet in het droge midden van de Veluwe, doch aan de zoom vooral in het noordwesten en noordoosten. In een der oorkonden wordt uitdrukkelijk vermeld, dat niet lang geleden akkers in een bos zijn ontgonnen.[5]) Elders wordt vermeld, dat men grond kan bezitten door erfrecht of door ontginning.[6]) In het midden van de negende eeuw (855) valt de laatste vermelding van deze ontginningsactiviteit. Is het einde een gevolg van de strooptochten der Noormannen? Men zou het haast denken, vooral als men enkele decennia later hoort over vijf onbebouwde hoeven in Monnikhuizen bij Arnhem.[7])

Gering is het aantal toponiemen uit de tiende eeuw, namelijk zeven. Het lijkt alsof er een breuk is tussen vroege en late middeleeuwen. Hierop wijst ook het verschijnsel, dat in de oudste oorkonden een aantal plaatsen worden genoemd, die thans niet meer gelokaliseerd kunnen worden. Men treft dit op de Veluwe veel menigvuldiger aan dan in de oostelijke provincies. Verdwenen is het herhaaldelijk genoemde Bidningahusum, Bidningahem of Biddinchem, omstreeks 1150 voor het laatst nog vermeld als kerkdorp.[8]) Vermoedelijk heeft deze plaats gelegen in de nabijheid van Doornspijk, in een streek, die later aan de Zuiderzee ten offer is gevallen. Hier lagen waarschijnlijk eveneens het woud Seaewald of Suiftarbant[9]) en Quarsingseli[10]). In de Noordgouw – tussen beneden IJssel en Zuiderzee – wordt een buurschap Rotherimarca genoemd[11]); bij Harderwijk lag een plaats Hlarashem of Lersen[12]). Onzekerheid heerst er omtrent Urthunsula[13]), Enedseae of Endesle[14]), Berilsi[15]) en Henslare[16]). Geheel onbekend is Uuerdupa[17]). Het verdwenen Rijnwijk bij Wageningen moet wel aan de Betuwse zijde van de rivier hebben gelegen.[18]) De hof te Rijnwijk, eigendom van de abdij te Deutz, had in de tweede helft van de twaalfde eeuw van overstromingen te lijden en was toen reeds voor een deel ontvolkt.[19]) Klachten over wateroverlast aan de oevers van de Rijn hoort men ter zelfder tijd vaker. Men hoopt door het graven van een waterafvoer door de Nude bij Wageningen het overtollige Rijnwater kwijt te raken. De bewoners van deze streken worden – volgens een keizerlijke oorkonde van 1165 – met een dagelijkse dood bedreigd en zij worden tot de bedelstaf gebracht.[20])

Naast deze verliezen staan veel talrijker winsten in de tijd van de elfde tot de dertiende eeuw. Het aantal voor het eerst vermelde toponiemen neemt in de elfde en twaalfde eeuw weer toe. Men vindt deze

plaatsen voornamelijk in het IJsselgebied tussen Arnhem en Voorst, voorts in de omgeving van Epe, Oene en Heerde en eveneens in zeer grote getale in de noordwesthoek van de Veluwe, bij Ermelo, Putten en Voorthuizen.

In de dertiende eeuw sluiten hierbij aan de omgeving van Wilp en Twello, Oosterwolde in het noordoosten, Harderwijk, aan het einde van de dertiende eeuw Elburg en de zuidwesthoek bij Ede, Bennekom en de Nude. Hoewel Epe pas in de twaalfde en Ede in de dertiende eeuw voor het eerst vermeld worden, moeten deze plaatsen – althans naar de naam te oordelen – zeker aanmerkelijk ouder zijn.

Met de ontginningen in de twaalfde en dertiende eeuw kan men wellicht de hoven van enige Utrechtse kapittels in verband brengen. Het kapittel van St. Pieter had de hof Broek bij Velp, het latere kasteel Biljoen.[21]) De naam Broek wijst op ontginning. Het kapittel van St. Marie had hoven in Apeldoorn, Oene, Aard bij Wilp en de hof Selhorst bij Harderwijk.[22]) Hoewel deze hoven pas in de dertiende eeuw voor het eerst vermeld worden, zullen zij vermoedelijk wel iets ouder zijn. Naast de hoven en op de grond hiervan werden in Selhorst, Apeldoorn en vermoedelijk ook in Oene kerken gebouwd, die bij de twee laatste plaatsen de oorsprong werden van nieuwe parochies.[23]) In Oene werden in de 14e eeuw de ontginningen voortgezet. In 1337 werd 35 morgen land ontgonnen en in 1342 werd 21 morgen nieuw land in pacht voor twaalf jaar uitgegeven. De laatste ontginning bestond uit acht kavels van verschillende grootte, verspreid bij het dorp gelegen.[24])

De kerk in Selhorst verloor spoedig aan betekenis door het snel opkomende, naburige Harderwijk. In de loop van de 13e eeuw ontwikkelde zich hier een levendige handel met de Hanzesteden en Scandinavië.[25]) Elburg was gedurende de dertiende eeuw nog van weinig betekenis, het wordt voor het eerst in 1291 of 1294/5 genoemd.[26])

In de Gelderse Vallei werd in 1132 Hoevelaken ter ontginning uitgegeven, vóór die tijd was het een onbewoonbaar veen.[27]) In de streek tussen Barneveld en Lunteren vindt men vele toponiemen met het suffix *-laar*. Uit de Oostnederlandse provincies is bekend, dat de *-laar*-namen gebruikt zijn voor nederzettingen van jongere datum, en daar voor het eerst voorkomen in de twaalfde eeuw.[28]) De oudste -laar-naam op de Veluwe is Dasselaar onder Putten (1119), gevolgd door het ruim een eeuw jongere Henslare (1250).[29])

In het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei schijnt de waterafvoer na 1165 verbeterd te zijn. Wageningen, oorspronkelijk op de Berg gelegen, werd ca. 1240 naar beneden verplaatst; hier werd een stad gesticht, waarvan de naam volgens het randschrift van het oudste zegel *Nova Civitas Wagvene* luidde.[30]) Enkele ten westen van Bennekom gelegen boerderijen zijn vermoedelijk eveneens ontginningen uit de

dertiende eeuw.[31]) De plaats Bennekom zelf wordt weliswaar ook pas in 1288 voor het eerst genoemd, doch is zeker ouder.[32]) Vermoedelijk hebben de hoven in Dolder en in de Nude bij Wageningen, behorend aan de proosdij van St. Jan te Utrecht, bijgedragen tot het in cultuur brengen van het land tussen de Wageningse Berg en de Grebbeberg. De proosdij was immers in noordwest Utrecht eveneens in allerlei ontginningen geïnteresseerd, zoals de Mijdrechtse venen, Achttienhoven en de Vuurse[33]). Overigens dient opgemerkt te worden, dat een deel van de landerijen van de Dolderse hof op de Berg lagen. In 1415 behoorden tot de hof 20¾ malder op de Wageningse Berg en in de Dolder eng, 10 malder bouwland in de Leeuwer eng en verder in de Nude 14½ morgen. In 1473 bedraagt de oppervlakte van het land in de Nude 22 morgen. Enkele percelen in de Nude zijn gelegen *opt Nyelant* en het *Nederste Nyelant*[34]).

In de noordoosthoek van de Veluwe wordt in de eerste helft van de 14e eeuw veel ontgonnen. Oorspronkelijk liep de grens tussen Gelre en het Oversticht hier door het verlaten veen bij Bukhorst zonder dat een nauwkeurige afpaling had plaatsgevonden. In 1261 werd het in verband met de van beide zijden ondernomen ontginningen noodzakelijk door enige scheidslieden de juiste grens te laten vaststellen.[35]) Reeds eerder hadden zich arme Friezen in het Kamperveen gevestigd[36]), in 1277 zijn de Hollanderakkers, *palus qui vocatur Hollandensis*, ten zuiden van Bukhorst ontgonnen[37]). In de oorkonden is weinig te vinden over de ontginning aan Gelderse zijde in Oldebroek. Oorspronkelijk heette deze plaats Hollanderbroek, naar kolonisten, die na de overstromingsramp van 1170, uit Holland zich daar gevestigd hadden.[38]) Wellicht heeft een oorkonde van 1227, waarin gesproken wordt over Friese ontginningen op de Veluwe, op deze streek betrekking.[39]) In 1320 krijgt Oldebroek een landrecht van 's graven zoon Reinald, daarna komt het enige malen in de oorkonden voor, afwisselend onder de namen Hollanderbroek en Oldebroek[40]).

Een eigen recht kregen ook de kolonisten van Nijbroek, dat in 1328 ter ontginning werd uitgegeven.[41]) In 14 jaar tijds werden hier 75 hoeven en 13 morgen ontgonnen, dit is ruim 1200 ha.[42])

Berichten over ontginningen tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw zijn ook met betrekking tot tal van andere plaatsen overgeleverd, zo Hattem, Elburg (60 ha), Garderen, Manen en Doesburg onder Ede, de Hoef, Spriel, Slichtenhorst onder Putten en Nijkerk, Voorthuizen, Harskamp, Otterlo, Loenen en Brummen (270 ha).[43])

De elect bisschop van Utrecht schonk omstreeks 1214 de novale tienden in zijn graafschap aan de graaf van Gelre.[44]) Deze schenking moet wel op de Veluwe betrekking gehad hebben, omdat de graaf van Gelre dit gebied als achterleen van de bisschop van Utrecht bezat.[45]) De novale tienden mochten niet geheven worden van land, dat tussen

of naast bezaaide akkers lag, derhalve niet van woestliggend land, doch alleen van grond, die in de moerassen en bossen werd ontgonnen. In de eerste helft van de veertiende eeuw waren de opbrengsten van deze novale tienden zeer aanzienlijk. Zij bedroegen in:[46])

Jaar	Malders rogge	Malders gerst	Malders haver
1334	200	364	2932
1336	200,5	468	3060
1340	152	612	4465

De haver werd bij voorkeur verbouwd op lager gelegen en vochtige gronden. De relatief grote hoeveelheden haver wijzen er op, dat de ontginningen gezocht moeten worden in de streken met minder goede afwatering, langs de kust en in de Gelderse vallei.

De opbrengsten van erftynsen van nieuw aangemaakte gronden bedroegen in 1333/4 1431 pond en in 1335/6 2683 pond. De bedragen voortspruitende uit uitgegeven gronden waren in 1333/4 7696 pond en in 1335/6 1716 pond.[47]) In enkele buurschappen en landbouwgoederen onder Doornspijk waren de opbrengsten der novalia de volgende:[48])

Plaats of goed	Soort graan	Hoeveelheid in malders			
		1333/4	1335/6	1369	1393/4
Horst	rogge	100	110	} 200	156
	gerst	100	110		
Bijsseler en Nunspeter vrede	haver	80	–	24	35
Schoerffelt Wessingen	rogge	20	28	9	5
Zudendorp of ter Ovese	haver	310	240	170	–
Tiendmaat en Kernehoep (Aperlo)	haver	50	60	24	–

Bij bovenstaande cijfers valt op, dat de opbrengsten in de tweede helft van de veertiende eeuw bijna steeds lager waren dan in het tijdperk van de grote ontginningen. De teruggang in de opbrengsten van de novale tienden en het geringere aantal van berichten over ontginningen in de tweede helft van de veertiende eeuw kan men wellicht aan de economische teruggang toeschrijven, die toen geheel Europa trof. Het is zelfs opmerkelijk, dat de Veluwe in de eerste helft van de veertiende eeuw nog zo'n bloeiende indruk maakt, terwijl in vele landen de recessie al in het tweede decennium inzet. De achteruitgang in 1369 kan het gevolg zijn geweest van de Zwarte Dood, die o.a. Deventer van mei tot oktober 1350 trof, of van de verschillende epidemieën, welke gedurende de jaren 1360 tot 1370 woedden.

In Duitsland, Engeland en Frankrijk geraakten in de veertiende en

vijftiende eeuw vele dorpen ontvolkt, de boerderijen lagen verlaten, de velden bleven onbebouwd. Ook op de Veluwe vinden we hiervan enkele aanwijzingen. Reeds is vermeld, dat na 1250 Biddinchem bij Doornspijk is verdwenen en dat na 1300 het tegenover Wageningen gelegen Rijnwijk is verlaten. Een woeste hoeve (mansus desolatus) wordt in 1250 in Spriel bij Putten genoemd.[49]) In de rekening van de hof van Voorst van 1405 vindt men een onbebouwd bedrijf onder Appen, terwijl twee bedrijven in Tonden door de IJssel zijn overstroomd en dientengevolge verwoest. In de rekening van 1417 spreekt men over deze bedrijven, dat zij „aver oever gevallen" zijn. In dat zelfde jaar liggen ook acht morgen land woest, waarvan gezegd wordt, dat het moerassig land van geringe waarde is, maar wel geschikt voor bouwland.[50])

In 1411 wordt onder de boerderijen, behorende tot de hof van Dolder bij Wageningen, een goed op de Berg vermeld, dat gewoonlijk 14 mud rogge pacht opbracht, maar dat toen woest lag.[51]) In 1401 was er een woest liggend goed in het dorp Engeland, kerspel Beekbergen.[52]) Een tynsgoed in Hal bij Eerbeek had jarenlang ledig gelegen en verviel dientengevolge in 1507 aan de vorst.[53]) Dit zijn slechts enkele sporadische gevallen, doch uit de rekening van de tynsen van 1451 blijkt, dat 10,3 % (bijna 100 pond) niet geïnd kon worden. Gedeeltelijk had dit bedrag betrekking op tynsen van goederen, die aan de hertog zelf behoorden, maar een groot aantal posten was ook oninbaar, omdat de goederen woest en verbijsterd lagen, met zand overwaaid of in zee verdwenen waren. Sommige goederen waren onvindbaar, of de boeren, die op de bedrijven woonden, waren verdwenen.[54]) „Wüstungen" schijnen in deze tijd bij Kootwijk en Garderen te zijn voorgekomen.[55]) In vele landen kan men in de veertiende en vijftiende eeuw klachten over zandstuivingen horen, een gevolg van de ontginning van te lichte zandgronden in de voorafgaande periode. Ook op de Veluwe schijnt men hiervan last gehad te hebben. In het bos- en markerecht van Uchelen is in 1458 een bepaling opgenomen, dat een ieder verplicht is om het zand met een houten omheining tegen te houden.[56])

Toch moet men zich ervoor hoeden de toestand te troosteloos voor te stellen, omdat er naast het verlies van cultuurgrond toch ook aanwinsten waren door ontginningen. Uit de vijftiende eeuw dateren twee oorkonden over ontginningen, in 1438 van 12 morgen bij Apeldoorn en in 1444 in Hierden bij Harderwijk.[57]) De activiteit blijft op de Veluwe echter ten achter bij het Overkwartier, waar blijkens de oorkonden veelvuldig gronden ter ontginning werden uitgegeven in de vijftiende en zestiende eeuw.

Tussen 1250 en 1350 zijn er geen tekenen, die er op wijzen, dat de ontginningen vanuit of door de hoven geschied zijn, zoals in de voorafgaande periode. Het recht van de graaf op de wildernis schijnt toen

algemeen erkend te zijn. De gemene erven van de buurschappen of particuliere personen kopen van de graaf de wilde gronden om deze te ontginnen. De tijd van de domaniale ontginningen is voorbij.

In het algemeen is de Veluwse ontwikkeling een weerspiegeling van de algemeen Westeuropese: uitbreiding van het areaal cultuurgrond in de achtste en negende eeuw, daarna stilstand, een hernieuwde activiteit in de twaalfde en dertiende eeuw, welke op de Veluwe voortgaat tot ongeveer 1350. De omvang van de terugslag in de tweede helft van de veertiende eeuw en de gehele vijftiende eeuw zal pas na een uitgebreid archiefonderzoek kunnen worden vastgesteld, maar ook in deze tijd ontbraken de ontginningen niet geheel en al.

De vroeg-middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis, zoals deze hiervóór in grove lijnen geschetst is, kan verduidelijkt worden door de geschiedenis van de eerste kerkelijke organisatie op de Veluwe. De bevolking was kort na de eerste prediking van het Christendom, omstreeks 765, nog gering in aantal. De oudste kerken zullen in de relatief dichtst bevolkte delen gesticht zijn. De oudste kerspelen zullen een zeer grote omvang hebben gehad, zoals dit ook in Drente het geval was, waar de zes dingspelen vermoedelijk tevens de oudste kerspelen zijn geweest.

De kapel te Wilp, waar Lebuinus met de prediking van het Christendom begon, heeft geen sporen nagelaten in de kerkelijke organisatie, omdat Lebuinus zelf nog zijn zetel heeft verplaatst naar de overzijde van de IJssel, naar Deventer[58]). Pas in 1236 is er weer sprake van een priester te Wilp.[59]) De vijf oudste kerken op de Veluwe zijn: Arnhem (893), Putten (996), Ermelo (1006), Voorst (893) en Reden (1028)[60]). Wel wordt er in oude oorkonden ook nog gesproken over kerken in Vaassen (ca. 800), Voorthuizen (1031) en Renkum (970), doch in latere tijd blijken deze slechts kapellen te zijn.[61])

Juist zoals in Drente vallen ook op de Veluwe de oorspronkelijke kerkelijke en de rechtelijke indeling samen. Volgens de landsheerlijke rekeningen van 1294/5 en 1313/4 en het schattingsregister van ca. 1325 onderscheidt men op de Veluwe de volgende ambten, die overeenstemmen met de vijf zojuist vermelde kerspelen:[62])

1. Arnhem (rek. 1294/5 en 1313/4)
2. Putten, Ede en Garderen (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
3. Ermelo en Epe (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
4. Voorst (rek. 1294/5, 1313/4, schatting 1325)
5. Reden en Brummen (rek. 1313/4, in het schattingsregister verenigd met Voorst).

De latere rechtelijke indeling in de drie drostambten wijkt hier enigszins van af:

KAART II
Kerken en kapellen vóór 1200 met een reconstructie van de vermoedelijke oude kerkelijke indeling
Churches and chapels before 1200, with a sketch of the parish boundaries

† Kerken
● Kapellen
—— Vermoedelijke oude kerspelgrenzen
▪▪▪▪ Grenzen van latere onderverdeling
O Steden

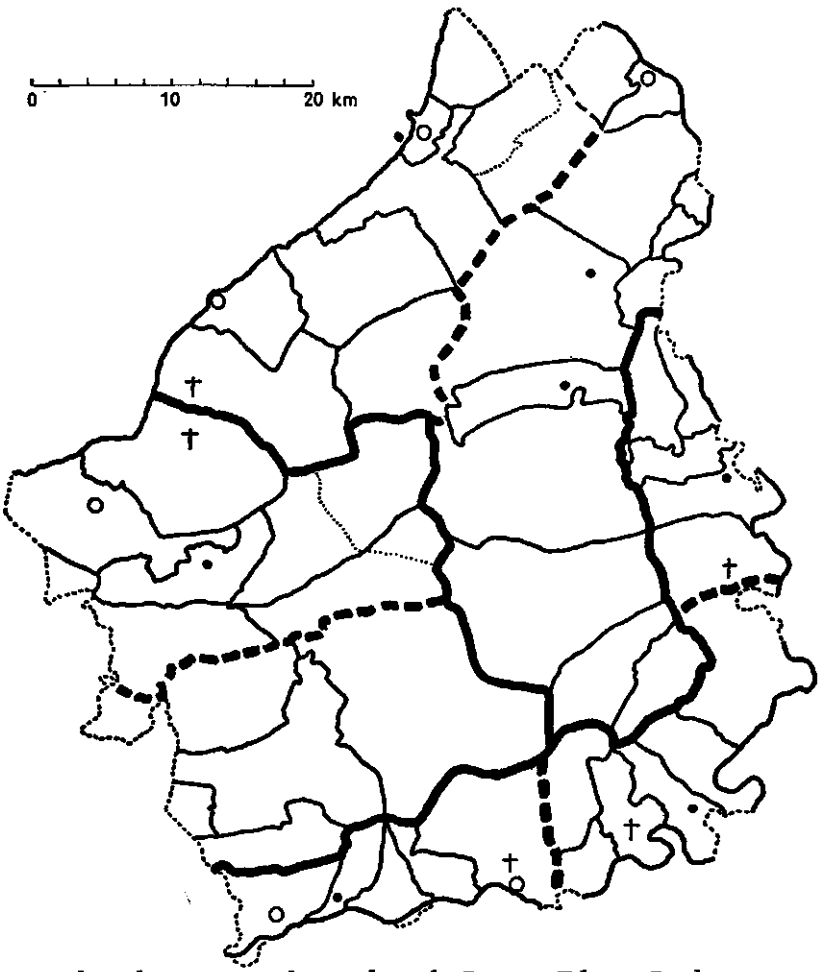

1. Nederveluwe, omvat het oude ambt Putten, Ede en Garderen, met daarbij Ermelo, Harderwijk en Nunspeet
2. Overveluwe, beslaat het deel Epe van het oude ambt Ermelo en Epe met toevoeging van het ambt Voorst.
3. Veluwezoom, een samenvoeging van de oude ambten Reden – Brummen en Arnhem.

Het valt bij de oude kerspelindeling op, dat er twee belangrijke gebieden waren: de oevers van de Rijn en van de IJssel tot Wilp, en daarnaast de noordwesthoek met Putten en Ermelo als centra. Vanuit Voorst, Reden en Arnhem is men niet diep in het hoger gelegen „binnenland" doorgedrongen. De Gelderse Vallei, tot en met Bennekom, valt geheel onder het gezag van Putten, terwijl Ermelo's invloed zich over de noordoosthoek uitstrekte. Hier was de omgeving van Doornspijk het kolonisatiegebied van de achtste en negende eeuw, de streek tussen Vaassen en Hattem werd vermoedelijk in nog later tijd ontgonnen.

In 1176 bestond er aan de oostrand, ten noorden van Apeldoorn een zeer omvangrijk kerspel, Epe, dat toen werd onderverdeeld in de kerspelen Vaassen, Epe, Oene, Heerde, Vorchten en Gaasberg (Hattem)[63]). Elders moeten dergelijke splitsingen van de oude grote kerspelen ten gevolge van de bevolkingstoeneming ook hebben plaats gevonden. Het oorkondenmateriaal is zeer schaars, maar het laat vrijwel geen andere conclusie toe, dan dat dit vooral in de dertiende eeuw is geschied.

In de twaalfde eeuw worden, behalve de reeds eerder genoemde kerken en kapellen, nog vermeld een kapel in Ellekom[64]) en een kerk in Biddinchem[65]). Deze kerk is waarschijnlijk in de loop van de dertiende eeuw naar Doornspijk verplaatst.[66]) Een soortgelijke verplaatsing van de zetel van de parochie geschiedde ook in Nijkerk. De oorspronkelijke kerk was in 1222 in Wullenhoo gesticht, maar aan het begin van de veertiende eeuw is Nijkerk het kerkelijk centrum geworden.[67]) Iets anders was de situatie in Harderwijk en Hattem. Een tijdlang hebben in deze beide plaatsen naast elkaar bestaan een oude landelijke kerk, resp. in Selhorst en Gaasberg, en een jongere stedelijke kerk binnen de stadsmuren van Harderwijk en Hattem. In beide gevallen heeft de veiliger gelegen stadskerk het op de duur gewonnen.[68])

Een merkwaardig feit, waardoor men getroffen wordt, omdat het in de oostelijke gewesten veel minder voorkomt, is dat er op de Veluwe in een aantal gevallen een verband bestaat tussen kerken en hoven. Soms vindt men in goederenregisters of in rekeningen een passage, waaruit blijkt, dat de kerken op grond, welke aan de hoven behoorde, gebouwd zijn, soms wordt slechts alleen meegedeeld, dat de kerk naast de hof staat, zonder dat over de eigendom van de grond gerept wordt. Wellicht kan dit verschijnsel verklaard worden door de ruimere taak, die de oudste grootgrondbezitters zich gesteld hebben. De hoven, vooral in de beginperiode, behoorden vaak aan kloosters en kapittels. Deze geestelijke instellingen hebben de hoven niet alleen gebruikt voor het beheer van het grondbezit, maar zij hebben er ook centra

voor de zielszorg van de bevolking van gemaakt. Men kan van dit verband tussen kerken en hoven op de Veluwe verschillende voorbeelden aanwijzen. Zo was in Arnhem de hof van Prüm vóór 1310 tegelijkertijd het pastoorshuis van de parochiekerk. Aan deze toestand kwam in 1310 een einde, toen een nieuwe hof, Nyenbeke buiten de Janspoort werd gesticht.[69]) Van de Eltense hof in Arnhem is alleen bekend, dat deze achter de St. Walburgskerk lag.[70]) De goede en rijke hof van de abdij van Prüm te Voorst was eveneens bij de kerk gelegen.[71]) In een goederenregister van de abdij Abdinkhof wordt opgegeven, dat de abdij in Renkum bezat de hof met hoog land en de weide, waar de kapel in stond.[72]) Op grond, behorend bij de hoven van het kapittel van St. Marie, waren de kerken van Selhorst, Apeldoorn en vermoedelijk ook Oene gebouwd.[73]) Zelfs waren er naast enkele niet-functionele hoven kerken gesticht.[74])

Het materiaal betreffende de kerspelen, dat in de oorkonden is overgeleverd, is uiteraard onvolledig. We kunnen dit aanvullen met archeologische gegevens over de bouwwijze en het materiaal, waarmee de kerken en de torens gebouwd zijn. Soms blijken gedeelten van de kerkgebouwen en torens uit een veel oudere periode te dateren dan waarover de schriftelijke traditie reikt. Dit is het geval met Oosterbeek, Velp, Kootwijk, Beekbergen en Barneveld. Terwijl het bij de eerste drie kerken om een aanmerkelijk tijdsverschil gaat, is daar bij de laatste twee geen sprake van. In de *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, deel Gelderland, worden de kerken van Twello en Garderen op grond van literaire overleveringen op een veel ouder tijdstip gedateerd, zonder dat zulks met bewijsplaatsen wordt gestaafd.[75])

De kerk te Oosterbeek wordt voor het eerst vermeld in (1276–1281), in de *Voorlopige lijst* dateerde men het schip en het koor op de twaalfde eeuw en de toren op de elfde en twaalfde eeuw. Bij archeologische opgravingen is Glazema tot een datering van de oudste kerk in de tweede helft van de tiende eeuw gekomen.[76]) Van de kerk te Velp bezitten wij zelfs geen vermelding vóór 1288. Het schip moet omstreeks 1100 gebouwd zijn en de toren in de elfde en twaalfde eeuw. Glazema dateert de kerk op de elfde eeuw.[77]) Ook Kootwijk wordt vóór 1288 in de schriftelijke bronnen niet genoemd. De *Voorlopige lijst* schrijft de kapel toe aan het derde kwart van de elfde eeuw.[78])

Beekbergen en Barneveld zijn beide evenmin vóór 1288 vermeld. In Beekbergen is het schip van de kerk uit de dertiende eeuw.[79]) Barneveld behoorde in 1183 kerkelijk nog tot Putten, de toren moet in het midden van de dertiende eeuw gebouwd zijn.[80])

Het is soms mogelijk de ouderdom van de kerken vast te stellen, met behulp van de patrociniën, de heiligen waaraan de kerken gewijd zijn, maar deze gegevens zijn op de Veluwe zeer onvolledig.[81]) Evenals in de gebieden aan de andere zijde van de IJssel[82]), waren de oude kerken gewijd aan St. Lebuinus (Wilp), St. Liudger (Doornspijk)[83]), St. Martinus (Arnhem, Epe, Reden)[84]), St. Pancratius (Putten, Brummen)[85]). Tot de groep van de jongere patrocinia behoren St. Antonius abt (Lunteren, Elspeet, Nunspeet, Aard onder Wilp)[86]), St. Georgius (Nijbroek)[87]), St. Lambertus (Oldebroek), H. Maagd Maria (Dieren, Twello, parochiekerk van Harderwijk)[88]), St. Nicolaas (Ellekom, Oosterwolde, Selhorst en Elburg)[89]), St. Catharina (Nijkerk, Middachten)[90]) en St. Andreas (Gaasberg bij Hattem)[91]). De oude kerken hebben ook oude patroonheiligen, een uitzondering vormt alleen Doornspijk, waarvan de kerk pas aan het eind van de dertiende eeuw vermeld is. De H. Liudger als patroon moet worden toegeschreven aan het vele grondbezit van het klooster Werden. De kerk te Doornspijk was gebouwd op de grond van het klooster. Het St. Nicolaas-patrocinium van de kerk in Ellekom wordt pas in 1571 voor het eerst vermeld, terwijl de kerk al in (1129–1138) als kapel voorkomt. De vroegste vermelding van St. Nicolaas als patroon is in Dordrecht in 1175.[92]) Vermoedelijk zal in Ellekom een verandering van patroonheilige hebben plaatsgevonden.

Het kerspel wordt gevormd door een kerkdorp met een onbepaald aantal buurschappen. In de oorkonden en de goederen-registers worden deze buurschappen met de term *villa* aangeduid. Er worden 25 *villae* op de Veluwe vóór het jaar 1000 vermeld. In oorkonden van schenkingen of overdracht van goederen wordt gesproken van een hoeve of een goed, gelegen in de *villa* N., soms zelfs van de schenking van een derde of een kwart hoeve in de genoemde *villa*.[93]) Er is vrijwel niets wat er op duidt, dat in deze tijd een dergelijke *villa* op de Veluwe aan één grootgrondbezitter zou hebben behoord. Evenals in het oosten van het land is ook op de Veluwe de *villa* geen domaniale eenheid, maar de term heeft de betekenis van het woord buurschap. Als bewijs hiervoor kan mede gelden, dat vrijwel alle vroeg-middeleeuwse *villae* later als buurschappen voorkomen. Er zijn slechts twee uitzonderingen: de *villa* Buchorst, later Bokhorst bij Diermen[94]) en de *villa* Rentilo, later Renselaar bij Gerven[95]). Hier heeft men *villae*, die vóór 1500 niet als buurschap vermeld zijn. Een *villa*, die oorspronkelijk geheel aan één grondbezitter kan hebben behoord, is het onbekende Rotherimarca, waarvan Walther en Richlint het derde deel aan de abdij van Lorsch schenken.[96])

Ontginningen en „Wüstungen", de steeds verder gaande deling in kleinere geografische eenheden van de kerkelijke en bestuurlijke organisatie weerspiegelen veranderingen in de bevolkingsomvang. Bijzonder belangwekkend is de verhouding tussen bevolkingsaantal en de oppervlakte cultuurgrond. Hierover valt echter weinig te zeggen, omdat de oudste bron, die een mogelijkheid tot schatting van het bevolkingsaantal toelaat, pas uit 1526 dateert. Wat de middeleeuwen betreft, moeten we genoegen nemen met enkele lokale gegevens.

Een inzicht in de ontginningsactiviteit geeft een schenkingsoorkonde van 855. Een aantal hoeven, gelegen in de nabijheid van Ermelo en Putten worden aan het klooster Werden geschonken.[97]) De hoeve had in deze streken wellicht een bedrijfsgrootte van 8–10 ha bouwland.[98]) In de oorkonde wordt vermeld, dat 3 hoeven bij de hof behoren. Terwijl anders bij de hoeven steeds de namen van de horigen, die op het bedrijf woonden, worden opgegeven, geschiedt dat hier niet. De drie hoeven zijn dus vermoedelijk het bouwland, dat door de hof bebouwd werd, het saalland, dus waarschijnlijk 25–30 ha groot. Hierna volgen de namen van de horigen, die soms een gehele hoeve exploiteren, maar anderen hebben een kleiner bedrijf. De verdeling is als volgt:

7	horigen	exploiteren	ieder	een volle hoeve,		totaal	7	hoeven
5	,,	,,	,,	4/5	,,	,,	4	,,
2	,,	,,	,,	3/4	,,	,,	1½	,,
3	,,	,,	,,	2/3	,,	,,	2	,,
14	,,	,,	,,	1/2	,,	,,	7	,,

Aangezien van 2 bedrijven de grootte niet wordt vermeld, waren er dus 33 horigen, die in het totaal minstens de beschikking hadden over 21½ hoeve, wellicht 170 à 210 ha bouwland. Bij 5 van de halve hoeven behoren nog *comprehensiones*, evenals bij de 2 driekwart hoeven en bij 1 volle hoeve. Men was toen dus nog volop aan het ontginnen. Ook bij de twee bedrijven, waarvan de grootte niet is opgegeven, behoren ontginningen, terwijl nog van een halve hoeve wordt gezegd, dat deze in het bos ligt. Van de 33 bedrijven zijn er 11 bij de ontginningen betrokken.

De 33 bedrijven keren terug in de inkomstenregisters uit de twaalfde en dertiende eeuw. Voor zover de horigen nog in natura betalen, kan men de hele en halve hoeven onderscheiden, doch wanneer in geld betaald wordt, is het onderscheid niet zo duidelijk. In (1133–1166) waren er 14 volle hoeven, 4 halve hoeven en 15 betaalden in geld. Ca. 1250 waren er 10 volle, 5 halve en 2 zeer kleine hoeven, terwijl er 16 in geld betaalden.[99])

Uit het bovenstaande kan men concluderen, dat de vermeerdering van het aantal volle hoeven tussen 855 en (1133–1166) waarschijnlijk aan de ontginningen moet worden toegeschreven. Voornamelijk zullen

dit de ontginningen zijn geweest uit het midden van de negende eeuw, het tijdstip toen de oorkonde werd opgesteld. Zeer opvallend is, dat het totale aantal bedrijven tussen 855 en ca. 1250 volkomen gelijk blijft. Toen in 855 de hoeven aan het klooster Werden werden geschonken, was men op tal van bedrijven nog druk aan het ontginnen, maar daarna – en dit is belangrijk – zijn er geen nieuwe hoeven meer bijgekomen.

Van gewicht is het ook te kunnen constateren, dat men in 855 reeds van een halve hoeve kon leven. Oorspronkelijk gold de volle hoeve als de eenheid, die voldoende opleverde voor het levensonderhoud van één gezin. Wel blijkt uit de ontwikkeling, dat de horigen in Putten en Ermelo er naar gestreefd hebben van de hoeven, die kleiner waren, door ontginningen toch nog volle hoeven te maken.

De verklaring voor het constant blijven van het totale aantal hoeven vindt men in een bepaling, die in vrijwel alle hofrechten is opgenomen, namelijk, dat het horige goed niet verdeeld mag worden. Nu zijn weliswaar de hofrechten van een latere datum, maar men mag wel vermoeden, dat in de hofrechten verplichtingen van de horigen zijn opgenomen, die reeds lang bestonden.[100])

Tot welke toestand de bepaling van de ondeelbaarheid der hofgoederen kan leiden, laat ons de rekening van de hof te Voorst in 1405 zien.[101]) In de buurschappen Voorstonden, Appen en Noord-Empe, en in Voorst zelf, waren tien horige goederen gelegen, die ieder enige malders gerst en rogge moesten leveren en al naar gelang of het volle of halve hoeven waren resp. 30 of 15 *denarii* moesten betalen.

Uit een lijst van de horige gezinnen, die op deze erven wonen, blijkt het volgende: op 7 volle hoeven wonen 34 horigen, gem. per hoeve ca. 5 personen, en op 3 halve hoeven wonen 27 horigen, gem. per hoeve ca. 9 personen. Opvallend zijn de zeer grote gezinnen, of beter huishoudens, die juist op de kleinste bedrijven wonen. In dit opzicht is het niet bevreemdend, dat in de rekening een mededeling is opgenomen, dat vele horigen uit armoede naar elders vertrokken zijn. Indien men alle op de horige erven van de hof te Voorst levende personen optelt en, voor zover mogelijk, het aantal huishoudens vaststelt, komt men ongeveer tot 214 personen, waarvan er 207 tot 35 huishoudens behoren, hetgeen een gemiddelde van 6 personen per huishouden geeft.[102]) Zelfs voor een agrarische samenleving ligt dit gemiddelde iets aan de hoge kant. Het moet niet onwaarschijnlijk geacht worden, dat dit vrij hoge aantal personen per boerenbedrijf een gevolg is van de ondeelbaarheid der erven.[103]) Men werd genoodzaakt langer bijeen te blijven wonen.

Op een in enkele plaatsen bestaande bevolkingsdruk wijst het voorkomen van keuters of katers, boeren op kleine bedrijfjes, die niet of slechts in beperkte mate tot het gebruik van de woeste gronden ge-

rechtigd waren. De keuters worden voor het eerst in 1349 in Wekerom vermeld, in 1360 in Ede, in de veertiende eeuw in Oldebroek, in 1449 in Brummen, Oeken en Rienderen en in 1475 in Voorthuizen.[104]) „Cotpenningen" werden door 21 personen aan de hof te Dolder bij Wageningen betaald in 1473.[105])

De ondeelbaarheid der horige goederen betekende, dat slechts één der kinderen, de oudste zoon, of bij ontstentenis van zonen, de oudste dochter het goed kon erven. Dit erfrecht, dat men met de termen blijversrecht of *Anerbenrecht* aanduidt, vindt men echter in een veel groter gebied, dan waar alleen de hofrechten golden.[106]) De sociale gevolgen van dit erfrecht zijn moeilijk te overzien. In perioden van een sterke bevolkingsvermeerdering kan het leiden tot:

a) zeer grote familie-huishoudens per bedrijf
b) het wegtrekken van de jongere zoons en dochters
c) het stichten van keuterbedrijfjes.

Omvangrijke familiehuishoudens per bedrijf hebben slechts kunnen bestaan, indien het areaal cultuurgrond van het bedrijf werd uitgebreid of hogere opbrengsten konden worden verkregen door betere methoden in de landbouw toe te passen.

Het blijversrecht oefende geen invloed uit, indien door grote kindersterfte of door epidemieën er nauwelijks volwassen zoons of dochters op de erven waren. In Engeland is bij een onderzoek naar de samenstelling van de gezinnen der horigen in de middeleeuwen gebleken, dat de sterfte onder de gehuwde personen hoog was, zodat de huwelijksduur slechts kort was. Het was voorts gebruikelijk, dat de achtergebleven weduwe of weduwnaar spoedig hertrouwde.[107])

De horigheid heeft zich in het noordwestelijk deel van de Veluwe tot het einde van de achttiende eeuw weten te handhaven. Men kan zich afvragen of deze lange duur van de horigheid, waarbij aan de ondeelbaarheid van de horige goederen werd vastgehouden geen gevolgen heeft gehad voor de sociale en economische toestand van de bevolking. In velerlei opzichten valt er een parallel te trekken tussen Borne en de omgeving van Putten, Ermelo en Nijkerk. In Twente was Borne het richterambt met de meeste horige erven. De bevolkingsdruk deed een proletariaat in het kerkdorp en enkele buurschappen ontstaan, dat een bestaan wist te vinden in het weven van linnen. Naast de vele armen waren er enige rijke linnenfabrikeurs.[108]) In de noordwesthoek van de Veluwe zien we in de 17e en 18e eeuw iets gebeuren, dat aan de Twentse toestanden herinnert. In de omgeving van Nijkerk ontwikkelt zich de tabaksbouw, waarin vele armen een broodwinning vonden, met daarnaast de meer welgestelde tabakskooplieden. Het is moeilijk na te gaan of deze armen afstammelingen waren van personen voor wie op de horige erven door de bepaling van de ondeelbaarheid geen plaats meer was.

Hertog Karel van Gelre heeft in 1526 ten behoeve van de belastingen een optekening van de beesten (paarden, runderen en schapen) gelast.[109]) De gegevens in dit register verschaffen de mogelijkheid een inzicht te krijgen van het totale bevolkingsaantal van de Veluwe in dat jaar. Naar schatting moet de bevolking ongeveer 36.000 personen bedragen hebben. Oudere gegevens, waarmee men het bevolkingscijfer op een vroeger tijdstip zou kunnen berekenen, zijn niet aanwezig. Het register van de schatting van omstreeks 1325 is niet compleet – het ambt Arnhem ontbreekt – en lokaal weinig gedifferentieerd, doordat alleen de namen van de grote ambten genoemd worden, maar niet van de kerspelen en buurschappen.

Vergelijkt men de bevolkingsgegevens van 1526 met de toestand in het midden van de dertiende eeuw, zoals die hiervóór is geschetst, dan is vermoedelijk de bevolking gedurende de tussenliggende periode toegenomen in de Gelderse Vallei (Barneveld, Lunteren, Ede en Bennekom) en in het gebied van de Weteringen (Apeldoorn, Vaassen, Epe, Heerde en Hattem) met de daarbij aansluitende noordoosthoek (Oldebroek, Doornspijk en Elburg). Het oude nederzettingsgebied langs de Rijn en de IJssel tot Wilp heeft waarschijnlijk een geringere bevolkingsgroei gehad. De vrij smalle strook goede cultuurgrond tussen de onvruchtbare heuvels enerzijds en de moerassige rivierbedding anderzijds bood weinig gelegenheid tot grote ontginningen en vestiging van een aanzienlijk aantal nieuwe bewoners. In het midden van de Veluwe was het gebied, zich uitstrekkend van Nunspeet tot Otterlo, ook in 1526 nog zeer dun bevolkt.

Latere geschiedschrijvers hebben dikwijls en met graagte een passage uit een oorkonde van hertog Arnold van 1432 geciteerd. In deze oorkonde, waarbij de hertog aan de ingezetenen van de Veluwe nieuwe rechten verleende, was de aanhef van één van de artikelen: „Ende want onse landt van Veluwen een wilt byster landt is, dair voele avergrepen[110]) in geschien plegen...".[111]) *Wilt* kan betekenen woest en onherbergzaam, maar ook wijd uitgestrekt, *byster* wordt gebruikt in de zin van verwilderd, onbegaanbaar, woest, niet onderhouden. Een *bystervelt* is de aanduiding voor zeer schrale grond, hongerland.

Men heeft deze passage gebruikt om te illustreren, dat de Veluwe in de vijftiende eeuw een onherbergzaam en dun bevolkt gebied was. Men moet zich echter afvragen of dit in feite ook zo was. Vanzelfsprekend moet men de Veluwe niet vergelijken met dichtbevolkte gebieden als Holland of Vlaanderen, maar men mag wel de Veluwe naast het aangrenzende Overijssel stellen, waar de omstandigheden weinig van die van de Veluwe verschilden. De bevolking van de Veluwe in 1526 wordt geschat op 36.000 personen, die van Overijssel in 1475 op 52.660.[112]) Dit betekent, dat de bevolkingsdichtheid per km² in Overijssel 15,6 en op de Veluwe 16,7 bedroeg en dat de Veluwe omstreeks

1500 iets dichter bevolkt was dan Overijssel. We mogen aannemen, dat de oppervlakte wilde gronden, die voor landbouw totaal ongeschikt waren op de Veluwe naar verhouding groter was dan in Overijssel. Althans in 1833 besloegen de heiden, moerassen en bossen nog 62,7 % van de totale oppervlakte van de Veluwe, terwijl dit in Overijssel 48,7 % was. Hoewel de oppervlakte cultuurgrond in de zestiende eeuw niet bekend is, mag men veronderstellen, dat de bevolkingsdichtheid per km² cultuurgrond op de Veluwe aanmerkelijk hoger moet zijn geweest dan in Overijssel. Naast het dunbevolkte middendeel moet de bevolkingsdichtheid in de randen voor die tijd vrij hoog zijn geweest.

Het is begrijpelijk, dat de groei van de bevolking tussen ca. 1500 en 1795, het jaar van de eerste volkstelling, op de Veluwe geringer was dan in Overijssel. De mogelijkheden tot een vermeerdering van een bevolking, welke haar bestaan in de landbouw vond, waren op de Veluwe in veel geringer mate aanwezig. De bevolking van de Veluwe steeg van 36.000 in 1526 tot 65.801 in 1795 (van 100 % tot 182,8 %); in Overijssel was er een stijging van 52.660 in 1475 tot 134.104 in 1795 (van 100 % tot 254,7 %).

Voor de voeding van deze 36.000 inwoners van de Veluwe in 1526 was er, bij een opbrengstfactor van de rogge van 8,5 – hetgeen zeer hoog is – en bij toepassing van het drieslagstelsel ongeveer 18.000 ha bouwland nodig.[113]) In 1833 bedroeg de oppervlakte bouwland 31.689 ha en het bevolkingsaantal was in 1840 105.848[114]). De verhouding van het areaal bouwland tot de bevolking in de negentiende eeuw is moeilijk vergelijkbaar met die in de zestiende eeuw, omdat er sedert dien verbeteringen in de landbouw waren gekomen en andere gewassen voor de menselijke voeding in gebruik waren gekomen, zoals de boekweit en de aardappel. Bovendien was men in de negentiende eeuw veel minder op de eigen graanproduktie aangewezen dan vroeger, omdat het benodigde graan in grote hoeveelheden van elders kon worden aangevoerd.

Hoe twijfelachtig de waarde van deze cijfers ook moge zijn, het is toch wel duidelijk, dat in de zestiende eeuw de grens bereikt was voor het verschaffen van een bestaan aan een bevolking van 36.000 personen, die merendeels in de landbouw werkzaam waren. Verdere bevolkingsvermeerdering was mogelijk door voortgaande ontginningen, evenwel de vruchtbaarste gronden waren reeds lang in gebruik genomen. Daarnaast kon men zich gaan toeleggen op intensievere vormen van landbouw of beroepen gaan uitoefenen buiten de landbouw, dus in de nijverheid en de handel. Deze drie verschillende mogelijkheden hebben na 1526 inderdaad tot goede resultaten geleid.

II. DE LANDBOUW

Vrijwel de gehele Veluwse bevolking was gedurende de middeleeuwen in de landbouw werkzaam. Ook in 1526 hadden de steden nog maar weinig inwoners. Aan de Zuiderzeekust was er visserij, terwijl in de dertiende eeuw de handel en scheepvaart in de stadjes Harderwijk en Elburg begon op te komen. Ondanks de grote betekenis van de landbouw in de algehele economie van de Veluwe, vindt men toch in de bronnen slechts weinig gegevens over de agrarische produktie. Het is reeds moeilijk om te achterhalen welke agrarische produkten werden voortgebracht, men tast volkomen in het duister, indien men iets over de geproduceerde hoeveelheden wil weten.

De bronnen, die ons over de landbouwprodukten inlichten, zijn enkele inkomstenregisters, een aantal pachtcontracten, waarin een pacht in natura is vastgesteld, de landsheerlijke rekening van 1294/5, waarin eveneens leveringen in natura vermeld zijn, de opgaven van de novale tienden en tenslotte de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem van 1417 tot 1421.

Daar de gegevens, weliswaar uit verschillende perioden dateren, doch ook op verschillende landbouwbedrijven betrekking hebben, is het niet mogelijk een chronologische ontwikkeling van de landbouw op één en hetzelfde bedrijf te onderzoeken. Een uitzondering vormen de inkomstenregisters van het klooster te Werden uit het midden van de twaalfde en het midden van de dertiende eeuw. Bij vergelijking van de beide inkomstenregisters blijkt, dat er in 1250 een vermindering van de verplichte levering van goederen in natura waar te nemen is. Bij de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem is het tijdsverschil tussen begin en einde van de rekeningen te kort om grote veranderingen te kunnen constateren.

Een andere moeilijkheid bij dit materiaal is, dat in de inkomstenregisters en de pachtcontracten alleen die produkten genoemd worden, waarvan de levering door de eigenaar geëist wordt, die dus voor de eigenaar van belang zijn. Op een bedrijf kan door de eigenaar de verplichting gelegd zijn zeer veel gerst voor zijn brouwerij of veel haver voor zijn paarden te leveren. Dit behoeft dan geenszins te betekenen, dat op dit bedrijf geen rogge, vlas of peulvruchten verbouwd zouden zijn. Vooral vlas en peulvruchten zijn door de boeren vaak voor eigen gebruik verbouwd, dergelijke produkten komen dan niet bij de verplichte leveringen voor. Men moet zich derhalve ervan bewust zijn, dat de inkomstenregisters en pachtcontracten slechts een deel van de produktie weergeven.

In onderstaande lijst is geprobeerd een tabellarisch overzicht te geven van de leveringen in natura, voor zover het de granen betreft, voorts in een aantal gevallen ook het bedrag in geld, dat betaald moest

worden. Op de levering van andere naturalia kan in de tabel slechts geattendeerd worden, omdat hier zo'n grote verscheidenheid bestaat, dat deze produkten niet in tabelvorm kunnen worden verwerkt. Voorts zijn vermeld het jaar, waarop de levering in natura betrekking heeft, de plaatsen waar de bedrijven gelegen zijn en het aantal bedrijven. Om een inzicht te krijgen in het doordringen van de geldeconomie zijn de bedrijven in de inkomstenregisters, die alleen in geld betalen, gescheiden van de bedrijven, die produkten in natura leveren en gedeeltelijk nog in geld betalen. Na 1400 zijn de bedragen van de geldbetalingen niet meer in de tabel opgenomen, daar zij te talrijk worden en er vele verschillende soorten munten in omloop komen. De maten zijn op ¼ afgerond.

Jaar[a])	Bedrijven		Granen (m = *modii*, M = malders)[b]				Geld sol. – den.	Ander prod.
	gelegen in of nabij	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver		
1. 893	Arnhem	7 vol 6 half	–	20 m	–	–	20–2	×
	Voorst	19	–	342 m	361 m	–	9–6	–
2. c. 1150	Rijnwijk	horigen	–	–	–	–	176–0	×
		meyer	–	–	–	–	45–0	–
	Velp	horigen	–	–	–	25 M	202–0	–
		meyer	12 M	6 M	–	25 M	97–6	×
3. c. 1150	Putten	5	–	10 m	–	–	17–6	×
	Brummen	2	–	–	–	–	1–8	×
	Brummen	4	–	–	–	–	20–0	–
4. c. 1150	Putten	hof	–	50 m	100 m[c]	–	22–6	×
		hoeven van de hof	–	250 m	–	100 m	–	–
	Putten, Ermelo	18	–	74¼ m	1½ m	6 m[c]	5–6½	×
	Putten, Ermelo	15	–	–	–	–	20–8½	–
	Doornspijk	8	–	–	–	–	14–10	×
	Doornspijk	1	–	–	–	–	0–4	–
	Hattem	1	–	–	–	–	10–0	–
	Brummen	2	–	22 m	24½ m	–	3–7½	×
5. c. 1250	Putten	hof	–	6 M	–	–	–	×
	Putten, Ermelo	17	–	128 m	1 M	–	7–4	×
	Putten, Ermelo	16	–	–	–	–	22–3	–
	Doornspijk	5	–	–	–	–	3–9	×
	Brummen	1	–	6 M	–	–	1–8	–
6. 1228	Apeldoorn	hof	–	12 M	–	–	–	–
7. 1257	Aard	1	–	1 m	–	1½ m	–	–
8. 1259	Aard	1	–	10 m	25 m	–	–	–
9. 1263	Oosteroene	1	–	–	3 m	–	–	–
10. 1270	Vorchten	1	–	–	10 m	10 m	–	×
11. 1271	Wageningen	1	–	1 m	1½ m	–	–	–
12. 1289	Wageningen	hof	–	36 m	10 m	–	440–0	–
13. 1290	Harderwijk	1	–	1¾ m	–	½ m	1–6	–
14. 1291	Harderwijk	1	–	1¾ m	–	½ m	1–6	–

(vervolg) jaar	plaats	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver	geld	andere
15. 1291	Harderwijk	1	–	8 m	–	–	2–0	–
16. 1293	Apeldoorn	hof	–	12 m	–	–	–	–
17. 1294/5	Reden	hof	–	29 M	25 M	–	10–0	×
	Velp	hof	–	15 M	–	–	–	–
	Loy	hof	–	30 M	5 M	20 M	36–0	–
	Ermelo	hof	–	12 M	–	–	–	–
	Ruwenhof	hof	20 M	50 M	3 M	300 M	33–6	–
	Veluwe totaal	–	30 M	543½ M	2024 M	435 M	×	×
18. c. 1300	Brummen	14	–	64½ d	1 m	–	86–2½	×
	Twello	3	–	7½ m	–	–	–	×
	Twello	1	–	–	–	–	10–0	–
	Epe	1	–	12 m	–	–	2–0	–
	Garderen	1	–	–	–	–	8–0	–
	Ede	4	–	–	–	–	47–8	–
	Reden	2	–	2 m	–	2 m	2–0	–
	Reden	3	–	–	–	–	16–8	–
	Reden, tienden	18	–	57 m	57½ m	–	–	–
	Barneveld	4	–	–	–	–	13–8	–
	Oosterbeek	4	–	–	–	–	–	×
	Ermelo	–	–	–	–	–	16–0	–
19. c. 1313	Apeldoorn	1	–	6 M	–	–	–	–
	Elburg	12	–	8 M	34 M	3 M	70–0	×
	Elburg	15	–	–	–	–	126–1	–
	Elburg, cijns	2	–	–	½ M	½ M	1–10	×
	Elburg, cijns	19	–	–	–	–	54–11	–
20. 1334	Veluwe, novale tienden	–	–	200 M	364 M	2932 M	–	–
1336	id.	–	–	200½ M	468 M	3060 M	–	–
1340	id.	–	–	152 M	612 M	4465 M	–	–
21. 1333/4	Doornspijk, novale tienden	–	–	120 M	100 M	440 M	–	–
1335/6	id.	–	–	138 M	110 M	300 M	–	–
1369	id.	–	–	209 Me	–	218 M	–	–
1393/4	id.	–	–	161 Me	–	35 M	–	–
22. 1368	Putten	43	–	132 M	–	–	132 gr.	–
	Doornspijk	4	–	–	–	–	12 gr.	–
23. 1400	Appel	7	–	12¾ M	2¾ M	–		×
	Appel	7	–	–	–	18 M		–
	Voorthuizen	14	–	18¼ M	18½ M	–		–
	Putten	20	–	33½ M	32½ M	–		×
	Nijkerk	18	–	21½ M	24½ M	–		–
	Brummen	17	–	28½ M	56 M	–		–
	Brummen	11	–	–	–	–		×
	Renkum	4	–	4 M	3 M	–		×
	Arnhem	hof	–	18 M	18 M	18 M		–
	Arnhem, Reden	5	–	5 M	–	–		×
24. 1405	Voorst, horigen	10	–	21¾ M	28¾ M	–		–
	Voorst, tienden	26	–	44 M	105½ M	–		–
25. 1417	Arnhem, leeng.	6	–	2 M	¾ M	–		–

(vervolg

jaar	plaats	aantal	tarwe	rogge	gerst	haver	geld	andere
	Arnhem, keurmedigen	9	–	3¼ M	2 M	–		–
26. 1415	Wageningen	3	–	23¾ M	–	–		×
	Ede, tienden	–	–	111 M	–	–		–
1418	Wageningen	3	–	22¾ M	–	–		×
	Ede, tienden	–	–	118½ M	–	–		–
27. 1417	Hattem, Hert. Bouwhuis	1	68½ M	67 M	57¼ M	838¾ M		×
1418	id.	1	77½ M	88½ M	34¼ M	735¾ M		×
1419	id.	1	c. 68 M	63 M	n.v.	686¾ M		–
1420	id.	1	191 M	119½ M	58 M	869½ M		×
28. c. 1450	Putten	74	–	89 M	62½ M	22½ M		×
1543	Putten	–	132½ M	325½ M	50¼ M	25½ M		–

[a]) De bronnen zijn de volgende: 1. 893, OGZ. 66, abdij Prüm; 2. (1155–1165), OGZ. 302, abdij Deutz; 3. Ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224–225, onvolledig, abdij Werden; 4. (1133–1166) en 5. ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 275–277 en 307–309, klooster Werden. Hier is steeds de betere uitgave van UW. gebruikt, de tekst in OGZ. is incorrect; 6. 1228, OGZ. 517 = OU. 781; 7. 1257, OGZ. 801 = OU. 1423 en 1424; 8. 1259, OGZ. 823 = OU. 1504; 9. 1263, OGZ. 864 = OU. 1593; 10. 1270, OGZ. 923 = OU. 1784; 11. 1271, OGZ. 929 = OU. 1796; 12. 1289, OU. 2395; 13. 1290, OU. 2460; 14. 1291, OU. 2467 en 2468; 15. 1291, OU. 2480; 16. 1293, OU. 2605; 17. 1294/5, Rek. Geld., pp. 66–82. 18. (1298–1304), Muller, St. Pieter, pp. 54–59; 19. ca. 1313, HvP., pp. 7, 13; 20. 1334, 1336, 1340, Nijh. Ged., I, Inleiding, pp. XVI–XVII; 21. 1333/4, 1335/6, 1369 en 1393/4, G. Westerink, *Doornspijk en Elburg*, Assen, 1961, pp. 130, 139, 145, 157 en 162, enkele buurschappen onder Doornspijk; 22. 1368, Van Spaen, IV, Codex diplomaticus, no. 34; 23. 1400, TE., pp. 133–144, abdij Elten; 24. 1405, Sloet, Voorst, pp. 255–257, abdij Prüm; 25. 1417, Maris, pp. 117–119, abdij Prüm; 26. 1415, 1418, Muller, St. Jan, pp. 259, 277, proosdij van St. Jan; 27. 1417–1420, RA. Gelderland, Rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem, Hertogelijk archief, voorlopige inventaris, no. 468; 28. Ca. 1450 en 1543, Sloet, Putten, pp. 252–255, 259, abdij Abdinkhof.

[b]) 1 *modius* is 52 à 63 liter, 1 malder is later 125 liter, maar in de Werdense registers is een malder gelijk aan een *modius*. – In ca. 1250 (UW. 307–309) is het totaal van de rogge opgegeven als 34 malder, dit moet zijn 134 malder.

[c]) Gemengd gerst en haver.

[d]) In lopen.

[e]) Rogge en gerst samen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat van de vier granen de tarwe het minst belangrijk was. Het is echter veel moeilijker om uit te maken, welke van de overige drie granen het meest geproduceerd werd. Dit is afhankelijk van de verschillende bronnen. Indien men alle hoeveelheden samentelt, maar daarvan de in de landsheerlijke rekening van 1294/5 en de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem vermelde hoeveelheden met die van de novale tienden uitsluit, dan is de rogge het meest verbouwde gewas, gevolgd door de gerst, terwijl de kwantiteit haver betrekkelijk gering is. In de rekening van 1294/5 vinden we

een sterk overwicht van gerst. Dit is in het bijzonder het geval in de ambten Voorst, Epe – Ermelo en Garderen – Ede – Putten. In deze ambten werden 711 malder gerst geleverd tegenover slechts 7 malder rogge, terwijl de haver geheel ontbrak. In dezelfde rekening is bij de novale tienden, die door de gehele Veluwe geleverd werden, gerst eveneens het belangrijkst: 1150 malder gerst, 400 malder rogge en 50 malder haver.[115]) Het merkwaardige is, dat bij de novale tienden in de veertiende eeuw (1334–1340), ook van de gehele Veluwe, er veel meer haver geleverd werd dan rogge of gerst. In drie jaren was dit tezamen: rogge 552,5 malder, gerst 1444 malder, maar daarentegen 10.457 malder haver. Het is niet duidelijk, hoe dit verschil in de geleverde produkten bij de novalia verklaard moet worden. In het algemeen verbouwde men de haver bij voorkeur op de slechte en vochtige gronden. In de veertiende eeuw zullen de pas ontgonnen gronden niet van al te beste kwaliteit zijn geweest, omdat de vruchtbaarste gronden reeds eerder ontgonnen waren.

In de rekeningen van het hertogelijke bouwhuis te Hattem overwoog de haver, maar dit is begrijpelijk omdat hier een uitgebreide stoeterij werd gehouden. Gedurende één winter stonden hier 18 merries en 42 veulens op stal, in een andere winter 20 merries met 20 veulens. Ook het rundvee kreeg haver, aan 15 melkkoeien met kalveren en éénwinter runderen werd 50 malder haver gevoerd.[116]) Van de overige granen was hier de tarwe het belangrijkst.

Hoezeer de hoeveelheden van de granen uiteenliepen, blijkt uit het volgende staatje:

	Tarwe		Rogge		Gerst		Haver	
	modii	malders	*modii*	malders	*modii*	malders	*modii*	malders
Goederenregisters en pachten	–	144,5	748	1059	596,5	440,5	119,5	137,50
Rek. Geld.	–	30	–	543,25	–	2024	–	435
Novale tienden	–	–	–	1180,50	–	1654	–	11450
Hert. Bouwhuis Hattem	–	405	–	338	–	149,5	–	3130,75
Totaal	–	579,5	748	3220,75	596,5	4268	119,5	15153,25

Vermoedelijk heeft de boer de rogge meest als wintergewas verbouwd – éénmaal wordt er uitdrukkelijk gesproken van winterrogge[117]) – en de gerst als zomergewas. Soms ziet men, dat ongeveer gelijke hoeveelheden rogge en gerst geleverd moesten worden, zo in Voorst (893), in Oeken bij Brummen (1133–1166), door de hof te Reden (1294/5), bij de tienden in Reden van 18 erven (1298–1304), bij de novale tienden in enkele buurschappen onder Doornspijk (1333/4 en

1335/6), in Voorthuizen, Putten, Nijkerk, Renkum en Arnhem (allen 1400), in Voorst (1405) en in Hattem (1417). In al deze gevallen heeft men vermoedelijk een afwisseling van rogge en gerst in de verbouw toegepast.

Onder gelijke hoeveelheden rogge en haver moeten door een bedrijf in Aard (1257), door de hof Loy in Spankeren (1294/5) en in Reden (1298–1304) worden geleverd. In plaats van gerst heeft men hier waarschijnlijk haver als zomergewas verbouwd. In Vorchten (1270) zijn de hoeveelheden haver en gerst gelijk, terwijl de Eltense hof te Arnhem (ca. 1400) gelijke hoeveelheden rogge, gerst en haver moet geven.

Overgaande tot een bespreking van de gewassen afzonderlijk, ziet men op de bijgevoegde kaart, dat de gegevens over de granen voornamelijk betrekking hebben op de gronden langs de rivieren en in de noordwest- en noordoosthoek. Van het droge midden ontbreken bijna alle gegevens.

Tarwe werd op de Veluwe slechts op enkele plaatsen in het rivierkleigebied verbouwd: in Velp (1155–1165), in Voorst (1294/5) en bij de Ruwenhof, de hof van de graaf van Gelre in Wageningen (1294/5); in vrij grote hoeveelheden bij het hertogelijke bouwhuis in Hattem (1417–1420), vermoedelijk in Dieren op de hof van de Duitse Orde (1442–1446)[118]) en op de goederen van de abdij Abdinkhof in Putten en omgeving (1543). Merkwaardig is, dat in een inkomstenregister van ca. 1450 van dezelfde bedrijven in Putten de tarwe nog niet vermeld wordt. Voor zover het schaarse materiaal dit toelaat, krijgt men de indruk, dat er aan het einde van de middeleeuwen meer tarwe verbouwd is dan in de daaraan voorafgaande eeuwen.

De mout, meestal gekiemde gerst, was een grondstof bij het brouwen. Mout wordt vermeld in 1294/5 bij de hof te Reden en in Oosterbeek, in (1298–1304) in Brummen en Twello bij de goederen van de proosdij van St. Pieter en in 1400 in Arnhem.[119])

De verbouw van haver op de vochtige en moerassige gronden wordt geïllustreerd door de haverleveringen aan de hof van de abdij Elten te Appel bij Voorthuizen. Van enkele bedrijven, die haver leveren, wordt uitdrukkelijk vermeld, dat zij „upt vene" zijn gelegen.[120]) In de Werdense inkomstenregisters wordt enige malen gemengd graan vermeld, dat bestond uit gerst en haver. Dit werd geleverd door de hof te Putten en in Norden (1133–1166) en in Oeken bij Brummen (ca. 1250).[121]) In Engeland is dit mengsel bekend onder de naam van *drage*.

Spelt, hier *amercorn* genoemd, schijnt in Hoseren bij Putten verbouwd te zijn.[122]) Daar de hoeveelheid, welke geleverd moest worden, niet is opgegeven, krijgt men de indruk, dat de levering van spelt al vóór het midden van de twaalfde eeuw in onbruik is geraakt. Boekweit

KAART III
Levering van granen en betaling in geld
Payments in kind (cereals) and in money
+ Tarwe
T Rogge
– Gerst
| Haver
• Geld
O Steden

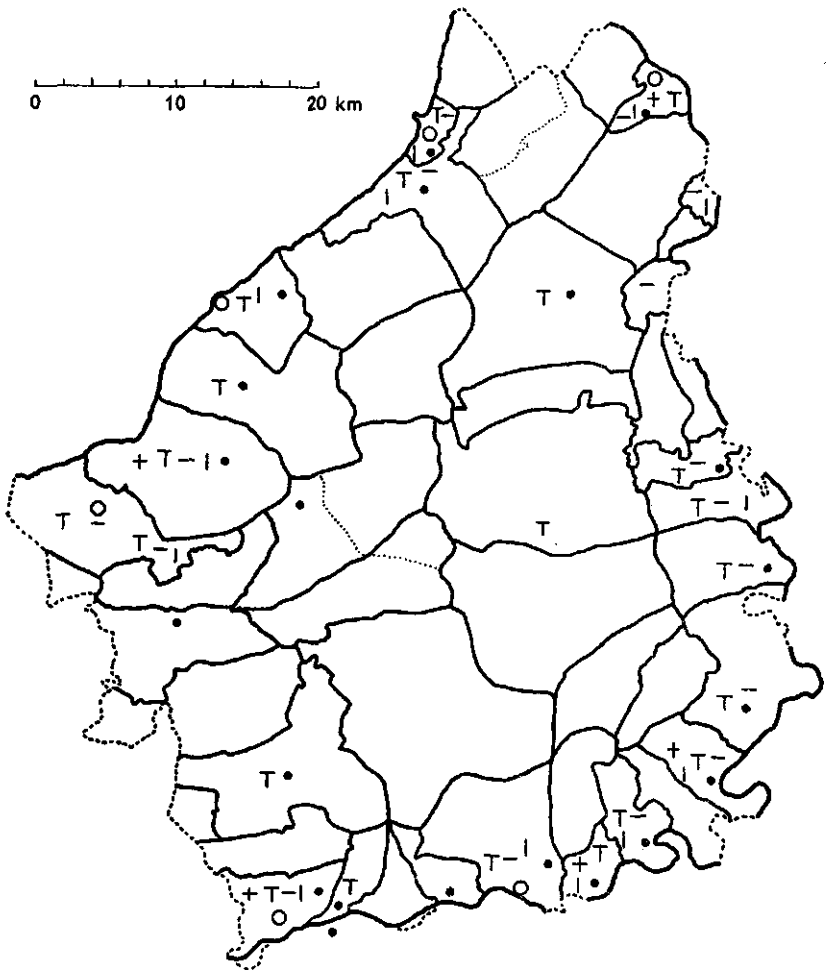

verschijnt voor het eerst in de Veluwse bronnen in de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis te Hattem, en dan reeds in tamelijk grote hoeveelheden: in 1417 met 28,5 malder en in 1418 met 9,75 malder. Een mengsel van gerst en boekweit werd *aeswingen* genoemd. Volgens

de rekening van 1417 werden hiervan 10 malder geproduceerd; het werd als veevoer gebruikt. Het zaaizaad van de boekweit was in Oldebroek en Elburg gekocht.

De waardering van de verschillende granen kan men leren kennen uit de onderlinge prijsverhoudingen. Men vindt deze in de landsheerlijke rekening van 1294/5 en in de rekeningen van het bouwhuis in Hattem van 1417–1421. In de rekening van 1294/5 zijn er bij de rogge, gerst en moutgerst nogal wat prijsverschillen, die niet uitsluitend aan kwaliteitsverschil kunnen worden toegeschreven, maar ook het gevolg zijn van het gebruik van kleine en grote maten.

Prijs van 1 malder	1294/5 *solidi*	1417/21 blanken
tarwe	15	32
rogge	11–13	26
gerst	6–8	17
moutgerst	6½–8	–
boekweit	–	17
haver	5	10

In de onderlinge prijsverhoudingen is tussen het einde van de dertiende en het begin van de vijftiende eeuw vrijwel geen verandering gekomen; de prijs in blanken is vrijwel steeds het dubbele van de prijs in *solidi*. De verhouding van de prijzen van de haver, de gerst, de rogge en de tarwe was ongeveer 1 : 1,75 : 2,5 : 3. Men kan tevens uit de tabel zien, dat de boekweit dezelfde prijs deed als de gerst en de moutgerst.

De overige akkerbouwgewassen worden slechts zelden in de bronnen genoemd: bonen in 1270 in Vorchten[123]) en in 1417 en 1418 in Hattem; witte erwten worden alleen in Hattem vermeld, evenals wikke (4 malder) en raapzaad (9,5 malder). Vlas moest vermoedelijk in (1133–1166) in Oeken geleverd worden[124]), het wordt genoemd in het hofrecht van Putten van 1358[125]), in Wageningen werd in 1415 en 1418 geld betaald voor afgekochte vlastienden. Door de goederen te Putten van de abdij Abdinkhof werd in 1450 1 pond vlas geleverd.

De levering van varkens en kippen door de horigen was vrij algemeen. Meestal moesten 1 varken en 1 à 2 kippen per bedrijf gegeven worden. Door de Veluwse ingezetenen moesten in 1294/5 aan de landsheer 639 varkens, 2.920 kippen en 200 schapen gegeven worden. Na 1300 neemt de levering van varkens, kippen en schapen af, deze wordt vervangen door geldbetalingen. Indien men de varkens, kippen en schapen telt, die in de goederenregisters voorkomen, dan komt men tot 120½ varken en een halve ever, 193 kippen, 9 kapoenen en één gans, 25 rammen, 1 schaap en 8 lammeren.[126]) De meeste leve-

ringen van dieren vindt men in de inkomstenregisters van de abdijen te Werden, Prüm en Deutz. In de landsheerlijke rekening wordt opgegeven, dat de graaf voor het weiden van 7.650 schapen op de heide een bedrag van 15 solidi per 100 stuks ontving. De verkoopwaarde van 100 schapen bedroeg 250 solidi.

De hofmeyer in Putten moest aan het klooster te Werden o.a. een vat boter, wol, een ploegos en 60 kazen (*suegkese*) geven. Alleen in het oudste goederenregister treft men een levering van 50 eieren door de horigen aan de abdij te Prüm aan; iedere horige was verplicht 5 eieren te geven. Zeer typerend voor de kuststreken zijn de leveringen van allerlei vissen door de Werdense goederen in Putten, Ermelo en Doornspijk: in (1133–1166) 46 snoeken, 350 palingen en 2.100 haringen, in 1250 70 snoeken, 160 palingen en 900 haringen. De snoeken en palingen werden gegeven door bedrijven, die ook rogge en varkens leverden. Indien, behalve snoeken en palingen, ook haringen gegeven moesten worden, ontbreken de landbouwprodukten. Dit was het geval bij 7 horige bedrijven in Doornspijk. Hierop woonden horigen voor wie de visserij het hoofdberoep was. In Putten en Ermelo, waar men vis, varkens en rogge leverde, zijn het boeren geweest, die de visserij als nevenbedrijf uitoefenden. De hoven te Rijnwijk en Velp waren verplicht honderd snoeken te leveren aan de abdij te Deutz. Deze moesten minstens de lengte hebben van duim tot elleboog. Enigermate bevreemdend zijn de 800 haringen, die de hofmeyer in Velp moest geven (1155–1165). Hij zal deze wel elders hebben moeten kopen. In 1368 was de levering van vis en varkens door de Werdense goederen vervangen door een betaling in geld.

Sporadisch worden enkele andere produkten vermeld: 4 karrevrachten hout in Arnhem (893), een ossehuid en een bokshuid in Velp (1155–1165), 4 potten honing in Putten (1133–1166), 2 pond was in Elburg (1313) en 18 pond was in Appel, Putten en Renkum (1400), een kussen of een deken in Brummen (1133–1166) en twee broden in Twello (1298–1304).

Men kan uit de inkomstenregisters van de horige goederen en uit de pachtcontracten enige gegevens putten over de zwaarte van de lasten, welke op de bedrijven rustten. Zowel de gemiddelde lasten per horig bedrijf als de pachten variëren echter vrij sterk. Tamelijk zwaar lijken de verplichtingen, die in de negende eeuw op de erven van de horigen in Arnhem en Voorst waren gelegd.[127]) De bedrijven in Arnhem moesten ieder jaar 2 *modii* rogge (104 of 126 liter), 2 varkens ter waarde van 5 *denarii* elk, 1 kip, 5 eieren, 4 karrevrachten hout en 26 *denarii* geven. Voor elk bedrijf in Voorst bestonden de jaarlijkse verplichtingen uit 18 *modii* rogge en 19 *modii* gerst (resp. 936 en 1134 of 988 en

1199 liter) en 6 *denarii*. Vooral de leveringen in Voorst zijn zwaar, indien men bedenkt, dat in Engeland in de dertiende en veertiende eeuw de opbrengsten gemiddeld 1100–1200 liter gerst per ha bedroegen, en vermoedelijk voor de rogge hetzelfde geweest zullen zijn. Het is zeer waarschijnlijk, dat de opbrengsten enige eeuwen eerder in Voorst nog lager zijn geweest, zodat ongeveer de opbrengst van 2 ha bouwland, waarvan 1 ha met rogge en 1 ha met gerst bezaaid was aan de abdij geleverd moest worden. Indien men rekent, dat minstens een zelfde oppervlakte nodig zal zijn geweest voor het onderhoud van het eigen gezin, dat er zaaizaad voor het volgende jaar moest zijn en dat bij toepassing van het drieslagstelsel ieder jaar een derde deel van het bouwland braak lag, dan kan men de totale oppervlakte bouwland bij elk bedrijf op minstens 8 a 10 ha schatten. Dit stemt overeen met gegevens, die uit andere streken uit diezelfde tijd bekend zijn.[128])

Ruim 500 jaar later, in 1405, is er een rekening van het beheer van de bedrijven in Voorst.[129]) De meesten moesten in geld betalen, maar bij tien erven vindt men nog leveringen van rogge en gerst in natura. Van deze 10 erven waren er 7, die gemiddeld 2¾ malder rogge (343¾ liter) en 4¼ malder gerst (531¼ liter) moesten leveren, zij betaalden voorts elk 30 *denarii*. De overige 3 erven waren kleiner. Zij gaven ieder 1 malder rogge en 1 malder gerst (elk 125 liter) en 15 *denarii*. Hoewel de tienden, die voor deze bedrijven gegeven moesten worden, niet vermeld zijn, bedroegen deze van een groot aantal andere bedrijven gemiddeld 1,7 malder rogge en 4 malder gerst. Dit zou er op wijzen, dat de totale opbrengsten van deze erven, mits de tienden ook werkelijk een tiende deel van de oogst uitmaakten, ongeveer op 17 malder rogge (2125 liter) en 40 malder gerst (5000 liter) geschat mogen worden. Dit is waarschijnlijk wat aan de hoge kant, omdat op de goederen van de proosdij van St. Pieter de tienden gemiddeld 3 *modii* rogge en 3 *modii* gerst opleverden, hetgeen op een totale oogst van ca. 1600 à 1900 liter van elk graan zou wijzen.[130]) Indien men echter bovenstaande opbrengsten aanvaardt, blijft er na de levering van de naturalia aan de abdij van Prüm en de eventuele betaling van de tienden nog 1568,75 liter rogge en 3968,75 liter gerst over op elk van de 7 grote erven. Rekent men een verhouding van zaaizaad tot opbrengst voor de rogge van 1 : 7 en voor de gerst van 1 : 5, dan moet 300 liter rogge en 1000 liter gerst als zaaizaad voor het volgend jaar gereserveerd worden. Voor eigen consumptie en eventuele verkoop resteert dan nog ongeveer 1250 liter rogge en 3000 liter gerst. Uit een lijst van horigen is bekend, dat in 1405 de gemiddelde omvang van de huishoudens op de 7 grotere bedrijven 5 personen was. Aangezien aangenomen wordt, dat voor de voeding van 1 volwassen persoon per jaar 200 à 250 liter rogge nodig is, blijkt dat de overblijvende hoeveelheid rogge nodig was voor de eigen consumptie en dat niets voor de verkoop in aanmerking kwam.

Hoe de toestand op de drie kleine bedrijven was, kan moeilijk beoordeeld worden, omdat geen gegevens over de totale produktie bekend zijn. Daarentegen is wel bekend, dat een huishouden op deze bedrijven gemiddeld 9 personen omvatte. Rekent men, dat dit halve hoeven waren, waarvan de opbrengsten de helft van de grote bedroegen (ong. 800 liter rogge en 2000 liter gerst) en men vermindert dit met 125 liter rogge en 125 liter gerst voor de levering in natura aan de hof, 80 liter rogge en 200 liter gerst voor tienden en tenslotte 110 liter rogge en 400 liter gerst voor zaaizaad, dan blijft er nog 485 liter rogge en 1275 liter gerst voor consumptie op het bedrijf over. De rogge was voldoende voor de voeding van 2 volwassen personen. Hoewel deze berekening op vele veronderstellingen berust, is het toch wel duidelijk, dat op deze kleine bedrijven met zulke omvangrijke huishoudens armoede geleden moet zijn. Dit wordt overigens in de rekening bevestigd door de opmerking, dat veel horigen uit armoede weggetrokken zijn.[131])

Het goederenregister van de abdij te Deutz geeft een vrij uitvoerige beschrijving van de verplichtingen van de horigen en de meyers in Velp en Rijnwijk[132]). In Velp moest een niet vermeld aantal horigen 25 malder haver geven en een vrij aanzienlijk bedrag in geld, de meyer leverde eveneens 25 malder haver, 6 malder rogge, 12 malder tarwe, 24 rammen, 20 snoeken, 800 haringen, een ossehuid en een bokshuid.[133]) In Rijnwijk bestonden de verplichtingen van de meyer in geld, van de horigen in geld en 80 snoeken, 48 varkens en 96 kippen. Oorspronkelijk moest ook 30 malder zout worden gegeven, maar deze verplichting was tot grote schade van de abdij afgelost met een jaarlijkse betaling van 30 Deventer *solidi*. Opvallend is, dat bij deze hof, waar geklaagd werd over watersnoden, de levering van akkerbouwprodukten geheel ontbreekt.

Van de Werdense goederen gelegen bij Putten, Ermelo en Doornspijk zijn de leveringen in natura bekend uit de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw. Omstreeks (1133–1166) moesten de meeste bedrijven in Putten opbrengen: 2½–4 *modii* rogge (125–400 liter), 1 varken, 2 snoeken, 2 palingen en 1 *denarius*; in Ermelo waren slechts enkele erven van Werden, deze waren belast met de levering van 10 *modii* rogge (520 of 630 liter). De horigen in Doornspijk moesten gemiddeld per bedrijf 2½ snoek, 30 palingen en 300 haringen geven.[134])

Een eeuw later, omstreeks 1250, waren de meeste boerderijen in Putten verplicht 10 *modii* rogge, 1 varken, 4 snoeken en 10 palingen te geven, hetgeen een verzwaring is vergeleken bij de vroegere afdrachten. De verplichtingen in Doornspijk waren daarentegen verminderd tot 2 snoeken, 15 palingen en 150 haringen.[135]) In 1368 rustte op ieder bedrijf in Putten de verplichting 3 malder rogge (375 liter) te

geven met een bedrag in geld; in Doornspijk werd alles in geld betaald.[136])

In Putten en omgeving hadden ook de abdij Abdinkhof te Paderborn en de abdij te Elten goederen. De Eltense goederen in Putten gaven omstreeks 1400 1,5 malder rogge en 1,5 malder gerst; de verplichtingen in Voorthuizen en Nijkerk lagen gemiddeld per bedrijf iets lager, nl. 1,2–1,3 malder van elk graan.[137]) De bedrijven in Putten, behorend aan de abdij Abdinkhof, leverden in 1450 1,2 malder rogge, 0,9 malder gerst en 0,3 malder haver, in totaal 2,4 malder graan.[138]) Men kan hieruit constateren, dat in de vijftiende eeuw de lasten in natura per bedrijf ongeveer 2,4–3 malder graan bedroegen. Vergeleken bij de vroege middeleeuwen is dit een aanmerkelijke verlichting, althans wat de levering van produkten in natura betreft. Hiertegenover staat een stijging van de geldlasten en het is mogelijk, dat ondanks het verbod van splitsing of verdeling van de horige goederen toch de bedrijfsgrootte kleiner is geworden. In de achttiende eeuw beschikten de Twentse horige erven gemiddeld over 4 à 5 ha bouwland.[139])

Het aantal pachten, dat vóór 1300 bekend is, heeft slechts betrekking op 7 erven en 3 hoven. Vooral bij de 7 erven lopen de hoeveelheden van de goederen in natura zo sterk uiteen, dat het onmogelijk is hieruit conclusies te trekken.

De goederenregisters en rekeningen bevatten enkele spaarzame gegevens over de grootte van de hoven en de produkten, die deze verplicht waren te leveren. In (1133–1166) moest de meyer van de hof in Putten 50 *modii* rogge (2600 of 3150 liter) en 100 *modii* gemengd graan van gerst en haver (5200 of 6300 liter) leveren, met bovendien 8 varkens, een halve ever, een ploegos, 8 lammeren, wol, 60 kazen, een vat boter en 22,5 *solidi*.[140]) Een eeuw later was dit gedaald tot 6 malder rogge (750 liter) en 6 snoeken.[141]) Er zijn geen aanwijzingen, dat het bouwland van de hof verminderd is, bijv. door verpachting aan andere bedrijven. Het is eerder waarschijnlijk, dat de hofmeyer een dergelijke machtige positie had weten te veroveren, dat de abdij te Werden met veel minder leveringen genoegen moest nemen. Uit een oorkonde van 855 kan men opmaken, dat de hof een bedrijfsgrootte had van 3 hoven, wat wellicht op 25–30 ha bouwland geschat kan worden.[142])

De pachten van de hoven van de graaf van Gelre lopen sterk uiteen: de Ruwenhof in Wageningen staat ver bovenaan met 20 malder tarwe, 50 malder rogge, 3 malder gerst en niet minder dan 300 malder haver. Deze grote hoeveelheid haver zou er op kunnen wijzen, dat bij Wageningen een aanzienlijk deel van het drassige, lage land, evenals elders, voor de haverteelt werd gebruikt. De hof te Reden en de hof Loy in Spankeren moesten resp. 29 malder rogge, 25 malder gerst, 14,5 malder mout en 30 malder rogge, 5 malder gerst en 20 malder haver leve-

ren. Het is de vraag of men hier met grote bedrijven te maken heeft, of dat deze hoven veeleer centra waren, waar de leveringen van verschillende onderpachters geïnd werden.

Veel geringer waren de leveringen van de hoven te Velp en Ermelo, die resp. 15 en 12 malder rogge opbrachten. Vooral bij de hof te Velp is dit opvallend, omdat deze vroeger aan de abdij te Deutz had behoord en toen veel zwaarder was belast.[143]) Na de verkoop door de abdij aan de graaf van Gelre in 1256 heeft deze hof de oude functies verloren; in hoeverre dit samen is gegaan met een vermindering van de bedrijfsgrootte, kan niet beoordeeld worden.[144])

De Eltense hof in Arnhem moest omstreeks 1400 18 malder van elk der drie granen, rogge, gerst en haver geven.[145]) De hof Leeuwen bij Wageningen, behorende tot de hof Dolder, leverde in 1415 en 1418 resp. 7,5 en 6,5 mud rogge.[146])

De rekeningen werpen enig licht op de grootte van het tot de hof behorende land. De hof te Voorst bestond in 1405 uit 60 malder of 27 ha bouwland met weilanden en nog enkele akkers, die verpacht waren.[147]) De hof Nyenbeke, buiten de Janspoort in Arnhem, was veel kleiner. In 1417 behoorde 12 malder bouwland (5,4 ha) tot deze hof. Er wordt evenwel in de rekening van dat jaar vermeld, dat ook vroeger als bouwland gebruikte grond is verhuurd voor 14 moestuinen (koolhoven) bij de Janspoort, terwijl ook nog 5 koolhoven bij de Velperpoort worden genoemd.[148])

In de beschrijving van de goederen op de Veluwe van de abdij Abdinkhof omstreeks 1450 wordt melding gemaakt van de hoven te Putten en Renkum. Bij de hof te Putten hoorden een aantal akkers nabij Putten, o.a. het hofland, en verder grasland in de Arkemeen. De hof in Renkum omvat o.a. 24 malder bouwland (ca. 11 ha) in Renkum en grasland in de Marsch en de Nude.[149])

De hof Dolder bij Wageningen bestond uit o.a. 22 malder bouwland (ong. 10 ha) met een groot erf, en 22 morgen grasland in de Nude.[150]) Hoewel er enkele iets grotere hoven zijn, hebben de meeste in de late middeleeuwen niet meer dan het dubbele areaal bouwland van een gewone boerderij. Door verpachting en onderverhuring van land zijn de hoven in de late middeleeuwen vermoedelijk kleiner dan in de periode van de negende tot de dertiende eeuw, toen het hofstelsel nog in volle bloei was. Wat op de Veluwe voor de late middeleeuwen gevonden is, stemt overeen met de Twentse hoven, die in de zeventiende eeuw ongeveer gemiddeld 8,5 ha bouwland hadden.[151])

Betalingen in geld ontbreken in geen enkel inkomstenregister of rekening, doch pas na 1400 zijn zij zo talrijk, dat de leveringen van goederen in natura een uitzondering zijn. Gedurende een lange tijd is

er een overgangsperiode, waarin men de levering van sommige goederen vervangt door geldbetalingen. Ook vindt men het verschijnsel, dat een deel van de horige erven nog hoofdzakelijk in natura betaalt, terwijl de overige reeds uitsluitend tot geldbetalingen verplicht zijn. Reeds in (1155–1165) kunnen de horigen van de abdij te Deutz de leveringen in natura desgewenst met geld betalen. Hiervóór is al vermeld, dat de horigen te Rijnwijk de levering van 30 malder zout hadden afgekocht met een jaarlijkse betaling van 30 *solidi*, in Velp konden zij in plaats van de levering van vis, kaas en eieren – alle weinig duurzame produkten – volstaan met de betaling van 67,5 *solidi*, de levering van drie varkens werd afgelost met 9 *solidi*. Aan het slot van het goederenregister wordt uitdrukkelijk vermeld, dat een varken met 12 en een schaap met 6 Keulse penningen konden worden afgelost. De levering van aan bederf onderhevige produkten, zoals vis, kaas en eieren, en de levering van kippen en varkens, die moeilijker vervoerbaar zijn, worden het eerst in geldbetalingen omgezet. De varkens moesten van Rijnwijk langs de Rijn naar Keulen worden gedreven. Slechts de zieke varkens en de kippen werden met het graan, de vis etc. aan boord genomen, waarvoor de meyers van Velp en Eltinge ieder een malder haver moesten verschaffen. De horigen waren verplicht het schip in zes dagen stroomopwaarts te trekken naar Deutz, van Rijnwijk af een afstand van ong. 190 km. De horigen van de zes langs de Rijn gelegen hoven waren verplicht drijvers voor de varkens en trekkers voor het schip te leveren voor het hun toegewezen gedeelte van het traject.[152])

In de Werdense goederenregisters vindt men, dat een varken gewaardeerd werd op 8 *denarii*, 158 palingen werden afgekocht met 13 *solidi* en 2 *denarii* (= 158 *denarii*)[153]), 13 varkens met 10 *solidi* en 72 snoeken met 12 *solidi* (= 144 *denarii*).

Bij onderzoek blijkt, dat de bedrijven, die uitsluitend geld betaalden, minder zwaar belast waren, dan die waarop ook nog de verplichte levering van goederen in natura rustte. Onder de 33 Werdense goederen in Putten en omgeving waren er in (1133–1166) 15 die alleen geld betaalden, tezamen 248½ *denarii*. De overige 18 gaven, behalve 66½ *denarii* nog 74 3/8 *modii* rogge, 1½ *modii* gerst, 6 *modii* gemengde gerst en haver, 1 schaap, 11½ varken, 1 kaas, 4 potten honing, spelt, 27 snoeken en 70 palingen. Volgens de bovenstaande gegevens voor de aflossing (1 varken = 8 den., 1 snoek = 2 den. en 1 paling = 1 den.) komt men dan reeds voor de varkens, palingen en snoeken op een waarde van 216 *denarii*, waarbij nog de 66½ *denarii* en al het graan gevoegd moeten worden, in totaal 282½ *denarii* en 81 7/8 *modii* graan (ruim 4 à 5.000 liter). Bij betaling uitsluitend in geld hadden de 18 bedrijven moeten opbrengen 18/15 × 248,5 = 299 *denarii*. Omstreeks 1250 is het verschil tussen beide soorten van bedrijven nog groter. Toen moesten 16 horige erven tezamen 267 *denarii* opbrengen,

terwijl de overige 17 verplicht waren 88 *denarii* te betalen en voorts nog 128 *modii* rogge (6.656 of 8.064 liter), 1 malder gerst, 1 ram, 13 varkens, 54 snoeken en 70 palingen te leveren. De waarde van de varkens, snoeken en palingen bedroeg 282 *denarii*. De 17 bedrijven moesten 88 *denarii* en 128 *modii* rogge meer leveren dan de bedrijven, die uitsluitend in geld betaalden.

Vermoedelijk heeft de overgang van de levering van goederen in natura naar geldbetalingen zich op de Veluwe in een wat langzamer tempo voltrokken dan in de Betuwe. In een lange lijst van bezittingen in de Betuwe, behorend aan de abdij te Lorsch, worden omstreeks 1200 vrijwel alleen geldbetalingen genoteerd.[154])

In de pachtcontracten van goederen op de Veluwe vindt men de betalingen uitsluitend in geld vanaf 1279, hoewel er aanwijzingen zijn, dat in Oosterwolde reeds vóór 1207 een geldpacht betaald werd.[155]) De pachten in de contracten van 1228, 1253, 1257, 1259, 1263, 1270 en 1271 bestonden uitsluitend uit leveringen van produkten in natura.

Het waren niet alleen de leveringen van produkten en de betalingen van geld, die op de bedrijven drukten, maar er bestond ook nog de verplichting om de eigenaar of de hofmeyer te dienen. Het is bekend, dat in de middeleeuwen in Engeland de diensten een zware verplichting waren. Op de Veluwe is dit vermoedelijk lang niet zo sterk het geval geweest. In de hofrechten worden de diensten slechts zelden vermeld. In 1152 hadden de horigen te Putten en Renkum van de abdij Abdinkhof de diensten reeds afgekocht, hetgeen nog eens in het hofrecht van 1396 bevestigd werd.[156])

In de goederenregisters en in enkele oorkonden worden ook diensten vermeld. De zwaarste diensten moesten de horigen van Prüm in Arnhem en Voorst verrichten(893). Zij waren verplicht om twee weken in mei en nog eens twee weken in de herfst voor de hof te werken.[157]) Over de verplichting van de horigen in Rijnwijk en Velp om de produkten naar Deutz te vervoeren, is reeds gesproken. De hofmeyers moesten de abt en zijn gevolg op de jaarlijkse tocht langs de hoven goed ontvangen en zorgen voor spijs en drank in overvloed, met uitzondering van wijn en peper. De hofmeyers moesten tijdens het verblijf van de abt twee dagen dienen.

De hofdienst, welke omstreeks 1150 de Werdense horigen in Putten en Brummen moesten verrichten, is niet nader omschreven[158]); in de inkomstenregisters van (1133–1166) en ca. 1250 wordt over de hofdiensten niet meer gerept. De pachter van het goed te Oosteroene, behorend tot de hof te Oene van het kapittel van St. Marie te Utrecht, verplichtte zich tot de dienst van twee dagen tijdens de oogst.[159]) Enkele burgers van Harderwijk, die een stuk land van de hof Selhorst

pachtten, moesten één dag dienen.[160]) De horigen van de hof van de Duitse Orde te Dieren moesten blijkens het hofrecht van ca. 1450, indien zulks noodzakelijk was, helpen bij het herstel van de hof, voorts moesten zij twee dagen werken in de wygher (schuur?) en twee dagen helpen bij het maaien.[161])

De horigen van de abdij Elten te Brummen moesten dienen als de abdis op de hof te Brummen vertoefde, de z.g. tafeldienst.[162]) Een zelfde bepaling gold voor de horigen van de hof te Gietel (Voorst), die tafeldienst moesten verrichten als hun heer, de bisschop van Utrecht, op de hof verbleef. De horigen van de hof te Middachten, behorende aan de Vrouwe van Raesfelt moesten „allewege" dienen.[163]) Bij dezelfde gelegenheid in 1453 verklaren de horigen van de hof te Dieren van de Duitse Orde, dat zij uitsluitend die diensten hebben te verrichten, die beschreven waren, dus in het hiervóór genoemde hofrecht van ca. 1450 waren vastgelegd.

In 1456 blijkt bij een proces voor de richter van de Veluwe, dat een horige van de hof te Appel geweigerd had één of twee voeren hout naar de keuken van de hof te brengen. Volgens de rentmeester van de abdis van Elten was hij tot deze dienst verplicht. Deze laatste verdedigde in het proces de opvatting, dat de horigen van de abdij Elten verplicht waren tot de tafeldienst, tot de dienst van één dag bij het hooien en één dag bij de graanoogst (te dienen eens bij grese ende eens by stroe) en dat zij voorts helpen moesten land en luiden te beschermen in geval van nood.[164])

Uit de vijftiende eeuw zijn verder nog de volgende diensten bekend: de pachters van de goederen van de hoven Leeuwen en Dolder bij Wageningen waren verplicht om 12 dagen te maaien en 2 dagen te ploegen.[165]) Van karredienst is er sprake in een proces over de op een horig erf in Epe rustende verplichting om de tienden van daar naar Arnhem of Rozendaal te brengen.[166])

De diensten waren op de Veluwe niet van grote betekenis. Vermoedelijk hangt dit samen met de betrekkelijk geringe oppervlakte van het bouwland, dat tot de hof behoorde. Wanneer het saalland, dat door de hof werd geëxploiteerd, grote arealen besloeg, moesten de horigen helpen met ploegen, eggen en oogsten. Hiervóór werd evenwel aangetoond, dat de meeste hoven op de Veluwe van een bescheiden omvang waren.

Zeer schaars zijn de gegevens over de produktiviteit van de landbouw. Uit een rekening van het hertogelijk bouwhuis te Hattem over de jaren 1417–1421[167]) kan men op grond van de hoeveelheden zaaizaad en geoogst graan berekenen, dat de opbrengstfactoren (de verhouding van oogst tot zaaizaad) de volgende waren:[168])

Jaar	Tarwe	Rogge	Gerst	Haver
1418	6,0	12,6	3,8	6,6
1419	–	7,0	–	8,5
1420	–	8,5	–	10,1
gemidd.	–	9,7	–	8,4

Bij deze opbrengstfactoren zijn er enkele, die in vergelijking met de in het buitenland bereikte resultaten, vrij hoog genoemd moeten worden: de rogge in 1418, en – zij het in mindere mate – in 1420, en eveneens de cijfers voor de haver. Het is mogelijk, dat in Hattem de bouwlanden van het hertogelijk bouwhuis op zeer goede grond lagen. In ieder geval kon men over grote hoeveelheden mest beschikken door de stoeterij (40–60 veulens en merries) en door een grote rundveestal (15 melkkoeien met kalveren en vaarzen). Ongetwijfeld konden dergelijke hoge opbrengsten op de lichte zandgronden van de Veluwe onder minder ideale omstandigheden niet bereikt worden.

Er is een aanwijzing, dat de opbrengstfactoren gedurende de middeleeuwen zijn gestegen. Men kan namelijk een zeer geleidelijke toeneming vaststellen bij de pacht in natura van de hof te Apeldoorn, welke behoorde aan het kapittel van St. Marie te Utrecht.[169]) Hoewel het mogelijk is, dat het areaal van het bouwland is uitgebreid, lijkt het in verband met de geleidelijke regelmaat eerder waarschijnlijk, dat men de stijging moet toeschrijven aan een vermeerdering van de opbrengsten per oppervlakte-eenheid.[170]) In de onderstaande lijst zijn de pachten in natura vermeld, daarbij zijn de indices gevoegd; de pacht van 1393 is op 100 gesteld, omdat dit jaartal het dichtst de jaren van de rekeningen van het hertogelijk bouwhuis in Hattem nabijkomt. Op grond van de indices zijn de opbrengstfactoren van de rogge berekend. Hierbij is de laagste opbrengstfactor uit de jaren van de rekeningen (7,0 in 1419) op de index 100 van 1393 gesteld.

Jaar	Pacht van hof te Apeldoorn in malders rogge	Indices 1393 = 100	Berekende opbrengstfactoren van rogge 1393 = 7,0
1228	12	70,6	4,9
1336	16	94,1	6,6
1393	17	100,0	7,0
1496	18	105,9	7,4
1514	20	117,6	8,2
na 1514	21	123,5	8,6

Volgens deze veronderstellingen en berekeningen is de opbrengstfactor van rogge van 4,9 in 1228 gestegen tot 8,6 na 1514. Een derge-

lijke, op zichzelf zeer belangrijke stijging is volkomen in overeenstemming met de cijfers, die ons uit dezelfde periode bekend zijn voor Engeland. Gedurende de perioden 1250–1299 en 1300–1349 bedroeg daar de gemiddelde opbrengstfactor voor rogge resp. 5,2 en 4,9. Deze is toegenomen tot gemiddeld 7,8 in 1450–1499 en gemiddeld 8,1 in 1500–1549.[171])

Een interessante vraag is, hoe de stijging van de oogstopbrengsten mogelijk is geweest, indien mag worden aangenomen, dat de mogelijke vermeerdering van de oogsten in Apeldoorn ook voor andere delen van de Veluwe geldt. Allereerst dient gewezen te worden op het grote verschil in vruchtbaarheid van de bodem. Zoals Van Spaen het schilderde, bestond er vroeger een scherpe tegenstelling tussen de landbouw in de randen, die met „de vruchtbaarste streken van de aarde konden wedijveren", en het schrale midden met heide, zandbergen en kreupelbos.[172]) Voor de landbouw op de betrekkelijk kleine oppervlakte van bouwlanden op de vruchtbare gronden moet tamelijk veel mest beschikbaar zijn geweest. In de randgebieden van de Veluwe en in het stroomgebied van de weteringen waren uitgestrekte moerassige en laaggelegen weilanden, waarop men veel vee heeft kunnen houden. Zo werden bij een vijandelijke strooptocht vanuit Overijssel, die zich tot de Hierderbeek uitstrekte, in de noordoostelijke kuststrook 5.000 stuks vee geroofd.[173])

Een andere factor, die tot een betere bemesting zal hebben bijgedragen, is, dat op de ontgonnen lagere gebieden zeer veel haver werd verbouwd, zoals o.a. uit de opbrengsten van de novale tienden blijkt. Hierdoor konden er op de Veluwe grote aantallen paarden worden gehouden. In het kohier van de beesten van 1526 kan men vinden, dat het aantal paarden op de Veluwe aanzienlijk was. Naar verhouding tot de grootte van de boerderijen en de totale oppervlakte cultuurgrond was het aantal paarden waarschijnlijk te groot. Het doel van deze overbezetting met paarden is niet duidelijk, maar een voordeel was zeker, dat hun mest ten goede kwam van de bouwlanden op de vruchtbare gronden. De stijging aan de opbrengstfactoren is wellicht toe te schrijven aan een vermeerdering van het rundvee en van de paarden.

III. DE MARKEN

In het voorafgaande is de aandacht gericht geweest op de ontginningen en de uitoefening van de landbouw. Op de Veluwe besloegen de cultuurgronden in de middeleeuwen echter slechts een klein deel van de totale oppervlakte, zodat ongeveer ¾ uit heide, zandverstuivingen, bossen en moerassen bestond.[174]) Het bouwland en de weilan-

den lagen in een smalle strook langs de rivieren en de kust en verder lagen er wat eilandjes cultuurgrond temidden van de wildernis. In landbouwtechnisch opzicht was er een scherpe scheiding tussen het land, dat door de mens in voortdurend gebruik was genomen en de daaraan vijandige wildernis. Ieder door de mens verlaten stuk viel spoedig tot zijn oorspronkelijke staat terug. In hoeverre er in de middeleeuwen gronden waren, die gedurende enkele jaren bebouwd werden en dan weer een tijd woest lagen, kan door gebrek aan gegevens moeilijk beoordeeld worden. Economisch beschouwd is de tegenstelling tussen gecultiveerde en ongecultiveerde gronden iets minder scherp, omdat de opbrengsten van het cultuurland relatief laag waren, terwijl de heide, bossen en moerassen voor de mens toch van enig nut waren. Evenwel is er dit belangrijke verschilpunt, dat de akkers en weilanden slechts in beperkte mate aanwezig waren, terwijl de ongecultiveerde gronden een haast onvoorstelbare omvang hadden. Weliswaar geen onuitputtelijk reservoir, omdat bij het zeer extensieve gebruik spoedig de grenzen van de exploitatiemogelijkheden bereikt waren.

Het gebruik, dat de bewoners van de Veluwe van de wilde gronden maakten, was in de loop der eeuwen aan veranderingen onderhevig. De ongecultiveerde gronden kregen telkens weer om andere redenen economische waarde, met als gevolg, dat het voorheen ongelimiteerde gebruik aan banden werd gelegd. De restricties namen toe bij de voortschrijdende vermeerdering van de bevolking en bij de uitbreiding van de cultuurgrond door ontginningen.

Er bestond een natuurlijk evenwicht tussen de oppervlakten van het bouwland en van de wilde gronden, waarop het vee werd geweid. De omvang van de veestapel werd bepaald door het aantal dieren, dat op de moerassige en met opslag begroeide gronden nog voldoende voedsel kon vinden. Het areaal bouwland was afhankelijk van de mest, die door deze veestapel 's winters in de stal werd geproduceerd. Voor zover er plaggenbemesting werd toegepast, bestond er tussen de cultuurgrond en de wilde gronden een zeer nauw verband, waarbij de oppervlakte van het bouwland afhankelijk was van de tijdsduur, waarbinnen de humuslaag op de wilde gronden, waar de plaggen gestoken waren, zich kon herstellen. Al naar gelang van de vruchtbaarheid van de plaggengrond en het aantal voeren plaggenmest, dat per hectare bouwland werd gebruikt, varieerde de verhouding van het bouwland tot de plaggengrond als 1 : 2 tot 1 : 7.[175]) Men ziet, dat het bestaan van grote oppervlakten wilde gronden inherent was aan het oude landbouwstelsel. De boeren moesten voor de uitoefening van hun bedrijf de beschikking hebben over arealen ongecultiveerde gronden, die enige malen groter waren dan de oppervlakten, die door hen bebouwd werden.

In de vroegere literatuur over de marken – meest van rechtshistorische zijde – heeft men weinig aandacht geschonken aan het doel van de marken. De onderzoekers hadden alleen oog voor de terminologie, alles wat op het gemeenschappelijk gebruik van land duidde, werd onder de gelijke noemer „mark" of „markgenootschap" gebracht. Men dacht niet aan verschillen in functie. Hier heeft men met hetzelfde bezwaar te maken, dat men eveneens tegen verschillende theorieën over de hoven kan aanvoeren[176]): er is te veel aandacht aan het uiterlijk geschonken – de terminologie, het institutionele element – het essentiele, het economische aspect is verregaand verwaarloosd.

Het probleem of de boeren eigendoms- dan wel gebruiksrechten op de markegronden konden laten gelden, was vooral in de negentiende eeuw ten tijde van de markeverdelingen urgent, maar dit vraagstuk was vóór 1800 veel minder belangrijk. Het betekende toen alleen of de boeren al dan niet een zekere recognitie voor het gebruik moesten betalen. Vanzelfsprekend konden hierover onenigheden ontstaan, maar het wezenlijke belang van de boeren was, dat zonder gebruikmaking van de ongecultiveerde gronden hun bedrijf totaal niet kon worden uitgeoefend. Geen enkele grootgrondbezitter kon er over denken hun dit gebruik te ontnemen zonder zichzelf schade te berokkenen door het niet meer binnenkomen van de pachten of de leveringen in natura.

Met nadruk dient er nogmaals op gewezen te worden, dat de functie van de ongecultiveerde gronden niet steeds dezelfde is geweest. Men moet hierin differentiëren naar de behoeften van de gebruikers op verschillende tijdstippen.

De eerste vermelding van *marca* vindt men in een schenkingsoorkonde van 792/3, opgenomen in het goederenregister van de abdij te Lorsch[177]). Walther en Richlint schonken de volgende op de Veluwe gelegen goederen: een hoeve met gebouw in *villa vel marca Uttiloch* (Uddel), 2/3 hoeve met boerderij in *villa vel marca Appoldro* (Apeldoorn), 1/3 hoeve met boerderij in *Zegoltmarca* (Zeggelaar? onder Barneveld), en tenslotte nog in de Noordgouw, bij de IJsselmonding, een derde deel van de *villa vel marca Rotherimarca* (onbekend). Uit de uitdrukking *villa vel marca* blijkt reeds, dat men *marca* hier in de betekenis van buurschap heeft gebruikt. De schrijvers van deze codex, die in Lorsch verbleven, hadden een grote voorliefde voor het woord mark, dat zij vrijwel achter iedere plaatsnaam zetten.[178])

In de achtste en negende eeuw worden in enige goederenregisters en schenkingsoorkonden bossen op de Veluwe genoemd. Herhaaldelijk wordt er melding van gemaakt, dat in deze bossen ontginningen plaatsvonden. De ontginningen bij Doornspijk, Putten en Brummen

KAART IV
Bossen en ontginningen op de Veluwe vóór het jaar 1000
Forests and clearings in the Veluwe before 1000

T Villa of marca (792/3)
● Comprehensio, ontginning
– Pastus porcorum, akeren van varkens (855)
– Silva, bos
+ Forestum, foreest (996)
O Steden

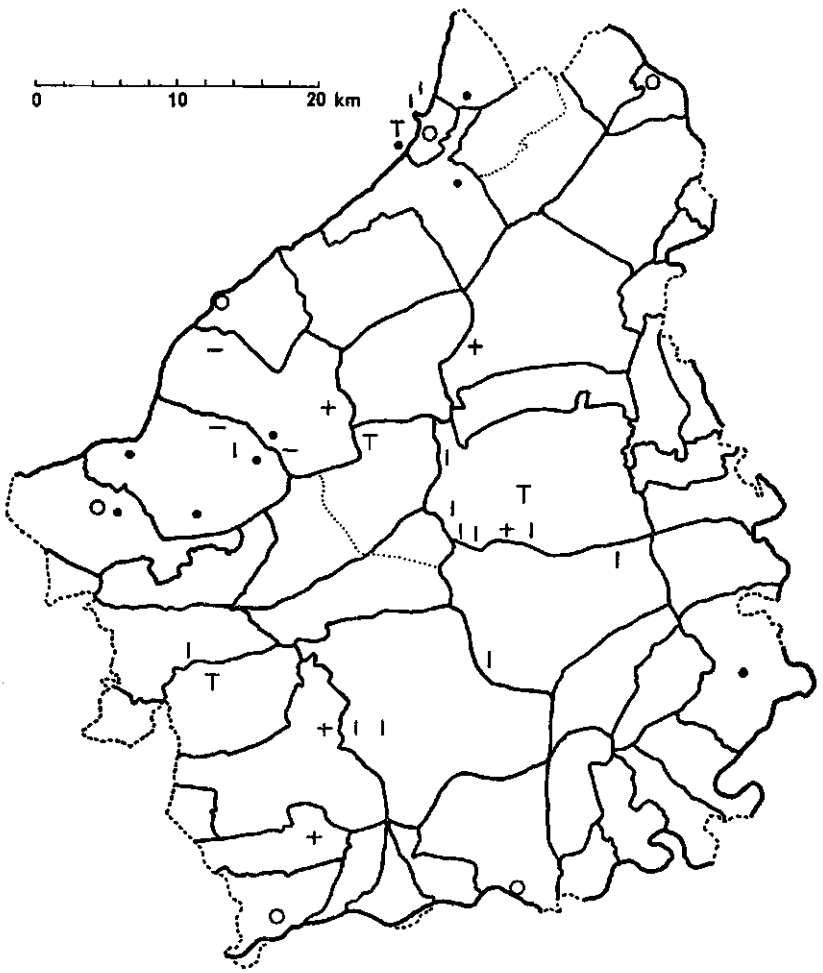

waren in volle gang.[179]) Behalve horige erven en ontginningen werden er aan de kloosters ook vaak bossen geschonken, soms was dit de helft van een bos, soms was dit een zesde deel. Deze bossen lagen onder

Beekbergen, Apeldoorn, Doornspijk, Garderen, Ermelo, Putten, Barneveld, Ede en Otterlo.[180])

In het geheel werden 18 bossen aan de abdijen te Werden en te Lorsch geschonken. Het schenken van delen van bossen heeft niets te maken met gemeenschappelijk eigendom in de zin van de markgenootschappen, maar de bossen maakten deel uit van bij erfenis onverdeelde boedels.

Waartoe deze bossen dienden, is niet in de schenkingsoorkonden vermeld. Uit een latere oorkonde van 996, waarbij de keizer de abdij te Elten in het bezit van haar goederen bevestigde, worden vier foreesten op de Veluwe genoemd, waarin niemand zonder goedkeuring van de abdis herten mocht jagen.[181]) Deze foreesten lagen bij Staveren, Wekerom (Ede), de Moft bij Bennekom en het Orderbos bij Apeldoorn. Zij ontleenden hun waarde aan de jacht. Het vlees en de huiden van het wild moeten kostbare goederen zijn geweest in een maatschappij, waarin het lonend was enkele eieren, kippen en varkens over lange afstanden te vervoeren. Wellicht waren de huiden door het gebrek aan textiel nog van groter waarde dan het vlees, immers ook de schapevacht was toen waardevoller dan het vlees.

In een schenkingsoorkonde van Folker aan het klooster te Werden in 855 vindt men vermeld: *in silva, que dicitur Puthem scaras XXVIII, in villa Irminlo in illa silva scaras LX, in villa Thri pastus porcorum XXXV.* In Putten en Ermelo werden dus scharen in de bossen geschonken, in Drie bij Ermelo de weide voor 35 varkens.[182]) In de middeleeuwen was het gebruikelijk de varkens de bossen in te drijven, waar ze dan hun voedsel moesten zoeken. In het Domesday Book van 1086 werd in sommige delen van Engeland de grootte van de bossen uitgedrukt in het aantal varkens, dat er in gedreven kon worden: een bos voor zes varkens. Ook in andere landen kende men dergelijke maten voor de bossen. In Putten en Ermelo is er sprake van scharen, waaruit blijkt, dat het gebruik van de bossen gelimiteerd was en dat men slechts gerechtigd tot het gebruik was voor een bepaald deel. De verklaring voor deze beperking is, dat de twee voornaamste doeleinden, waarvoor de bossen gebruikt werden, tegenstrijdig waren. Enerzijds dienden de bossen voor de jacht op het wild, anderzijds voor het voer van de varkens. De varkens vernielden evenwel het onderhout, dat het wild beschutting moest bieden en zij vraten de jonge loten op, die het wild tot voedsel moesten dienen. Het natuurlijke evenwicht tussen wildstand en bos werd door de varkens in gevaar gebracht. Op de duur moest dit zelfs tot vernietiging van de bossen leiden.

Het is begrijpelijk, dat reeds vroeg maatregelen werden beraamd om het gevaar voor uitroeiing van de wildstand en ontbossing tegen te gaan door het aantal varkens, dat in de bossen gedreven mocht worden, te beperken.[183]) De varkens werden vaak, indien dit mogelijk

was, in eikenbossen gedreven om daar zich met de eikels te voeden (akeren). Nu bestaat de mogelijkheid, dat de eikenbossen in Putten en Ermelo niet zeer groot waren en dat ook dit een reden was om het aantal varkens te beperken, dat in de bossen gedreven mocht worden.

Het schijnt mij toe, dat men bij deze beperkingen in het gebruik van de bossen nog niet van marken kan spreken. Sporen van marken en markgenootschappen in de latere betekenis vindt men pas in de dertiende eeuw. Vóór 1500 worden er op de Veluwe minstens 60 marken in allerlei bronnen genoemd. Dit is het minimum aantal, vermoedelijk zullen het er meer zijn geweest. Vergeleken met het materiaal uit de oostelijke gewesten zijn er op de Veluwe minder marken dan in Salland en Drente, maar meer dan in Twente, de Graafschap Zutfen en het Land van Vollenhove. De vermeldingen van marken, verdeeld over de verschillende streken en naar perioden is de volgende:

Vermeldingen van marken	vóór 1200	1200–1299	1300–1399	1400–1499	Totaal
Drente	–	4	16	46	66
Vollenhove	3	–	2	3	8
Salland	2	5	55	27	89
Twente	–	1	17	11	29
Graafs. Zutfen	1	16	2	15	34
Veluwe	–	5	35	20	60
Totaal	6	31	127	122	286

Het probleem, in hoeverre de marken vóór 1200 werkelijk reeds de functie van de latere markgenootschappen hebben vervuld, kan hier buiten beschouwing blijven, omdat dit niet op de Veluwe betrekking heeft.[184]) Op een aantal oorkonden uit de dertiende eeuw rust de verdenking, dat ze onecht zijn, de bekende falsificaties van de kloosters Bethlehem bij Doetinchem en Dikninge bij Yhorst en van het proces om Mastenbroek in 1364.

Gaat men de Veluwse marken, die vóór 1500 vermeld zijn, op de kaart na, dan valt op, dat zij vooral voorkomen langs de Rijn en IJssel, van Heelsum tot de Tuiler mark tegenover Deventer (29 marken). Het tweede concentratiegebied ligt rondom Apeldoorn en vandaar noordwaarts tot Heerde (14 stuks), een derde groep ligt in de kerspelen Ede en Bennekom (6 stuks). Verder zijn er nog enkele verspreide marken, en wel in de omgeving van Doornspijk en Hattem (3 stuks), Ermelo, Putten en Nijkerk (5 stuks) en tenslotte nog Elspeet, Delen en de Lierdermark bij Beekbergen. Het zwaartepunt ligt dus in het gebied van de grote rivieren en van de Weteringen. De marken langs Rijn en IJssel hebben de vorm van vrij smalle stroken, die zich van de

KAART V
Marken en maalschappen op de Veluwe vóór het jaar 1500
Commons in the Veluwe before 1500

Marken en maalschappen voor het eerst vermeld in de periode van:
– 1200–1299
| 1300–1399
+ 1400–1499
● Buurwilkeuren
O Steden

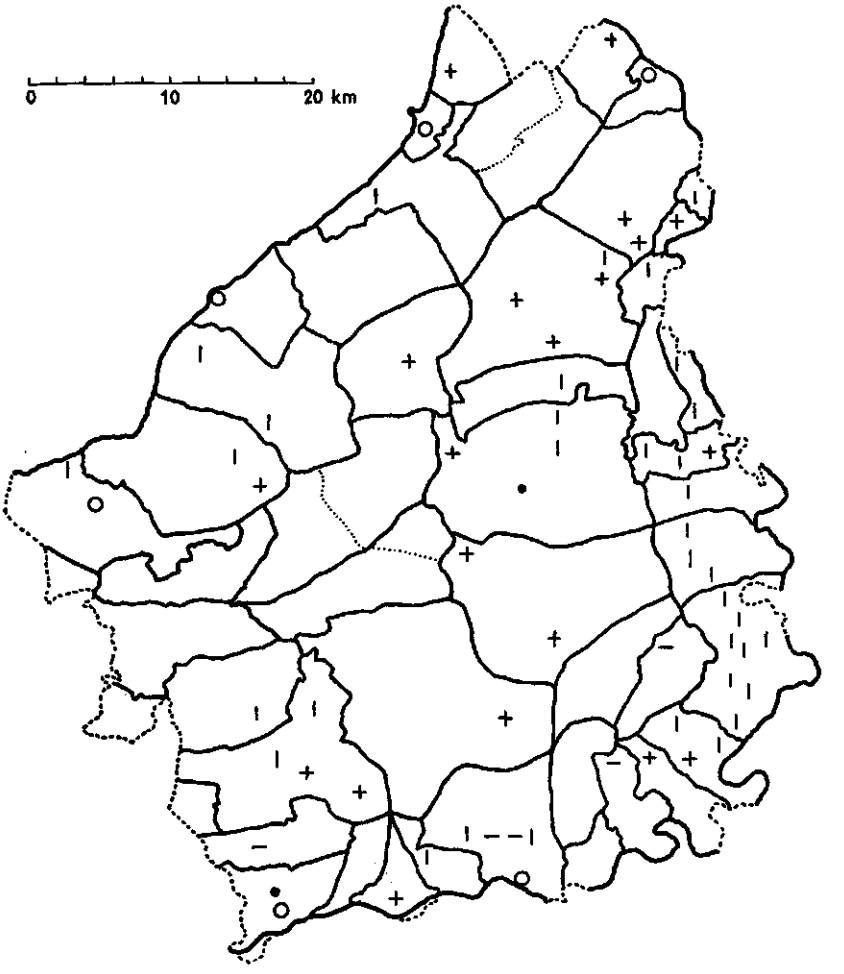

rivier landinwaarts strekken. Door het Nijbroek werden de marken langs de IJssel onderbroken, doch zij zetten zich aan de westzijde van dit moerassig gebied voort om bij Oene toch weer de IJssel te bereiken.

Langs de rivieren toont de bodemgesteldheid op korte afstand grote verschillen: bij de rivier ligt laag land, vaak uitsluitend geschikt voor hooi- en weiland, iets hoger liggen de meestal zeer vruchtbare bouwlanden, waarna nog weer hoger de bossen en heidevelden komen. De boeren hadden bos en heide nodig voor de schapendrift, het akeren van de varkens, de verdere veedrift, de plaggen, het heidestrooisel en het hout voor timmerwerk en afscherming en als brandstof. Daar de buurschappen dicht opeen lagen, waren de stroken smal en de beschikbare wilde gronden beperkt. Naar middeleeuwse maatstaven was deze streek tamelijk dicht bevolkt. Het is niet verwonderlijk, dat men het gebruik van de wilde gronden moest limiteren.

Vóór 1300 kan men in de oorkonden en rekeningen slechts 5 aanduidingen vinden, die op het bestaan van marken op de Veluwe wijzen. In een oorkonde van 1231 betreffende de inning van tienden in Reden wordt gesproken over gemeenschappelijke rechten, zowel in de bossen als in de weilanden en de wateren en andere gemeenschappelijke zaken. Personen, die de tienden niet hadden gegeven, werden als straf door de kerspellieden van Reden van deze gemeenschappelijke rechten uitgesloten. Hieruit blijkt, dat de kerspellieden van Reden een gemeenschap vormden, die rechten had op gemeenschappelijke bossen, weilanden en stromen.[185]) Het meest belangwekkende van deze oorkonde is, dat men nog uitvoerig moest omschrijven, wat later veel korter met de termen markgenootschap en markegrond kon worden weergegeven. De term mark komt op de Veluwe niet eerder dan 1298 voor. We kunnen ten aanzien van de Veluwse marken hetzelfde constateren als bij die in de oostelijke gewesten, waar de term mark in echte oorkonden niet eerder dan 1259 vermeld wordt.[186]) Vóór 1259 gebruikt men allerlei omschrijvingen, de geijkte terminologie ontbreekt nog, omdat de marken in een vroeg stadium van hun ontwikkeling verkeren.

De overige vier aanduidingen van marken op de Veluwe dateren uit de beide laatste decennia van de dertiende eeuw. In een oorkonde van 1281 worden vermeld drie hoeven met *warscap* in bos en in weide, gelegen bij Lopen, ten westen van Arnhem.[187]) Deze drie hoeven zijn dus gerechtigd tot het gebruik van de gemeenschappelijke bossen en weilanden. Waardelen in Eerbeek en Reden vindt men in de landsheerlijke rekening van 1294/5[188]) Ook bij goederen in Bennekom behoren waardelen in bossen, hooi- en weilanden.[189]) De term mark treft men pas in 1298 aan in een oorkonde over een boedelscheiding, waarbij de commandeur van St. Jan in Arnhem o.a. een molen en twee hoeven bij Arnhem in de mark krijgt.[190]) Chronologisch volgt hierop de tynsrol van 1306 van de hof Loy bij Spankeren, waarin Soeren, Oeken, Brummen, Leuvenum en Rienderen marken genoemd worden.[191]) Tot de bezittingen van Herbertus van Putten behoren goede-

ren, die gelegen zijn in de marken Ermelo, Aard en Aarderbroek bij Wilp, Wenum bij Apeldoorn, de Tuiler mark in Terwolde en de bosmark (*marca lignorum*) het Speulderbos in Ermelo.[192])

Wil men de functie van de mark leren kennen, dan heeft men aan enkele spaarzame gegevens over de vermelding van de term mark niet genoeg. Evenmin is het voldoende om te weten, dat personen gewaard zijn, waardelen hebben, d.w.z. gerechtigd zijn tot het gebruik van gemeenschappelijke bossen, heidevelden en weilanden. De verschillende functies van de mark vindt men alleen in de markerechten. Uit de periode van vóór 1500 zijn er 11 markerechten bewaard gebleven, waarvan sommige vollediger zijn dan andere. Behalve de markerechten zijn er nog twee buurwilkeuren, die zich slechts op enkele punten van de markerechten onderscheiden.

De elf markerechten zijn de volgende: 1. Wekerom onder Ede van 1349[193]); 2. het Arnhemmer Bos in Arnhem met bepalingen uit 1405, 1408, 1420, 1441 en van vóór 1482[194]); 3. het Putterholt in Putten van 1448[195]); 4. Uchelen I, voornamelijk op het bos betrekking hebbende, van 1458[196]); 5. Dieren I van 1462[197]); 6. Soeren met bepalingen uit 1472, 1475 en 1477[198]); 7. Reden en Wordreden van 1474[199]); 8. het Hoogsoerense Bos van 1482 en een aanvullende bepaling van 1498[200]); 9. Uchelen II van 1484, dat voornamelijk bepalingen over de enk heeft[201]); 10. het Reder en Monnikhuizer Bos bij Arnhem uit het einde der vijftiende eeuw[202]); 11. een ongedateerd markerecht van Dieren II, dat vermoedelijk eveneens uit het einde der vijftiende eeuw stamt.[203])

De twee buurwilkeuren zijn opgesteld door de buren van Orden bij Apeldoorn in 1481 [204]) en van Wageningen over het gebruik van de bouw- en weilanden in 1492 (?).[205])

Voorts zijn er nog enkele losse gegevens over de mark Lopen bij Arnhem en over buurschappen onder Brummen. In 1359 stond de hertog van Gelre toe het bos in Lopen en in Wiggere maalschap te verdelen onder de geërfden, het hout te verkopen of tot houtskool te verbranden en van de bosgrond en de heidevelden korenland te maken, waarvan echter tienden aan de hertog zouden moeten worden gegeven.[206]) De deling is slechts gedeeltelijk geschied, daar er uit 1460 nog een lijst van geërfden is.[207])

Aan de buren van Empe en Tonden onder Brummen werd in 1414 door de hertog van Gelre het visrecht op de IJssel gegeven.[208]) Een verzoek van de buren van Voorstonden en Oeken, eveneens onder Brummen, om een nieuwe wetering, afwaterende op de IJssel, te mogen graven, werd in 1482 afgewezen.[209])

Een aantal markerechten hebben speciaal op bossen betrekking. In

dat geval spreekt men soms van maalschappen, de erfgenamen worden malen genoemd en het markegerecht heet holtsprake. Deze termen worden niet steeds systematisch toegepast, zo zijn er in Wekerom (1349) malen, doch in het markerecht komt geen enkele bepaling over bossen voor. Daarentegen vindt men in de rechten van het Arnhemse Bos (1408), het Hoogsoerense Bos (1482) en het Monnikhuizer Bos (ca. 1500) erfgenamen, gemene buren en markgenoten en de bossen worden marken genoemd.

Men kan de bepalingen van de markerechten systematisch naar verschillende rubrieken groeperen. Ten aanzien van de Veluwse markerechten is ongeveer hetzelfde schema gevolgd, dat ook bij de Oostnederlandse reeds eerder is toegepast.[210]) Daarin kan men de volgende grote rubrieken onderscheiden: A, bepalingen betreffende bestuur en rechtspraak; B, bepalingen betreffende het gebruik van de gemene grond; C, bepalingen betreffende de buurschap. Onderverdeeld omvat het schema de volgende groepen van bepalingen:

A. Bepalingen betreffende bestuur en rechtspraak:

A 1. Eed af te leggen en entrée te betalen door de nieuwe maalman of markgenoot.

A 2. Gerechtigden tot de mark, lijst van gerechtigden, bepalingen betreffende de waardelen, het schaarrecht, de verpachting of verkoop van waardelen.

A 3. Bepalingen betreffende de wilkeur, het markerecht, de deelbijl of het markijzer bij houtverdelingen.

A 4. Het markegerecht, de holtspraak, tijd en plaats van samenkomst, de stemming, straf op afwezigheid.

A 5. De markerichter of holtrichter, keuze of benoeming, vereisten voor het holtrichterschap, de verplichtingen, o.a. het afleggen van rekenschap, het houden van een stier en een beer.

A 6. Keuze van en vereisten voor de schutters, forsters, deellieden, boswachters en andere personen, die toezicht op de naleving van de bepalingen moeten houden.

A 7. De boeten, het panden van de boeten, de lossing der panden, de verdeling van de boeten, verlies van markgenootschap (ontmaling) als straf, herwinning van het markgenootschap, verplichting van iedere markgenoot tot het doen van aangifte van overtredingen.

A 8. Verdeling van de mark.

B. Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene grond:

B I. Bepalingen betreffende bossen en heidevelden.

B I 1. Hout kappen, loting en deling, verkoop en schenking aan derden van het toegewezen deel, vervoer van het gekapte hout, diefstal, houwen van ongedeeld hout, dit is hout, dat nog niet voor het kappen is aangewezen, houwen door ongeërfden, sprokkelen.

B I 2. Akeren, overdracht of schenking van dit recht aan derden.

B I 3. Plaggen steken, turf graven.

B I 4. Heide maaien voor strooisel, overdracht of schenking van dit recht aan derden.

B II. Bepalingen in verband met de akkerbouw.

B II 1. De omheining van de enk ter bescherming van het bouwland tegen het loslopend vee (de enktuin), de schouw van de omheining, palen omheiningen tegen zandverstuivingen.

B II 2. De stoppelweide.

B II 3. De ruiming van aangegraven land, dat men ten koste van de wilde gronden ontgonnen had.

B III. Bepalingen in verband met de veeteelt.

B III 1. Het schutten van het vee, dat in de bouwlanden of op voor het vee verboden plaatsen werd aangetroffen, schutten van boventallig vee, dit is vee boven het voor ieder vastgestelde aantal, schutten van vee van ongeërfden en uitheemsen. Het geschutte vee werd door de schutter in beslag genomen en kon slechts tegen het geven van panden worden gelost.

B III 2. De veedrift, het drijven van schapenkudden, het houden van varkens, het ringen van varkens, het drijven van paarden en runderen, het tuieren van paarden.

C. *Bepalingen betreffende de buurschap.*

C. Bepalingen betrekking hebbend op de gehele dorpsgemeenschap, de buren en niet alleen op de markgenoten of malen, zoals over de meiboom, het opslaan van hutten op bouw- of weiland van een ander, het ploegen van het braakland, het vervoer van het geoogste graan van het land.

Schema van de markerechten

Bepalingen	1 1349	2 1408–1482	3 1448	4 1458	5 1462	6 1472–1477	7 1474	8 1482, 1498	9 1484	10 c.1500	11 c.1500
A. Bestuur en rechtspraak											
A 1	–	–	A 1	A 1	–	–	A 1	A 1	–	–	–
A 2	A 2	A 2	A 2	–	–	A 2	A 2	A 2	–	–	–
A 3	–	–	A 3	A 3	–	–	A 3	–	–	–	–
A 4	–	–	A 4	A 4	A 4	–	A 4	–	–	–	A 4
A 5	–	A 5	A 5	A 5	A 5	–	A 5	A 5	A 5	–	–
A 6	–	–	A 6	–	A 6	–	A 6	–	–	–	–
A 7	A 7	A 7	A 7	–	A 7	–	A 7	A 7	–	A 7	A 7
A 8	–	A 8	–	–	–	–	–	–	–	–	–
B I. Bossen en heide											
B I 1	–	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	BI 1	–	BI 1	BI 1
B I 2	–	–	BI 2	–	–	–	BI 2	–	–	–	–
B I 3	–	BI 3	BI 3	–	BI 3	–	BI 3	–	–	BI 3	BI 3
B I 4	BI 4	BI 4	BI 4	–	–	BI 4	–	–	–	BI 4	–
B II. Akkerbouw											
B II 1	–	–	–	BII 1	–	–	–	–	BII 1	–	–
B II 2	–	BII 2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
B II 3	–	BII 3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
B III. Veeteelt											
B III 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1	–	BIII 1	–	BIII 1	BIII 1	BIII 1
B III 2	–	BIII 2	–	–	–	BIII 2	BIII 2	–	–	–	BIII 2
C. Buurschap											
C	–	–	C	–	–	–	C	–	–	–	–

Schema van de buurwilkeuren

Bepalingen	Orden 1481	Wageningen I 1492?	Wageningen II 1492?
A. Bestuur en rechtspraak			
A 1	A 1	–	–
A 2	A 2	–	–
A 3	–	–	–
A 4	A 4	–	–
A 5	A 5	A 5	–
A 6	–	–	A 6
A 7	A 7	A 7	A 7
A 8	–	–	–
B I. Bossen en heide			
B I 1	BI 1	–	–
B I 2	–	–	–
B I 3	BI 3	–	–
B I 4	BI 4	–	–
B II. Akkerbouw			
B II 1	BII 1	–	BII 1
B II 2	–	–	BII 2
B II 3	–	–	–
B III. Veeteelt			
B III 1	BIII 1	BIII 1	BIII 1
B III 2	BIII 2	BIII 2	BIII 2
C. Buurschap			
C	–	–	C

De vraag, in hoeverre in de markerechten een chronologische ontwikkeling geconstateerd kan worden, waarbij de oudere minder bepalingen dan de latere bevatten, kan moeilijk beantwoord worden, omdat het oudste markerecht van 1349 eigenlijk een bevestiging is van de verkoop van de onverdeelde gemene gronden in Wekerom door de graaf van Gelre aan de „gemeine maelen... ende oeren cateren". De graaf staat hen bij de overdracht toe o.a. vee van niet-geërfden te schutten. Het is alleen de geërfden geoorloofd hei te maaien, de niet-geërfden moeten boeten betalen, waarvan 4 pond aan de graaf en slechts 4 schellingen aan de malen toekomen. De keuters mogen hun waardelen verkopen, waarbij de malen het recht van voorkoop hebben. Goed beschouwd, is dit een markerecht, dat door de graaf is verleend en hierin onderscheidt het zich van de overige markerechten. De andere markerechten dateren alle uit de vijftiende eeuw, dus uit een periode, toen zij reeds hun volle ontwikkeling bereikt hadden.

Sommige markerechten zijn gedeeltelijk van elkaar overgeschreven:

een aantal bepalingen uit het recht van het Arnhemmer Bos van 1408 vindt men terug in de rechten van de Reder en Monnikhuizer Bossen van ca. 1500; artikelen van het Dierense, Steensamer (Spankerense?) en Soerense markerecht van 1462 (Dieren I) keren terug in het bosrecht van Reden en Wordreden van 1474.

Indien we de frequentie van een aantal bepalingen onderzoeken, constateren we, dat bepalingen over de bossen en over het schutten van het vee in vrijwel alle markerechten voorkomen, in 9 van de 11 markerechten. De artikelen betreffende de bossen en het houtgebruik ontbreken slechts in het markerecht van Wekerom (1349) – wellicht omdat de heide hier belangrijker was dan het bos in het door de graaf afgestane gebied[211]) – en in het recht van Uchelen II (1484), dat voornamelijk bepalingen betreffende de enk bevatte, terwijl het gebruik van de bossen geregeld was in het recht van Uchelen I (1458). Bij de artikelen betreffende het hout valt enerzijds de zorg voor het bos op: men mocht geen rijs houwen, daar dit nadelig was voor het bos, er stonden boeten op het houwen van verschillende soorten hout en van groen hout, maar anderzijds het grote onderlinge wantrouwen: de angst voor diefstal en voor het kappen boven het toegestane deel, het verbod om het hout, dat men mocht hakken, aan anderen te verkopen, de strenge straffen op het kappen door ongeërfden, die daarmee lijf en goed verbeurden (Dieren I), het verbod om met karren in het bos te komen (Reden en Wordreden).

Naast de veelal stringente bepalingen betreffende het houtgebruik waren er allerlei maatregelen tegen het weiden van vee door onbevoegden en tegen het weiden van vee boven het toegestane aantal. Men trachtte het bouwland, als daar het gewas op stond, tegen het loslopende vee te beschermen. Men vindt geen bepalingen over het schutten van vee in het markerecht van Soeren (1472), dat slechts fragmentarisch is, en in het recht van het Hoogsoerense Bos van 1482, dat alleen bepalingen over het bos bevat.

Indien men de bestuurlijke en juridische artikelen van de markerechten voorlopig buiten beschouwing laat en men zich beperkt tot de bepalingen, die op de agrarische functie van de marken betrekking hebben, dan volgen na de bepalingen over het houtgebruik en het schutten van het vee, in frequentie de bepalingen over het maaien van plaggen (in zes markerechten) en het maaien van heide (in vijf markerechten). Op het plaggen en heide maaien worden beperkingen gelegd in verband met de behoefte aan plaggengrond en strooisel. Dergelijke bepalingen ontbreken in de typische bosmarken Uchelen I (1458) en het Hoogsoerense Bos (1482) en in het markerecht van Uchelen II (1484), dat voornamelijk over de enk handelt.

Minder belangrijk zijn de artikelen over de veedrift (in vier markerechten), het akeren door de varkens (in twee markerechten), de

stoppelweide (in één markerecht) en de ruiming van het ten onrechte aangegraven land (in één markerecht).

Een inzicht in de zorg, die men aan de omheining (tuin) van de enk besteedde ter bescherming van het gewas, geeft het markerecht van Uchelen II (1484). De tuin van de enk werd in de laatste week van Maart geschouwd, een tweede schouw vond plaats vóór 1 mei. Het was de taak van iedere boer het hem toegewezen deel van de tuin (bestaande uit palen, wallen en rijshout) dicht te maken en te onderhouden. Wie aan deze verplichting niet binnen de gestelde termijn had voldaan, werd beboet. Zo lang het gewas op het veld stond, waren de boeren verplicht bij toerbeurt – door overgifte van een stok – iedere dag 's ochtends de tuin te schouwen. Indien de omheining in zo slechte staat was, dat een hert, een rund, varken, schaap of gans er toch in slaagde op het bouwland te komen, dan verviel de boer, die verantwoordelijk was voor dat gedeelte van de tuin, in een boete. Ook moest men boete betalen, indien men beesten in de enk hoedde en deze een ander schade deden. De eigenaar van losgebroken beesten, die in de enk getuierd waren,[212]) stond ter genade van de buren.

Het in de vroege middeleeuwen zo belangrijke akeren schijnt aan betekenis verloren te hebben. Bepalingen over het drijven van varkens in de bossen om eikels en beukenoten te zoeken treft men slechts in twee markerechten aan en dan nog zeer terloops, nl. in de markerechten van Putterholt (1448) en van Reden en Wordreden (1474)[132]) Wellicht hangt dit samen met een verschijnsel, dat in de meeste Westeuropese landen optreedt: in de vroege middeleeuwen overwogen de varkens en de schapen, in de latere middeleeuwen zijn de runderen en paarden van groter economische betekenis geworden.

In het markerecht van het Arnhemmer Bos wordt in 1408 bepaald, dat de beesten niet in de lente, als het land bezaaid was, of in de oogst op het bouwland gedreven mochten worden, doch wel weer als het land „ledich ende bloet" was, dus als de oogst van het land was. Hier heeft men vermoedelijk met de stoppelweide te maken.

De artikelen betreffende het bestuur en de rechtspraak verschaffen ons inlichtingen over de plaats, waar de zittingen van het markegerecht gehouden werden, over het aantal bijeenkomsten per jaar en over de dagen, waarop dit geschiedde. Andere vragen, die meer op het bestuur betrekking hebben, zijn: door wie werden de markerechten opgesteld, wie kozen of stelden de markerichters of holtrichters aan, wie waren de geërfden en hoe werden de boeten verdeeld?

Het markegerecht of de holtspraak werd in Putten (1448) in de kerk afgekondigd en moest dan binnen 24 uur gehouden worden, in de Soerense mark (1475) vond de zitting plaats op het kerkhof in Spanke-

ren, in het maalschap van de Redense en Wordredense bossen (1474) bij goed weer in het bos en bij slecht weer in de kerk te Reden en in de mark van het Hoogsoerense Bos (1498) in de hof te Apeldoorn, welke aan de kapittel van St. Marie te Utrecht behoorde.

De geschreven markewilkeur en het deelijzer voor de houtdelingen van de mark in Uchelen (I, 1458) waren opgeborgen in een kist in de kerk te Beekbergen, de krombijlen voor de houtkap bij de houtdelingen in de Redense en Wordredense Bossen (1474) werden in het St. Agnietenklooster in Arnhem bewaard.

Het aantal vergaderingen en zittingen wisselde van één tot vier per jaar. In Uchelen (I, 1458) hield men vier holtspraken, in Reden en Wordreden (1474) en in Dieren II (ca. 1500) kwam men éénmaal per jaar bijeen en wel omstreeks St. Lambert (17 september). Van de bijeenkomsten te Uchelen is bekend, dat deze o.a. op St. Margriet (13 juli) en op St. Lucia (13 december) vielen. De malen en erfgenamen van het Arnhemmer Bos kwamen bijeen op 17 maart (1408) en de avond vóór St. Martini translatio, 3 juli (1441). De Soerense mark hield steeds zittingen op maandag: in 1472 op maandag 4 mei (na de meidag), in 1475 op maandag 16 januari (na St. Ponciaan) en in 1477 op maandag 11 augustus (na St. Laurentius). Hier zal men wel vier maal per jaar zittingen hebben gehouden. Het maalschap van de Hoogsoerense Bossen kwam vermoedelijk slechts éénmaal per jaar bijeen, steeds in de maand mei (de Meysprake). In 1498 geschiedde dit op 15 mei (dinsdag na St. Servaas).

De markerechten werden vaak door de markgenoten gezamenlijk opgesteld: in het Arnhemmer Bos (1408) waren het de malen en gemene erfgenamen, in Putten (1448) de malen, in de Redense en Wordredense Bossen (1474) de erfgenoten en malen. In Uchelen I en II (1458 en 1484) en het Hoogsoerense Bos is het markerecht vastgesteld door erfgenamen en buren. In deze laatste markerechten komt tot uitdrukking, dat de gehele buurschap betrokken was bij het markerecht en niet alleen de gerechtigden tot de gemene gronden. Tot de buurschap behoorden ook de keuters en de mensen, die geen of weinig grond bezaten, zoals de ambachtslieden, de herbergier, etc. In Dieren I en II (1462 en ca. 1500) is het markerecht uitgevaardigd door de commandeur van de Duitse Orde tezamen met de erfgenamen. De commandeur bekleedde tevens de functie van markerichter of markgraaf en aan hem behoorde de hof te Dieren. Hier heeft men dus een bevoorrechte positie in de mark van vermoedelijk de grootste grondbezitter.

Bij de aanstelling of de keuze van de markerichter komt men vaak op het spoor, wie de belangrijkste en machtigste personen waren in de mark. Een keuze uit en door de erfgenamen vindt men in Uchelen I (1458) en vermoedelijk in Putten (1448). In het maalschap van het

Arnhemmer Bos (1408) en vermoedelijk ook van het Reder en Monnikhuizer Bos (ca. 1500) werd de markerichter aangesteld door de abt van Prüm, die in Arnhem een hof bezat. In Dieren I (1462) trad de commandeur van de Duitse Orde of diens vertegenwoordiger als markerichter op. In het Hoogsoerense Bos (1482) werd de rechter, hier buurscholt genoemd, gekozen door de prior van het klooster Monnikhuizen bij Arnhem, ridder Evert van Wilp, Jan Bentinck en de gemene buren. De drie eerstgenoemden zullen wel tot de belangrijkste grondbezitters in deze streek behoord hebben.

Lijsten van geërfden van vóór 1500 zijn slechts bekend van de Lopener mark (1460) en van het Arnhemmer Bos (vóór 1482). In Putten luidde één van de bepalingen van het markerecht, dat een lijst van de gerechtigden tot het Putterbos moest worden aangelegd. Indien zulks geschied is, is deze lijst verloren gegaan.

Volgens de beide bewaard gebleven lijsten behoorden tot de geërfden o.a. de hertog van Gelre, de abt van Prüm, de abdis van Elten, de commandeur van St. Jan, de prior van Monnikhuizen, een aantal edelen en voorname Arnhemmer burgers. Zij waren de grondeigenaren. In hoeverre ook nog boeren tot de markgenoten behoorden, is moeilijk te beoordelen, maar men krijgt de indruk, dat hun aantal in beide marken onbeduidend was.

De boeten werden meestal verdeeld tussen de markgenoten en de markerichter. Evenwel in Wekerom (1349) kwamen van de boeten voor het schutten van vee 4 pond aan de graaf en slechts 5 schellingen aan de malen. In het Arnhemmer Bos (1408) en het Reder en Monnikhuizer Bos (1474) is 1/3 voor de markerichter, 1/3 voor de markgenoten of malen en 1/3 voor de schutter. In de rechten van het Putterholt (1448) en Dieren I (1462) is 1/3 voor de holtrichter en 2/3 voor de markgenoten of malen, in Dieren II (ca. 1500) is de helft voor de schutter en de andere helft voor de markerichter en markgenoten samen, en in Reden en Wordreden (1474) is 1/3 voor de holtrichter en 2/3 dient ter bestrijding van de kosten van de holtspraak.

In sommige marken moest de nieuwe maalman een eed afleggen, waarbij hij zwoer de mark te zullen beschermen en overtredingen aan te geven. Alleen in het recht van het Hoogsoerense Bos (1482) en in de buurwilkeur van Orden (1481) zijn bepalingen opgenomen, dat de nieuweling aan de gemene buren een vat bier en een vette hamel moet aanbieden.

Verdeling van de markegronden vond toen nog weinig plaats; hierover zijn alleen gegevens bewaard gebleven over een deling van de Lopener mark in 1359 en van het Arnhemmer Bos vóór 1482.

De huidige historicus is geneigd, misschien teveel geneigd, om in dergelijke gemeenschappen naar een of andere vorm van een democratisch regiem te zoeken, waarin alle deelgenoten gelijkgerechtigd zijn

en in dezelfde mate deel hebben aan de besluitvorming. Een dergelijke probleemstelling is echter verkeerd, omdat in de middeleeuwen de verhoudingen geheel anders waren. We kunnen bij de Veluwse marken opmerken, dat er in sommige een sterk overwicht was van één of enkele grootgrondbezitters, maar dat in andere grondbezitters, pachters en katers (keuters) deel hadden in de mark of maalschap. In Putten (1448) was bepaald, dat de pachters ook maalmannen waren, mits zij voor de tijd van minstens zes jaren een bedrijf gepacht hadden. De keuters in Wekerom (1349) konden evenals de grotere boeren waardelen bezitten.

In Dieren I (1462) luidde één van de artikelen, dat besluiten bij meerderheid van stemmen, zouden gelden als eenstemmig te zijn genomen. Dit klinkt zeer democratisch, vooral in een mark waar de commandeur van de Duitse Orde zo'n grote invloed had. Deze bepaling kan echter ook ten gunste van de commandeur gewerkt hebben, indien hij praktisch steeds over de meerderheid beschikte.

Er bestaat een onderscheid tussen markgenoten en buren: de eersten zijn een genootschap van gerechtigden tot de gemene gronden, de laatsten omvatten de gehele dorps- of buurschapsgemeenschap. Een scheiding tussen markerechten en buurwilkeuren is nuttig om theoretisch deze beide gemeenschappen uit elkaar te houden, in werkelijkheid bestaat er weinig verschil tussen de buurwilkeur van Orden (1481) en het markerecht van de Hoogsoerense Bossen (1482). In het algemeen zijn de bevoegdheden van de buurschap uitgebreider. Reeds is erop gewezen, dat het visrecht op de IJssel in 1414 aan de buren van Tonden en Empe werd toegewezen en dat het de buren van Voorstonden en Oeken in 1482 verboden werd een wetering te graven voor betere afwatering.[214])

De bepalingen in de markerechten van Putterholt (1448) en Reden en Wordreden (1474) over de meiboom herinneren eveneens aan het bestaan van de buurschap. In het recht van Putterholt wordt toegestaan, dat op de avond vóór 1 mei de dorpsbewoners en zij, die om de enk wonen, een esboom halen uit het bos. Als contra-prestatie zijn zij echter verplicht om, in geval van bosbrand, te helpen met het blussen. In het recht van de Reder en Wordreder bossen wordt het daarentegen verboden om meibomen uit het bos te schenken.

In Putten komt het onderscheid tussen de twee groepen, de maalmannen, de gerechtigden tot het bos enerzijds en de „dorpers" anderzijds duidelijk tot uitdrukking. Hetzelfde onderscheid vindt men eveneens in het markerecht van Dieren I (1462), waarin een bepaling is opgenomen, waarbij geregeld wordt, op welke wijze een twist tussen de markgenoten en naburen (= buren, dorpsbewoners) beslecht dient te worden.

Er zijn uit de periode van vóór 1500 drie buurwilkeuren bewaard gebleven, nl. van Orden (Apeldoorn) van 1481 en van Wageningen (twee van 1492).[215]) In de buurwilkeur van Orden zijn artikelen opgenomen over de veedrift, het plaggen maaien, turf graven, hout hakken en de enktuin. Het zwaartepunt ligt in deze wilkeur bij de bepalingen over de uitoefening van het landbouwbedrijf, de bescherming van de bouwlanden en het plaggen maaien. Zo is het verboden in de enken of elders groene plaggen te maaien, wel mag ieder zoveel hei maaien als hij nodig heeft. De buurscholt wordt gekozen, hij dient rekenschap af te leggen van zijn beheer. Ieder, die een vol vierendeel bezit, is stemgerechtigd. De waardelen kunnen verkocht worden.
De Wageningse buurwilkeuren regelen vooral het gebruik van de bouwlanden en de veedrift. Het vee mag geen schade toebrengen aan het gewas. De schapen mogen alleen in besloten kampen gedreven worden. Het is niet duidelijk of hiermee bedoeld is, dat de schapen op de eng in perken gedreven moeten worden om daar gedurende enkele dagen hun mest te deponeren, waarna de omheiningen weer op een ander stuk land geplaatst worden. De varkens mogen in de stad slechts in varkensschotten worden gehouden en ieder varken ouder dan drie maanden moet geringd zijn. Streng toezicht is er op het vervoer van de garven na de oogst. Men is blijkbaar zeer bevreesd voor diefstal als het graan nog in garven op het land staat. Zij, die minstens een halve morgen land bezitten, mogen hun paarden in de Nude hoeden, op de Berg moeten de paarden getuierd worden. De buren zijn verplicht de zomerbraak te ploegen (*eren*), minstens een halve morgen per dag (ong. 0,4 ha). Dit diende om te sterke groei van het onkruid tegen te gaan, waarvan anders de aangrenzende akkers de bezwaren zouden kunnen ondervinden. Op het bestaan van een gereglementeerd drieslagstelsel (*Flurzwang*), waarbij de werkzaamheden op de enk voor alle boeren geregeld werd, wijst dit niet. Als de bouw gedaan was, mocht geen vreemd vee op de akkers gedreven worden. Dit houdt vermoedelijk in, dat het recht van stoppelweide voor de buren zelf werd gereserveerd. Om de bouwlanden lag een enktuin, waarvan de doorgangen voor het drijven van het vee naar de bossen en heidevelden met hekken moesten worden afgesloten.

In deze buurwilkeuren van Wageningen vindt men veel minder over het gebruik van en het gerechtigd zijn tot de gemene gronden dan in de markerechten. Het is vooral de uitoefening van de akkerbouw, die voor deze gemeenschap belangrijk is. Op dit punt treedt het onderscheid tussen markgenootschap en buurschap het duidelijkst aan de dag.

Tussen de Veluwse markerechten en die van de markgenootschap-

pen ten oosten van de IJssel bestaan een aantal verschilpunten. Op de Veluwe vindt men meer bepalingen over de bossen en de heide, daarentegen minder over de akkerbouw, het akeren van varkens en het turf graven. De imkerij wordt op de Veluwe zelfs in het geheel niet genoemd. Onbekend in het oosten is, dat de nieuwe markgenoot een eed moet afleggen of trakteren. Ook valt op, dat op de Veluwe de keuters slechts éénmaal worden vermeld. Enkele markerechten op de Veluwe hebben een meer systematische indeling dan men in het oosten van het land gewend is, bijv. Uchelen I vooral over het bos, Uchelen II over de enktuin; in Wenum (1580) treft men achtereenvolgens aan bepalingen over plaggen, turf en hei, daarna over de schapendrift en het schapen hoeden en tenslotte over de enktuin.[216]) Nog duidelijker dan in het oosten van het land is het ontbreken van de buurschapsbepalingen in de Veluwse markerechten. Zelfs de artikelen betreffende de meiboom, die hierboven bij de buurschapsbepalingen gerekend zijn, zijn eigenlijk in de markerechten opgenomen in verband met de deling van het hout onder de maalmannen.

Men wordt getroffen door de verschillende verboden, waaruit een sterk onderling wantrouwen spreekt. Men is bang voor diefstal van hout en garven, niet alleen door vreemden, maar ook door de medeburen en -markgenoten. Er is een voortdurende wederzijdse controle, waarbij een ieder aangemoedigd wordt overtredingen van anderen, die door hem worden opgemerkt, aan te geven. De onderlinge sociale controle is in de middeleeuwen op de Veluwe wel zeer sterk geweest. In het oosten van het land valt hierop veel minder de nadruk. Misschien is dit ook een gevolg van de omstandigheid, dat de gelegenheid tot diefstal in bossen gemakkelijk is en de controle moeilijk. Wellicht was het rechtsgevoel op dit punt minder sterk ontwikkeld. Overigens blijkt uit tal van bepalingen de economische waarde van het hout in de veertiende en vijftiende eeuw: bepalingen over de verkoop van hout aan derden (kooplieden in het markerecht van Putterholt, 1448)[217]), verpachting van hout en het hout kappen door uitheemsen wijzen op de waarde van het hout niet alleen voor de markgenoten, maar ook voor personen buiten de mark. Van elders was er blijkbaar vraag naar het Veluwse hout, wellicht uit de steden in Gelderland, Utrecht en misschien Holland.

In de rechtshistorische literatuur heeft men een tijdlang geprobeerd een verband te leggen tussen de hoven en de marken. Uit de hof met de daaromheen wonende horigen zou op de duur de mark met de markgenoten zijn ontstaan. Omgekeerd zou er in iedere mark oorspronkelijk één hof zijn geweest. Om deze hofmark-theorie te verdedigen of te bestrijden hebben voor- en tegenstanders naarstig naar hoven gespeurd,

waarbij de vraag of er in één mark één dan wel twee of meer hoven konden voorkomen van groot belang werd geacht.[218]) Daarbij werd evenwel over het hoofd gezien, dat er grote verschillen bestonden tussen de hoven en dat slechts een klein deel van de hoven de werkelijke hoffuncties heeft uitgeoefend, terwijl de grote meerderheid uitsluitend in naam hof heette, doch geen enkele hoffunctie vervulde.[219])

Men kan nu de vraag in een iets andere vorm herhalen, of er op de Veluwe marken zijn, waarin twee of meer functionele, eventueel twijfelachtig functionele, hoven voorkomen. Deze vraag is met betrekking tot de marken zeer moeilijk te beantwoorden, doch wel is bekend, dat 14 van de 25 Veluwse hoven in zes steden en dorpen waren gelegen. In Arnhem waren er hoven van de abdijen te Prüm en te Elten, in Velp van de abdij te Deutz en van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, in Brummen van de abdij te Elten en van de proosdij van St. Pieter te Utrecht, in Putten van de abdij Abdinkhof te Paderborn, van de abdij te Werden en de heer van Putten, in Wageningen de hof Dolder van de proosdij van St. Jan te Utrecht, de Ruwenhof van de graaf van Gelre en wellicht nog de hof Nodeke, eveneens van St. Jan, en tenslotte in Renkum hoven van de abdijen Abdinkhof en Elten. Ook in de oostelijke gewesten vindt men voorbeelden van twee of meer hoven in één plaats: in Zutfen (2), Lochem (2), Deventer (2), Oldenzaal (3), Delden (2), Groningen (2). Deze opeenhoping van verschillende functionele hoven in één plaats laat eens te meer zien, dat de hofmark-theorie, ook onder de gewijzigde opvattingen in zake de hoven, geen standhoudt.

Bij de probleemstelling van het verband tussen hoven en marken blijkt echter, dat men dit vraagstuk uitsluitend van een rechtshistorische zijde heeft benaderd zonder zich af te vragen, waartoe de hoven en de marken dienden.

De hoven zijn ontstaan en hebben hun functie vervuld in een tijd toen de staatsmacht verbrokkeld was en er een zeer gebrekkig ruilverkeer bestond door het ontbreken van voldoende ruilmiddelen. De hoven beleefden in onze streken hun bloeiperiode van de achtste eeuw tot ongeveer 1200. Daarna werd de landsheerlijke macht sterker en nam het gebruik van geld als ruilmiddel toe. De hoven verloren dientengevolge hun functie, al wisten sommigen hun bestaan nog tot het einde van de achttiende eeuw te rekken.

Het ontstaan van de marken hangt samen met beperkingen in het gebruik van goederen, die oorspronkelijk geen economische waarde hadden. Wegens de schadelijkheid voor wildstand en bos werden in de achtste en negende eeuw beperkingen voor het akeren van de varkens ingevoerd. In de dertiende eeuw nam de vraag naar hout toe, de gemene gronden werden intensiever gebruikt voor het weiden van vee en er werden plaggen gestoken voor bemesting en verbetering van het

bouwland. Toen vormden zich de markgenootschappen, waarin zij zich verenigden, die tot het gebruik van de gemene gronden gerechtigd waren, met uitsluiting van de uitheemsen, de nieuw gevestigden en de keuters, kortom de dorpers. Het ontstaan van deze markgenootschappen in de dertiende eeuw stond in verband met de bevolkingsvermeerdering, die men overal in Europa in de twaalfde en dertiende eeuw kan waarnemen. Ook op de Veluwe werd er druk ontgonnen, tot zelfs nog in het midden van de veertiende eeuw.

In dezelfde tijd, dat zich de neergang van de hoven voltrok, ontstonden de marken. De oorzaken van het verval van de hoven en het ontstaan van de marken waren, ondanks de gelijktijdigheid van beide processen, toch zeer verschillend. De taak van de hoven naderde het einde door het sterkere landsheerlijke gezag en het ruimer in gebruik komen van het geld als ruilmiddel. De marken daarentegen ontstonden ten gevolge van een intensievere exploitatie van bossen, heidevelden, moerassige weilanden, etc., welke noodzakelijk was door de toeneming van de bevolking. De stijging van de bevolkingsdichtheid leidde zowel tot ontginningen als tot een intensievere exploitatie van de bestaande landbouwbedrijven. De waarde en het gebruik van de wilde gronden nam toe, zodat het noodzakelijk werd beperkingen op te leggen. Zij, die rechten op deze gronden konden laten gelden, verenigden zich om deze te beschermen.

SUMMARY

STUDIES CONCERNING THE AGRARIAN HISTORY OF THE VELUWE IN THE MIDDLE AGES

I. The settlements

The history of human inhabitation in the Veluwe (province of Guelderland) is not different from the general European development. Some traces indicate that the settlements were situated on the high, light sandy areas in pre- and protohistorical times (before 400 A.D.). In the 8th and 9th centuries most settlements were found in the heavier areas along the banks of the rivers Rhine and Ysel, while people were busily reclaiming in the north-west and north-east corner near the coast of the Zuider Zee (maps I and IV). The abbeys of Werden, Paderborn and Elten had their properties in this region. The reclamations more or less came to a standstill after 855; this was perhaps resulting from the invasions of the Vikings. From the 11th century onwards there began again a period of reclamations on a large scale. First along the lower part of the Ysel, then along the coast where the commercial towns Harderwijk and Elburg came into existence, and finally along the western border, a low, marshy area („Gelderse Vallei"). The middle part of the Veluwe remained very sparsely populated. In the 12th and 13th centuries the reclamations were mainly undertaken by the manors of the chapters of

Utrecht. In the 14th century the Frisians and people from the County of Holland settled down in the marshes along the coast.

The same recession we find everywhere else, occurred also in the Veluwe in the 14th century. Up till 1350 there was a great deal of reclamation but after that time it stopped. There are many reports of deserted farms, waste land and sand-drifts. Between 1369 and 1393 the revenues of the first-tilling tithes rapidly decreased. From the 15th century there are reports again about some new reclamations.

This outline of the history of the settlements is confirmed by the development of the ecclesiastical organization (map II), the history of the church-buildings and the patron saints. It is a common occurrence in the Veluwe for the churches to be founded on the land of the manors that belonged to the abbeys or the chapters. Sometimes the church has been built close to the manor.

Although the population at any rate had increased up till 1350, it is difficult to ascertain whether the area of cultivated land had augmented to a similar extent. There are indications that, especially on the farms of villeins the households were exceptionally large. It was not allowed to divide these farms in case of inheritance. Younger sons and daughters also went off or settled on small cottage-farms.

II. Agriculture

From the revenue registers and leases it can be deduced that rye, barley and oats were the most important cereals (map III). Wheat was only grown in a few places; buckwheat is mentioned in 1417 for the first time. Beans, peas, vetch, rapeseed and flax were only of minor importance. Poultry and pigs were kept commonly. On the moorland that belonged to the count, farmers tended 7,650 sheep in 1294/5. The farms of the villeins along the coast and the rivers had to provide rather large quantities of eel, pike and herring.

The payments in kind were heavy in the 9th century, but in the course of the centuries they have been reduced. For the farmers it was a great advantage when they could replace the payments in kind by payment in money (from the 12th century onwards). In the leases the rent is calculated in money since 1279.

The ploughing, carrying and other services the villeins had to perform, were of little importance. The farms of the villeins were often situated at a large distance of the manors. Moreover, the manors had no large demesnes: 12–67 acres of arable land. A normal family-sized farm had probably 20–25 acres of arable land.

About the size of the production little is known, but there are some indications that the yield of rye per area unit went up considerably between the 13th and 16th centuries. Presumably this is linked up with the increase of the livestock, especially of cattle and horses. From an assessment list of 1526 it appears that many horses were kept in the Veluwe.

III. The marks

At least 3/4 of the total area of the Veluwe consisted of moorland, woods, marshes and sand-drifts; yet these regions also had their economic importance. The function of these lands underwent some changes in the course of

time, according to the needs of the users at various points of time. In the 8th and 9th centuries the woods were used as hunting grounds and at the same time the farmers were allowed to drive their swine herds into the woods to look for food (map IV). As the pigs ruined the undergrowth that sheltered the game and ate the young shoots that served for food to the game, measures were devised early to restrict the number of pigs that was allowed to be driven into the woods.

Traces of the later mark-communities, in which the use of the non-cultivated fields was regulated, are found in the charters from 1236 onwards. Before 1500 there are altogether 60 marks known in the Veluwe (map V). From the period 1349–1500 eleven mark-regulations and three village by-laws have been preserved. In the mark-regulations conditions were written down concerning the use of the woods and the timber, the grazing of livestock and the impounding of cattle found straying on the cultivated land; further conditions concerning the cutting of sods that served to manure arable land, the fencing in of the open fields, etc.

The mark-communities were constituted by all people entitled to the common fields (the landowners, sometimes the tenants as well and sporadically the cottagers), the village-communities contained all the inhabitants of the settlement. The village by-laws especially controlled the use of the open fields and the cattle-driving. Remarkable in the mark-regulations of the Veluwe is the great mutual distrust and the stringent social control.

There is no connection between the manors and the marks. The manors rose and functioned in a time when the power of the state had disintegrated and the exchange had been defective through the lacking of money. The heyday of the manors in the Veluwe is from the 8th century up till roundabout the 12th century. After that they lost their function on account of the consolidation of the authority of the count and the increased payment in money. The coming into existence of the mark is closely connected with the more intensive use of the non-cultivated fields for sod-manuring, the grazing of cattle and the augmented demand for timber, even from merchants from elsewhere. This intensive use was the consequence of the growth of population in the 12th and 13th centuries. During the times that the manors declined the marks came into being. The reasons for the decay of the manors and the rise of the marks were highly different, in spite of the simultaneousness of both processes.

The history of the manors in the Veluwe will be treated in an article in the Essays on the occasion of the jubilee of the Study-circle for the History of Agriculture (De Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw), 1939–1964.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN VOOR BRONNENPUBLIKATIES

Blok	D. P. Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden*, Assen, 1960.
DO. II	J. J. de Geer tot Oudegein, *Archieven der ridderlijke Duitsche Orde, balie van Utrecht*, dl. II, Utrecht, 1871.
Glöckner	K. Glöckner, *Codex Laureshamensis*, 3 Bde, Darmstadt, 1929–1936.

GM. J. J. S. SLOET, *Geldersche markerechten*, Werken oud vaderlandsch recht, 2e reeks, nos. 12 en 15, 2 dln., 's-Gravenhage, 1911–1913.

Heringa E. HERINGA, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931.

HvP. P. N. VAN DOORNINCK en P. C. MOLHUYSEN, *Staat der bezittingen van Herbertus van Putten en andere leden van zijn geslacht, omstreeks* 1313, Haarlem, 1902.

Kok H. J. KOK, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.

Loeff J. LOEFF, *Het archief der commanderij van St. Jan te Arnhem*, 's-Gravenhage, 1950.

Maris A. J. MARIS, *De leen-, keurmedige en tynsgoederen van de Sint Salvator-abdij te Prüm, in Gelderland (Leenkamer van Klarenbeek)*, Arnhem, 1934.

Muller, St. Jan S. MULLER FZ., Lijst van de goederen en rechten behoorende aan de proosdij van St. Jan te Utrecht in de 15de eeuw, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, IV (1903) 239–316.

Muller, St. Pieter S. MULLER FZ., Register der inkomsten van de proosdij van St. Pieter te Utrecht in het laatst der 13de eeuw, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, II (1892) 43–65.

Nijh. Ged. I. A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, 6 dln., Arnhem, 1830–1875.

OGZ. L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1872–1876.

OU. S. MULLER FZ., K. HEERINGA en F. KETNER, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot* 1301, 5 dln., Utrecht, 's-Gravenhage, 1920–1959.

Rek. Geld. L. S. MEIHUIZEN, *De rekening betreffende het graafschap Gelre*, 1294/5, Groningen, 1953 (N.B. De verwijzingen zijn steeds naar de paginering van de tekst van de rekening).

van Schouwen G. A. VAN SCHOUWEN, *De Kelnarij van Putten*, Arnhem, 1909.

Sloet, Putten L. A. I. W. SLOET, De bezittingen van het Benediktijner klooster van St. Petrus en Paulus te Paderborn, geheeten Abdinkhof, in Gelderland, hoofdzakelijk in Putten, in *Verslagen en mededeelingen der Kon. Ak. van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, 3e reeks, dl. VI (1889) 206–264.

Sloet, Voorst L. A. J. W. SLOET, De hof te Voorst, in *„Van al's"*, Arnhem, 1871, pp. 177–302.

van Spaen W. A. VAN SPAEN, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland. Codex diplomaticus*, dl. IV, Utrecht, 1805.

SV. P. N. VAN DOORNINCK, *Schatting van den Lande van Gelre voor de Veluwe van het begin der 14de eeuw*, Haarlem, 1905.

TE. N. C. KIST, Tynsboek (van Elten), in *Nieuw archief voor de kerkelijke geschiedenis*, II (1854) 133–174.

UW. R. KOETZSCHKE, *Die Urbare der Abtei Werden*, Bd. I = Rheinische Urbare, Bd. II, Bonn, 1906.

VL. *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, dl. IV, De provincie Gelderland, Utrecht, 1917.

NOTEN

[1]) W. A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, dl. IV, Utrecht, 1805, p. 167.

[2]) Voor de in de noten gebruikte afkortingen, zie de lijst achter dit artikel. –792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99; 801, OGZ. 22 = Blok, 25; 838, OGZ. 33 = OU. 63; 855, OGZ. 45.

[3]) 793, OGZ. 14 = Blok, 1; 797, OGZ. 17 = OU. 51 = Blok, 10; 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 855, OGZ. 45. Deze ontginningen worden in het totaal in tien plaatsen genoemd.

[4]) Op de militaire stafkaart van ca. 1850 vindt men in deze plaatsen kampen, gelegen bij kleine waterloopjes.

[5]) Een deel van een bos wordt geschonken, met uitzondering van de akkers: qui inibi ante extirpati sunt a patribus aut ab hominibus nostris, 793, OGZ. 14 = Blok, 1.

[6]) 805, OGZ. 14 = Blok, 1: aut per ius hereditatis aut per comprehensionem.

[7]) 893, OGZ. 66.

[8]) 793, OGZ. 14 = Blok, 1; 796, OGZ. 16 = Blok, 9; 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 806, OGZ. 25 = Blok, 31; (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 275; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309. In 1250 wordt de kerk niet meer genoemd, wel nog een hoeve. De leveringen in natura van deze hoeve bestaan uit snoek, palingen en haringen.

[9]) 793, OGZ. 14 = Blok, 1 en 796, OGZ. 16 = Blok, 9. De schenking van 794, OGZ. 15 = Blok, 4 heeft betrekking op goederen bij Wichmond (Warnsveld), het opschrift luidt: Traditio Wracharii in Suiftarbant seu in Seuwald. Blijkens de beide andere oorkonden van 793 en 796 is dit opschrift onjuist of is verkeerd geplaatst. Zie de noot bij OGZ. 14 over de slordigheid van de later toegevoegde opschriften.

[10]) 805, OGZ. 24 = Blok, 30; 806, OGZ. 25 = Blok, 31.

[11]) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99.

[12]) 11e eeuw, UW. 99; (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 276; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309; 1279, OGZ. 1008 = OU. 2016.

[13]) Solse gat bij Putten?; 855, OGZ. 45.

[14]) Nest in Nulde?; 793, OGZ. 14 = Blok, 1; ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224–225.

[15]) Besselmansgoed in Holk?; 793, OGZ. 14 = Blok, 1.

[16]) Harselaar onder Voorthuizen?; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309.

[17]) 838, OGZ. 33 = OU. 63.

[18]) A. J. Maris, Rijnwijk – Randwijk en het ontstaan van (Nieuw-)Wageningen, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XXXIX (1936) 33–41. In de rekening van 1294/5 wordt deze plaats onder de Betuwe opgenomen en niet onder de Veluwe, Rek. Geld., pp. 84, 88.

[19]) 1003, OGZ. 127; 1019, OGZ. 147 = OU. 172; 1147, OGZ. 289; (1155–1165), OGZ. 302; 1177, OGZ. 344 = OU. 494; 1256, OGZ. 780 = OU. 1388. De ontvolking wordt ook toegeschreven aan het optreden der voogden. Uitgaven voor dijkherstel bij Rijnwijk, 1294/5, Rek. Geld., p. 88.

[20]) 1165, OGZ. 313 = OU. 448.

[21]) 1076, OGZ. 185 = OU. 236; 1155, OGZ. 303 = OU. 410; 1178, OGZ. 346 = OU. 496; 1216, OGZ. 445 = OU. 625.

[22]) 1228, OGZ. 517 = OU. 781; 1256, OGZ. 778 = OU. 1387.

[23]) Apeldoorn, hof, 1228, OGZ. 517 = OU. 781; kerk, 1243, OGZ. 636 = OU. 994; Oene, hof, 1256, OGZ. 778 = OU. 1387; kapel, 1176, OGZ. 339 = OU. 487; Selhorst, hof, 1256, OGZ. 778 = OU. 1387; kerk, 1250, OGZ. 721 = OU. 1211. J. L. Rijndorp, De hof van Sint Marie te Oene, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XLVI (1943) 37. H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen ,1958, pp. 61 en 179.

[24]) J. L. Rijndorp, a.w., p. 38 bijlage I; E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931, bijlage 98, pp. 104–106. – Een (grote) Gelderse morgen is 0,87 ha.

[25]) Stadsrecht, ?1231, OGZ. 546 = OU. 815; handel, 1280, OGZ. 1013–1016, 1020, 1023; 1291, OU. 2475.

[26]) G. Westerink, *Doornspijk en Elburg, Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond*, Assen, 1961, p. 17; Rek. Geld., 71.

[27]) 1132, OGZ. 262 = OU. 341.

[28]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. II, *Mensch en omgeving*, Assen, 1944, p. 61. Gebruikt voor grasrijke plaatsen en in samenstellingen met boom- en struiknamen.

[29]) 1119, OGZ. 233 = OU. 295; 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309.

[30]) B. H. Slicher van Bath, De naam Wageningen in verband met de oudste geschiedenis van deze stad, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, XLIII (1940) 153.

[31]) 1292, OU. 2556: de hoeven Butsebroke (Bruxvoort), Spurdinclare, Schoenhoven (Schoonhoven).

[32]) 1288, OU. 2344, oude naam is een *-heim*-naam: Beringhem.

[33]) Muller, St. Jan, p. 240.

[34]) Muller, St. Jan, pp. 260–262, 269; Nyelant, p. 261. Vergelijk hiermede de oorkonde van 1296, OU. 2783, waar sprake is van *nova terra* in de Nude.

[35]) 1261, OGZ. 844 = OU. 1550; 1262, OGZ. 843 = OU. 1561.

[36]) 1236, OU. 904, bevestigd in 1260, OU. 1538.

[37]) 1277, OU. 1953. A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, 116, denkt ten onrechte dat hier sprake is van Oldebroek.

[38]) A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, VIII (1839) 401–402.

[39]) 1227, OGZ. 504, beter afschrift in het Rijksarchief in Gelderland, HS. no. 47 (copiarum liber); nog een ander afschrift in HS. 250, fol. 3.

[40]) Van Spaen, IV, Codex diplomaticus, pp. 40–45: Hollenderbroock, Broke. – 1313, HvP., 7: Hollanderbrouch; 1323, Nijh. Ged., I, 197: Hollanderbroec; 1378, Nijh. Ged., III, 51: geboerscap Audenbroeck; 1383, Nijh. Ged., III, 102: kerspel Hollanderbroeck; 1496, Nijh. Ged., VI, 1, 188 (in het regest) Hollanderbroek, nu Aldebroick.

[41]) 1328, Nijh. Ged., I, 221*.

[42]) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI. Een hoeve (grasland) is hier gerekend op 16 ha.

[43]) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI en oorkonde no. 285, van 1333.

[44]) (1212–1215), OGZ. 435 = OU. 605.

[45]) Het graafschap Gelre was een rijksleen. W. de Vries, *De opkomst van Zutphen*, Assen, 1960, heeft uiteengezet, dat ook het graafschap Zutfen een leen van de bisschop van Utrecht was, doch de graven van Gelre en Zutfen hebben alles gedaan om de sporen hiervan grondig uit te wissen. Zutfen gold als een allodiaal goed.

[46]) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVI–XVII. Een malder kleine Gelderse maat had een inhoud van ong. 125 liter; een grote Gelderse malder was 136,5 liter.

[47]) Nijh. Ged., I, Inleiding, p. XVII; E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, etc., 1931, bijl. 58, pp. 61–62. – Bedragen wellicht niet juist.

[48]) G. Westerink, *Doornspijk en Elburg*, Assen, 1961, pp. 130, 139, 145, 157 en 162.

[49]) Ca. 1250, OGZ. 393 = UW., 307–309.

[50]) Sloet, Voorst, pp. 252, 257, 259.

[51]) Muller, St. Jan, p. 259, noot 4.

[52]) A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, p. 99

[53]) E. Heringa, a.w., bijl. 105, p. 114.

[54]) E. Heringa, bijl. 104, p. 113. – Ook in volgend jaar nog een deel geïnd.

[55]) Vriendelijke mededeling van de heer R. Wartena te Arnhem; evenals n. 47 en 54.

[56]) GM., I, 134, art. 15.

[57]) Nijh. Ged., IV, 175 en 222.

[58]) Ca. 765, OGZ. 28.

[59]) 1236, OGZ. 509 = OU. 903. Volgens VL., p. 191 zou het schip van de tegenwoordige kerk uit de elfde eeuw dateren.

[60]) Arnhem en Voorst, 893, OGZ. 66; Putten, 996, OGZ. 116 = OU. 146; Ermelo, 1006, OGZ. 132 = OU. 162; Reden, 1028, OGZ. 155 = OU. 189.

[61]) Vaassen, ca. 800, OGZ. 65: ecclesia; 1176, OGZ. 339 = OU. 487: capella; 1243, OGZ. 636 = OU. 994: ecclesia. Voorthuizen, 1031, OGZ. 157 = OU. 190: ecclesia; 1146, OGZ. 288 = OU. 391: capella.

Renkum, 970, OGZ. 104: ecclesia; 1031, OGZ. 157 = OU. 190: ecclesia; 1146, OGZ. 288 = OU. 391 en 1183, OGZ. 362 = OU. 510: capella.

[62]) Rek. Geld., 1294/5, 70–74 en 78–81; voor de indeling in de rekening van 1313/4, zie de tekst van Meihuizen, p. 88 n. 1; SV., schatting van ca. 1325.

[63]) 1176, OGZ. 339 = OU. 487.

[64]) (1129–1138), OGZ. 246 = OU. 324.

[65]) (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 275.

[66]) (1276–1281), OGZ. 972.

[67]) P. Berends, De parochie Nykerk of Wullenhoe, in *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, 26 (1923) 149–150; Kok, 107. – Volgens A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, p. 131 zou Nijkerk in de oorspronkelijke buurschap Wullenhoo liggen. De verplaatsing zou dan door naamswijziging slechts schijnbaar zijn.

[68]) Selhorst, 1250, OGZ. 721 = OU. 1211; Harderwijk, (1276–1281), OGZ. 972.

Gaasberg, 1176, OGZ. 339 = OU. 487; Hattem, 1307, Nijh. Ged., I, 89.

[69]) A. J. Maris, De Sint Jansbeek en de Prümer hof en watermolen te Arnhem, in *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LIX (1960) 194.

[70]) TE., p. 144.

[71]) Sloet, Voorst, p. 251.

[72]) ca. 1450, Sloet, Putten, p. 252.

[73]) Hiervóór p. 17

[74]) In Bennekom lag de Woesthof naast de kerk. A. W. Edelman-Vlam en C. H. Edelman, Over belangrijk grondbezit te Bennekom in het verleden, in *Een Veluws dorp*, z.j., p. 162. – Heerde, 1313, HvP., p. 7; Wilp, A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 's-Gravenhage, 1925, p. 93, op een kaart van het midden der zestiende eeuw is de hof naast de kerk getekend.

[75]) Twello wordt niet vermeld vóór 1288; volgens VL., 189 wordt de kerk in de twaalfde eeuw genoemd. De kerk te Garderen wordt vermeld in (1276–1281), OGZ. 972, deze zou volgens VL., 28 gesticht zijn in 1050.

[76]) (1276–1281), OGZ. 972. VL., 171. P. Glazema, Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland gedurende de jaren 1946 tot en met 1950, in *Bijdragen en mededelingen Gelre*, LI (1951) 79. De architectuur van de kerk vertoont invloed van het klooster Werden.

[77]) VL., 170. P. Glazema, a.w., pp. 103–105.

[78]) VL., 28.

[79]) VL., 7.

[80]) VL., 27.

[81]) S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, 1e afdeling, *De indeling van het bisdom*, dl. II (1915) 436–449. H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.

[82]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, *Mensch en gemeenschap*, Assen, 1944, pp. 23–25, 252–253.

[83]) Kok, p. 79. Ook Hal is aan St. Liudger gewijd, deze aan de abdij Werden behorende kerk is pas in 1395 gesticht. Zij staat op grond van de abdij, Kok, p. 78.

[84]) Kok, pp. 50, 61, 133. Hoevelaken, een latere ontginning, is eveneens aan St. Martinus gewijd.

[85]) Kok, pp. 145–146.

[86]) Kok, pp. 208, 211.

[87]) Kok, p. 125. De kerk is gebouwd op grond, die in het bezit was van de graaf van Gelre.

[88]) Kok, p. 61 over Harderwijk.

[89]) Kok, pp. 176, 181, 179, 180.

[90]) Kok, pp. 107, 109.

[91]) Kok, pp. 107–109.

[92]) Kok, p. 234.

[93]) Zie bijv. 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99; 797, OGZ. 17 = OU. 51 = Blok, 10; 801, OGZ. 22 = Blok, 25; ca. 800, OGZ. 65; 855, OGZ. 45 = UW., 8–15; 960, OGZ. 95 bis = OU. 122; 1275, OGZ. 961 = OU. 1899.

[94]) (1133–1166), OGZ. 393 = UW., 275.

[95]) 855, OGZ. 45 = UW., 8–15.

[96]) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99.

[97]) 855, OGZ. 45 = UW. 8–15.

[98]) Zie p. 40

[99]) (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 275–277; ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309.

[100]) In de Werdense hofrechten wordt deze bepaling niet vermeld, maar wel in vrijwel alle andere hofrechten. Uit de afwezigheid van een dergelijk verbod in de Werdense rechten mag men niet concluderen, dat de Werdense goederen wel verdeeld mochten worden. Het verbod komt voor in 1152 in het hofrecht van de abdij Abdinkhof voor de horigen in Putten en Renkum.

[101]) Sloet, Voorst, pp. 260–262.

[102]) In de rekening zijn niet steeds de afzonderlijke huishoudens duidelijk van elkaar onderscheiden. Hierbij zijn ook enige horige erven buiten de Veluwe gerekend. Bij verschillende namen van horigen is (later?) genoteerd, dat de betrokken personen overleden zijn. In bovenstaande optelling zijn zij als levend gerekend.

[103]) In 1419 voor het eerst vermeld in de hofrechten van de goederen behorend aan de abdij te Prüm.

[104]) Wekerom, GM. I, 311–312; de overigen in Heringa, bijl. 66, pp. 66–67.

[105]) Muller, St. Jan, p. 269. – Verg. de oorkonde van 1289, OU. 2395, waar reeds sprake is van *cotpenninghe*.

[106]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. II, Assen, 1944, p. 10. – Splitsing van horige erven komt echter ook voor.

[107]) J. Z. Titow, Some differences between manors and their effects on the condition of the peasant in the thirteenth century, in *The agricultural history review*, X (1962) 10, 12–13.

[108]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, pp. 73, 163, 291, 339–342, 463–464, 685–688, 697–698.

[109]) In RA. Gelderland. Door de heer Roessingh wordt dit register diepgaand behandeld.

[110]) Vergrijpen, onrechtmatigheden.

[111]) 1432, Nijh. Ged., IV, 95.

[112]) Het cijfer van de Veluwe berust op de berekeningen van de heer Roessingh, zie diens artikel. Voor Overijssel zie B. H. Slicher van Bath, a.w. (Overijssel), pp. 55–56.

[113]) Dit is een zeer ruwe schatting.

[114]) In 1795 65.801 inwoners. Het is mogelijk, dat in de eerste helft van de 19e eeuw de bevolking op de Veluwe sneller is toegenomen dan het areaal cultuurgrond.

[115]) Rek. Geld., pp. 81–82.

[116]) L. A. J. W. Sloet, Des hertogs huis te Hattem in het begin der XIVde eeuw,

in *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, nwe reeks, 9 (1877) 57–58.

[117]) 1293, OU. 2605.

[118]) (1442–1446), DO. II, 482. Na de verkoop van de hof was nog 18 malder tarwe door de landcommandeur van Biessen weggevoerd.

[119]) Rek. Geld., pp. 67 en 80; Muller, St. Pieter, pp. 56–57; TE., p. 144.

[120]) TE., p. 136.

[121]) Bij Oeken wordt alleen vermeld, dat gemengde gerst is geleverd, zonder nadere specificatie.

[122]) (1133–1166), OGZ. 393.

[123]) 1270, OGZ. 923 = OU. 784.

[124]) In het origineel van het goederenregister is op deze plaats een scheur.

[125]) 1358, van Schouwen, bijlage T, p. XXXIII.

[126]) Volgens (1155–1165), OGZ. 302 zouden in Velp 400 rammen aan de abdij te Deutz geleverd moeten worden. Dit zal een foutieve lezing zijn voor 24, het aantal, dat ook in Eltingen gegeven moest worden. De overige leveringen in Velp zijn alle ongeveer gelijk aan die van Eltingen. – De schapen werden gehouden voor de wol, de rammen gaven meer wol dan ooien.

[127]) 893, OGZ. 66.

[128]) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa* (500–1850), Utrecht, 1960, p. 52; wat de opbrengsten betreft, zie p. 192. – C. E. Perrin, Le manse dans le Polyptyque de l'abbaye de Prüm à la fin du IXe siècle , in *Etudes historiques à la mémoire de Noël Didier*, Paris, 1960, pp. 251–252 is van oordeel, dat de *mansus* in de goederenlijst van de abdij van Prüm nog een vaste oppervlakte-eenheid is. Op grond van één gegeven spreekt hij het vermoeden uit, dat de grootte ongeveer 15 ha zou bedragen. Een ander gegeven waaruit zou blijken, dat de *mansus* slechts ca. 3 ha. zou bedragen, wijst hij van de hand.

[129]) 1405, Sloet, Voorst, pp. 255–257.

[130]) Muller, St. Pieter, pp. 58–59, tienden in Reden.

[131]) Sloet, Voorst, p. 262; zie hiervóór p. 27.

[132]) (1155–1165), OGZ. 302.

[133]) In de tekst staat 400 rammen; er is hiervóór (noot 126) reeds op gewezen, dat het aantal vermoedelijk 24 was.

[134]) (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 275–277.

[135]) Ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309.

[136]) 1368, W. A. van Spaen, a.w., codex diplomaticus no. 34.

[137]) 1400, TE., pp. 135–136.

[138]) Sloet, Putten, pp. 252–254.

[139]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, p. 689.

[140]) (1133–1166), OGZ. 393 = UW. 275–277.

[141]) Ca. 1250, OGZ. 393 = UW. 307–309.

[142]) 855, OGZ. 45 = UW. 8–15; zie hiervóór p. 26.

[143]) Zie hiervóór p. 41.

[144]) 1256, OGZ. 780 = OU. 1388.

[145]) TE., p. 144.

[146]) Muller, St. Jan, pp. 259, 278. Op p. 259 wordt een hof te Ede vermeld, doch op pp. 263 en 278 is dit een hofstede.

[147]) Sloet, Voorst, p. 251; volgens p. 206 is 1 malder gezaai te Voorst 320 vierkante Rijnlandse roeden of 0,45 ha.

[148]) Maris, pp. 116–117.

[149]) Sloet, Putten, pp. 254–255 en 252.

[150]) 1415 of 1474, Muller, St. Jan, p. 269; op p. 267 wordt als grootte opgegeven 3½ hoeve.

[151]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, Assen, 1957, p. 689.

[152]) (1155–1165), OGZ. 302.

[153]) In UW. 307–309 staat ten onrechte 12 sol. et 2 d., dit moet 13 sol. et 2 d. zijn.

[154]) Ca. 1200, Glöckner, 3817 = OGZ. 163, behalve de geldbetalingen alleen nog maar de levering van 2 kazen.

[155]) B. H. Slicher van Bath, Hoven op de Veluwe (art.) ter perse.

[156]) 1152, van Schouwen, bijl. E., pp. XI–XII; 1396, Sloet, Putten, bijl. no. 12, p. 240.

[157]) 893, OGZ. 66.

[158]) Ca. 1150, OGZ. 199 = UW. 224–225.

[159]) 1263, OGZ. 864 = OU. 1593.

[160]) 1266, OGZ. 893 = OU. 1688.

[161]) 1269, OGZ. 912; uitvoeriger in het hofrecht van ca. 1450, DO. II, p. 580.

[162]) D. Th. Enklaar, Onuitgegeven oorkonden betreffende de rechten der abdij Elten in de Nederlanden, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, IX (1944) 145, waar tevens de mededelingen over de diensten van de hoven te Gietel, Middachten en Dieren vermeld zijn.

[163]) Allewege kan betekenen: bij alle gelegenheden, overal, altijd.

[164]) Enklaar, a.w., pp. 151 en 154.

[165]) 1415 of 1474, Muller, St. Jan, pp. 269–270.

[166]) Ca. 1435, E. Heringa, *Tynsen op de Veluwe*, Groningen, 1931, bijlage 16.

[167]) RA. Gelderland, Hertogelijk archief, voorl. inv. no. 468.

[168]) Deze cijfers in B. H. Slicher van Bath, Yield ratios, in *A.A.G. Bijdragen*, 10 (1963).

[169]) E. Heringa, a.w., p. 34.

[170]) Men denke er aan, dat de hof naast de kerk lag en dat het tot de hof behorende land meer in de kern van de akkers zal hebben gelegen, zodat uitbreiding door ontginning moeilijk was. Bovendien is het een bekend verschijnsel, dat na beëindiging van de hoffunctie het areaal van de hoven eerder kleiner wordt, dan nog uitgebreid wordt (hiervóór, p. 43).

[171]) B. H. Slicher van Bath, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810–1820, in *A.A.G. Bijdragen* 9 (1963) 109, table 3b, group I.

[172]) Hiervóór p. 13.

[173]) In 1521, Nijh. Ged., VI 2, inleiding p. XCIX. Volgens het kohier van de beesten bedroeg het aantal runderen in deze streek in 1526 veel meer dan 5.000 stuks.

[174]) In 1833 was 62,7 % van de oppervlakte niet als cultuurgrond in gebruik, in de middeleeuwen was dit percentage beslist hoger.

[175]) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht, 1960, p. 283.

[176]) B. H. Slicher van Bath, De hoven op de Veluwe, (art.) ter perse.

[177]) 792/3, OGZ. 13 = Glöckner, 99. Lorsch ligt ca. 10 km ten noorden van Mannheim.

[178]) Zie Sach- und Wortregister s.v. marca, Glöckner, Bd. III. Verg. B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, p. 56.

[179]) Hiervóór p. 16.

[180]) 793, OGZ. 14 = Blok, 1, klooster Werden; 796, OGZ. 16 = Blok, 9, klooster Werden; 801, OGZ. 22 = Blok, 25, klooster Werden; 814, OGZ. 27 = OU. 55 = Glöckner, 100, abdij Lorsch; 855, OGZ. 45 = UW., 8–15, klooster Werden.

[181]) 996, OGZ. 116 = OU. 146.

[182]) 855, OGZ. 45 = UW., 8–15.

[183]) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht, 1960, pp. 83–84.

[184]) Drie marken, vermeld in het goederenregister van de graaf van Dale (?1188) zijn tot de veertiende eeuw gerekend. Van deze zijn er twee in Twente en één in de graafschap Zutfen gelegen.

[185]) 1231, OGZ. 541 = OU. 833.
[186]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, pp. 56–69.
[187]) Loeff, reg. 15; A. J. Maris, Enige gegevens over de Lopener mark of de Klingelbeek bij Arnhem, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, XII (1962) 442.
[188]) 1294/5, Rek. Geld., p. 67.
[189]) 1296, OU. 2782 en 2783.
[190]) Loeff, reg. 21.
[191]) A. H. Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*, 1925, pp. 84, 86–87.
[192]) 1313, HvP., pp. 3, 5, 19–20.
[193]) GM. I, 311–312.
[194]) GM. I, 181–186.
[195]) GM. I, 466–472.
[196]) GM. I, 132–135.
[197]) GM. I, 510–512.
[198]) GM. I, 515–516.
[199]) GM. I, 533–537.
[200]) GM. I, 52–54.
[201]) GM. I, 135–137.
[202]) GM. I, 179–180.
[203]) GM. I, 518–519 = DO. II, 488, pp. 583–584.
[204]) A. H. Martens van Sevenhoven, Buurwillekeur van de mark van Orden of Apeldoorn, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, X (1948) 192–202. In het onderstaande zijn alleen de artikelen van het buurboek gebruikt. Het is niet mogelijk uit te maken of de bepalingen allemaal uit 1481 dateren, of dat er nog bij zijn van jongere datum.
[205]) J. S. van Veen, Stadsrechten van Wageningen, in *Verslagen en mededeelingen oud vaderlandsch recht*, IV (1903) 486–487 en 487–488, vermoedelijk te dateren op 1492. Er zijn twee buurwilkeuren, waarvan de tweede vollediger dan de eerste is.
[206]) 1359, 1360, GM. I, 188–189.
[207]) 1460, GM. I, 189–190.
[208]) 1414, GM. I, 257–258.
[209]) 1482, GM. I, 259.
[210]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, tabel ingevoegd tussen pp. 78 en 79.
[211]) Er is in dit markerecht wel een bepaling over het gebruik van de heide. In 996 was Wekerom één der vier foreesten van de abdij te Elten. Een foreest was een gebied van uitgestrekte omvang, waarbinnen het jachtrecht aan de abdij toekwam; het bestond slechts gedeeltelijk uit bossen, maar er konden ook dorpen en cultuurgrond binnen het foreest liggen.
[212]) De tekst is hier niet geheel duidelijk. – Tuieren, de beesten zijn met een touw vastgemaakt aan een paal.
[213]) 1448, GM. I, 470 art. 16; 1474, GM. I, 534 art. 5.
[214]) Hiervóór p. 56.
[215]) Hiervóór n. 204 en 205.
[216]) 1580, GM. I, 6–11.
[217]) GM. I, 467.
[218]) B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, dl. I, Assen, 1944, pp. 89–95.
[219]) B. H. Slicher van Bath, Hoven op de Veluwe, (art.) ter perse.

HET VELUWSE INWONERTAL, 1526–1947

H. K. ROESSINGH

Inhoud

I INLEIDING

II BEREKENING VAN HET AANTAL INWONERS
- a. Het inwonertal in 1749
- b. Het inwonertal ca. 1650
- c. Het inwonertal in 1526
- d. Het inwonertal in 1795
- e. Het inwonertal in 1809
- f. Het inwonertal in 1815
- g. De lokale cijfers

III ANALYSE VAN DE UITKOMSTEN
- a. De totale Veluwse bevolking van 1526 tot 1947
- b. Stad en platteland
- c. De regionale ontwikkeling
- d. Bevolkingsdichtheid

IV DE ECONOMISCHE ACHTERGROND

SUMMARY

BIJLAGEN
1. Aantal gezinshoofden-veebezitters op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied in 1526
2. Aantal bewoonde huizen op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied ca. 1650
3. Aantal huizen, gezinnen en inwoners van 5 jaar en ouder op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied in 1749
4. De bevolking van het arrondissement Arnhem per mairie en kanton (Franse bestuursindeling uit 1811, cijfers van de volkstelling 1809)
5. De bevolking van de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied van 1526 tot 1849
6. De bevolking van de Veluwe per schoutambt, heerlijkheid of stad van 1526 tot 1849
7. De bevolking van de Veluwe per gemeente van 1526 tot 1849
8. Toelichting op de geografische indeling, met twee kaarten
9. Kort overzicht van de generale middelen van consumptie en het hoofd- en haardstedegeld in het kwartier van de Veluwe

Archief Gedep. Veluwe, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: archief van de Staten van het kwartier van Veluwe en hun Gedeputeerden, voorl. inventarisnummer ...

Archief Hof, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: archief van het Hof van Gelderland, voorl. inventarisnummer ...

Archief Rekenkamer, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: archief der Gelderse Rekenkamer, inventarisnummer ... (Inventaris: A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559–1795, en van de commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543–1559*, 2 dln. 1925).

Frans archief, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: Frans archief, inventarisnummer ...

Gemeente-archief Arnhem, no. ...
Gemeente-archief Arnhem: oud-archief der gemeente Arnhem, inventarisnummer ... (Inventaris: D. P. M. GRASWINCKEL, *Het oud-archief der gemeente Arnhem*, 3 dln. 1935).

Gemeente-archief Barneveld.
Gemeente-archief Barneveld: oud-archief der gemeente Barneveld.

Gemeente-archief Elburg, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: oud-archief der gemeente Elburg, inventarisnummer ... (Inventaris: A. J. VAN DE VEN, *De oude archieven van de gemeente Elburg en van den Zeepolder Oosterwolde*, 1932).

Gemeente-archief Harderwijk, no. ...
Algemeen Rijksarchief: oud-archief der gemeente Harderwijk, inventarisnummer ... (Inventaris: P. BERENDS, *Het oud-archief der gemeente Harderwijk*, 2 dln. 1935).

Gemeente-archief Hattem.
Rijksarchief in Gelderland: oud-archief der gemeente Hattem.

Gemeente-archief Rheden.
Gemeente-archief Rheden: oud-archief der gemeente Rheden.

Gemeente-archief Wageningen, no. ...
Gemeente-archief Wageningen: oud-archief der gemeente Wageningen, inventarisnummer ... (Inventaris: H. L. DRIESSEN, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Wageningen*, [1938]).

Hertogelijk archief.
Rijksarchief in Gelderland: Hertogelijk archief.

Recht. archief Arnhem, no. ...
Gemeente-archief Arnhem: rechterlijk archief der stad Arnhem, inventarisnummer ...

Recht. archief Veluwe, no. ...
Rijksarchief in Gelderland: rechterlijk archief Veluwe, inventarisnummer ...

I. INLEIDING

Indien men een juiste indruk van een bepaalde samenleving in het verleden wil verkrijgen, is het noodzakelijk na te gaan hoe groot het aantal personen was dat deze samenleving vormde. Voor de economische geschiedenis is dit wel zeer evident. Een goed inzicht in de economische toestand kan slechts verkregen worden als de ontwikkeling van de bevolking in grote lijnen bekend is. Anderzijds is de groei van de bevolking niet te begrijpen zonder kennis van de economische omstandigheden.

Maar ook bij allerlei anders gerichte historische onderzoekingen bestaat vaak behoefte aan althans een globale indruk van de omvang of de groei van de bevolking in het gebied dat bij het onderzoek betrokken is. Kennis van het bevolkingsaantal kan dan een belangrijk aanvullend gegeven zijn bij het verklaren van velerlei omstandigheden en verschijnselen.

Een politieke geschiedschrijver bijv. zal om een politiek evenwicht tussen landen of steden te begrijpen, ook acht willen slaan op de bevolkingsomvang van die landen of steden. Een kerkhistoricus zal, in verband met problemen rond kerkelijke inkomsten of een kerkelijke indeling, willen weten hoe groot de bevolking in een zeker kerkelijk gebied ongeveer was en hoe dit zich heeft ontwikkeld. Bij de krijgsgeschiedenis zal voor het begrijpen van de loop van bepaalde gebeurtenissen kennis van de omvang van de burgerbevolking van nut kunnen zijn. Vraagstukken betreffende vestingbouw of betreffende de grootte van een bepaald garnizoen zullen soms verduidelijkt kunnen worden wanneer het inwonertal van de stad in kwestie bekend is. Deze willekeurig gekozen voorbeelden kunnen gemakkelijk met een groot aantal andere aangevuld worden.

De resultaten van het historisch-demografisch onderzoek – d.i. het onderzoek naar de stand en de loop van de bevolking in het verleden – kunnen dus van nut zijn voor vele onderdelen van de geschiedenis.

Gezien de groeiende belangstelling in ons land voor historisch-demografische gegevens, wil ik in dit artikel de aandacht vragen voor een berekening en schatting van het aantal inwoners van de Veluwe op verschillende tijdstippen in het verleden vanaf 1526. Hierbij zal aan de gevolgde methodiek ruime aandacht besteed worden.

Aangezien van dit gebied over de grootte van de steden in de periode van vóór 1795 heel *weinig* en over die van de dorpen vrijwel *niets* bekend is, geef ik ook de plaatselijke cijfers, zoals ik deze uit het beschikbare bronnenmateriaal berekend of geschat heb.

Daarna volgt een analyse van de uitkomsten. De ontwikkeling van het Veluwse bevolkingsaantal, de verschillen tussen de groei in de

Afd. Veevoeding
WAGENINGEN
Landbouwhoogeschool

steden en op het platteland, de spreiding en de dichtheid van de bevolking zullen aan de orde komen.

In een slotparagraaf zijn enige beschouwingen over de economische achtergrond van de Veluwse bevolkingsgroei opgenomen.

II. BEREKENING VAN HET AANTAL INWONERS

De oudste bron waaruit wij langs directe weg het Veluwse inwonertal kunnen vaststellen is de volkstelling van 1795. Daarna volgen de volkstellingen van 1809 en 1815 en de tienjarige volkstellingen vanaf 1829.

Voor verschillende vroegere tijdstippen kunnen wij de Veluwse bevolking echter op indirecte wijze bepalen uit gegevens van uiteenlopende aard, zoals het aantal gezinnen of het aantal huizen. De voornaamste bronnen hiervoor zijn: de optekening van de beesten van 1526 (aantal huishoudens), de verpondingskohieren van ca. 1650 (aantal huizen) en de lijsten van huizen, personen etc. van 1749 (aantal huizen, aantal gezinnen en bevolking van 5–9 jaar, 10–14 jaar en 15 jaar en ouder).[1])

Uiteraard doen zich hierbij problemen voor bij het bepalen van de factoren, waarmee men het aantal gezinnen of het aantal huizen moet vermenigvuldigen om het aantal inwoners vast te stellen. De berekeningen omvatten dus altijd een element van schatting. De resultaten die de historische demografie oplevert, moet men dan ook met andere ogen bezien dan die van de moderne bevolkingsstatistiek. In vele gevallen kan slechts de orde van grootte van de bevolking vastgelegd worden, niet het nauwkeurige getal. Toch kan men een hoge mate van waarschijnlijkheid bereiken als men de factoren, waarmee het aantal gezinnen of het aantal huizen vermeningvuldigd moet worden, met zorg bepaalt. Hieraan zal in het volgende dan ook speciale aandacht besteed worden.

Een andere moeilijkheid waar men bij de berekeningen op stuit, is het ontbreken van de gegevens voor sommige plaatsen. Door voorzichtige schattingen aan de hand van de cijfers voor hetzelfde gebied op een eerder of later tijdstip of aan de hand van cijfers van de omliggende plaatsen, zullen deze lacunes aangevuld moeten worden. Als de ontbrekende getallen relatief klein zijn in vergelijking tot het totaal, wordt de nauwkeurigheid van dit laatste slechts weinig beïnvloed.

Om praktische redenen zal in het volgende begonnen worden met de berekening van het inwonertal in 1749. Uit dat jaar hebben wij n.l. de meeste indirecte gegevens. De verkregen resultaten kunnen dan ge-

[1]) Bespreking van deze bronnen vindt men in de volgende paragrafen.

bruikt worden bij de schatting van de bevolking van ca. 1650 en daarna van 1526. Tenslotte zal dan het inwonertal op grond van de directe gegevens uit de tellingen van 1795, 1809 en 1815 bepaald worden. Een korte bespreking van de voornaamste bronnen gaat telkens aan de berekeningen vooraf.

a. Het inwonertal in 1749

Evenals elders in ons land heerste ook in het Veluwse kwartier in 1747 en 1748 ontevredenheid over de drukkende belastingen op de eerste levensbehoeften en over de verpachting hiervan. Ook hier kwamen in 1748 oproerige bewegingen voor, zowel in de steden als op het platteland.[1])

Hoewel de betogingen op de Veluwe slechts plaatselijk optraden en een veel minder fel karakter hadden dan bijv. die in de Hollandse steden, zagen de Staten van het kwartier de toestand toch zo ernstig in, dat zij op 9 juli 1748 in buitengewone zitting bijeenkwamen. Wijzigingen in het bestaande belastingstelsel werden in het vooruitzicht gesteld en zo spoedig mogelijk zouden gecommitteerden uit de Staten met de Gedeputeerden een rapport opstellen over dit vraagstuk. De ingezetenen werden vermaand zolang rustig af te wachten wat beslist zou worden.[2])

Dit rapport[3]) laat duidelijk zien hoe afkerig de commissie was van principiële wijzigingen in het belastingstelsel, maar anderzijds hoe onbehaaglijk een grote groep van de leden zich gevoelde door de roerige gebeurtenissen van de laatste tijd. Van volledige afschaffing van het pachtstelsel en invoering van een personele quotisatie, zoals in enkele andere provincies gebeurd was, verwachtte de commissie slechts ruïneuze gevolgen voor de financiën van het kwartier. Maar omdat zij gevoelde dat er toch wel iets moest gebeuren, kwam zij tot een compromisvoorstel. Het belastingstelsel moest in wezen gelijk blijven, maar gedurende drie jaar, van juli 1749 tot juli 1752, kon een *proef* genomen worden met andere methoden van inning, n.l. heffing deels door collecte en deels door redemtie.

Men greep dus in zijn verlegenheid terug op het reeds vroeger afgeschafte oude systeem van redemtie, waarbij de ambten en heerlijkheden ieder voor een bepaald tantum werden aangeslagen en dit dan zelf over de inwoners van het eigen gebied moesten omslaan. Deze re-

[1]) Begin juli 1748 waren er relletjes in Wageningen en Harderwijk toen de verpachting van de belastingen zou plaatshebben. Eind juli waren er ongeregeldheden in Renkum en in augustus in Epe. Archief Gedep. Veluwe, no. 62 (kwartiersreces van 9 juli 1748) en no. 171.

[2]) Archief Gedep. Veluwe, no. 62, kwartiersreces van 9 juli 1748.

[3]) Archief Gedep. Veluwe, no. 62, kwartiersreces van 3 dec. 1748. Het rapport is ook te vinden in Gemeente-archief Arnhem, no. 5420 (Redres der financiën en afschaffing der pachten, 1748) en in Gemeente-archief Elburg, no. 914.

demtie werd voor het platteland aanbevolen bij de heffing van de impost op het gemaal, het geslacht, het zout en de bezaaide landen. Voor de steden en hun schependom werd collecte van deze imposten voorgesteld. De overige middelen (de impost op de wijnen en op de bieren, de moutcijs, de impost op de azijn, zeep, tabak en paarden, het hoorngeld en het hoofd- en haardstedegeld) dienden zowel in de steden als op het platteland gecollecteerd te worden. Van dit alles werd echter uitgezonderd het monopolie op de gebrande wateren, een belangrijke bron van inkomsten, die als van ouds verpacht moest worden.[1])

Pas 1 maart 1749 werd een concept-plakkaat vastgesteld. In hoofdzaak werd hierbij het rapport gevolgd. Om het tantum voor de redemtie van de betreffende imposten te bepalen, zowel voor ieder ambt of iedere heerlijkheid in totaal als voor ieder gezinshoofd in het bijzonder, moesten ten plattelande lijsten gemaakt worden van het aantal huizen en het aantal huisgezinnen, geen uitgezonderd. Bij ieder gezin dienden specifiek de nodige gegevens aangetekend te worden (zoals naam, beroep of bedrijf, gezinssamenstelling, de bezaaide morgens, de grootteklasse van de landerijen of het aantal schoorstenen, of men vermogend was of van de diaconie genoot, etc.). De lijsten konden dan tevens gebruikt worden om de fouten op te sporen, die bij het heffen van het hoofd- en haardstedegeld vermoedelijk gemaakt werden. Ook in de vijf steden en hun schependom moesten vrijwel gelijke lijsten opgesteld worden, om bij de collecte van de vier imposten enig houvast te hebben en tevens ook ter regeling van het hoofd- en haardstedegeld.

In de kwartiersvergadering van 2 mei 1749 moest de uiteindelijke beslissing genomen worden of de heffing van de generale middelen en het hoofd- en haardstedegeld door middel van publieke verpachting zou geschieden, dan wel gedeeltelijk door middel van redemtie en gedeeltelijk door middel van collecte. Inmiddels waren de gemoederen in het land echter tot rust gekomen. In het kwartier van Nijmegen en het kwartier van Zutfen werden de belastingen als vroeger verpacht. De Staten besloten nu de zaak op de lange baan te schuiven. Het concept-plakkaat werd in deze zin veranderd en vastgesteld, dat de lijsten *wel* gemaakt zouden worden, maar dat aan de hand van de uitkomsten die hieruit te trekken waren, pas een beslissing over het al of niet afschaffen van de verpachtingen genomen zou worden![2])

[1]) Omdat weinig bekend is wat al deze belastingen inhielden, geef ik hiervan een kort overzicht in bijlage 9.

[2]) *Placaat en Ordonnantie op het subject van het heffen der Generale Middelen, mitsgaders het Hooft en Heerdstede-gelt in den Quartiere van Veluwen*, 2 mei 1749 (Gemeente-archief Arnhem, no. 5403). De lijsten zijn dus geen opgaven van de contribuabelen in de „liberale gift", zoals vermeld staat in *Gelders zilver*, (Werken uitgegeven door de vereniging Gelre no. 28), 1955, p. 100.

Hoewel nu wel duidelijk was, dat door deze tactiek van traineren een verandering in het belastingstelsel niet tot stand zou komen, werden toch met grote spoed maatregelen genomen om de lijsten samen te stellen. Reeds in de vergadering van 14 juni 1749 kon gemeld worden dat de ingevulde lijsten van de verschillende ambten binnengekomen waren. Op 15 augustus waren zij door de daartoe benoemde commissarissen nagekeken. Een aantal werd ter verbetering en aanvulling teruggezonden. Ook deze verbeteringen werden aangebracht, maar daarna... gebeurde er niets meer! In 1750 werden de middelen weer verpacht met uitzondering van het hoofd- en haardstedegeld, dat in dat jaar nog door middel van collecte geheven werd. Later werd echter ook dit middel weer als vanouds verpacht. Van de samengestelde lijsten werd geen ander gebruik gemaakt dan om het aantal hoofden en haardsteden te bepalen.

Van alle ambten, heerlijkheden en steden van het Veluwse kwartier, met uitzondering van het ambt Rheden, zijn deze lijsten van huizen, personen etc. bewaard gebleven.[1])

Uit het medegedeelde over de wijze van ontstaan zal reeds duidelijk zijn, dat deze lijsten een waardevolle bron zijn om de omvang van de bevolking in 1749 te leren kennen. Met vrij grote nauwkeurigheid kunnen wij de bevolking van 5 jaar en ouder in de verschillende dorpen bepalen en in de steden die van 15 jaar en ouder. Voor het platteland beschikken wij dan bovendien nog over opgave van het aantal kinderen van 5 t/m 9 jaar en van 10 t/m 14 jaar. Het aantal huizen en het aantal gezinnen is eveneens door telling te bepalen.

Een moeilijkheid is welke eenheid als gezin gerekend moet worden. In het algemeen heb ik hierbij de bron gevolgd. De gezinshoofden worden telkens afzonderlijk vermeld, zodat hierdoor een duidelijke aanwijzing gegeven is wat als gezin geteld moet worden. Van groepen van drie of meer personen kan men vaak ook aannemen dat zij een huisgezin vormden. Bij afzonderlijk vermelde personen is echter niet direct duidelijk hoe de feitelijke toestand was. Daar op het platteland kinderen onder de 5 jaar en in de steden kinderen onder de 15 jaar niet vermeld zijn, is niet uit te maken of hier soms van een gezin met één ouder sprake is. Wanneer nu aangegeven is, dat dergelijke personen in een afzonderlijk huis of in een deel van een huis (kamer) woonden of afzonderlijk voor een schoorsteen aangeslagen waren, heb ik hen als apart gezin geteld. Kostgangers, inwonende ouders of familie zijn gerekend bij het gezin waar zij in de kost gingen of inwoonden, tenzij weer bleek dat zij een afzonderlijke kamer of schoorsteen hadden.

[1]) Archief Gedep. Veluwe, no. 285–312; Gemeente-archief Barneveld, niet geïnventariseerd; Gemeente-archief Wageningen, no. 192.

In bijlage 3 vindt men een overzicht van de cijfers die door optelling uit de lijsten van huizen, personen etc. van 1749 verzameld zijn en die de grondslag vormen voor de schatting van de bevolking in dat jaar.

Van het grootste deel van de Veluwe is de bevolking van 5 jaar en ouder bekend. Om de totale bevolking te bepalen moeten wij een schatting maken van het aantal kinderen jonger dan 5 jaar. Nu weten wij uit de bron eveneens het aantal kinderen van 5–9 jaar. Wanneer wij van de veronderstelling uitgaan dat in de tien voorafgaande jaren de geboorte- en sterftecijfers zich niet belangrijk gewijzigd hebben, dan kunnen wij het aantal kinderen in de leeftijdsklasse 5–9 jaar gelijkstellen aan die in de klasse 0–4 jaar minus het aantal sterfgevallen in de klasse 0–4 jaar. Tellen wij dus bij de bevolking van 5 jaar en ouder de groep van 5–9 jaar nogmaals op, dan hebben wij het cijfer voor de totale bevolking al zeer dicht benaderd. Er behoeft dan nog slechts een factor voor de sterfte in de leeftijdsklasse 0–4 jaar in rekening gebracht te worden.

Om deze factor redelijk te schatten kunnen wij gebruik maken van enige opgaven over de sterfte naar leeftijd uit de Franse tijd. Eerder is geen materiaal beschikbaar. In 1811 telde het arrondissement Arnhem 75.917 inwoners.[1]) Het aantal overledenen bedroeg in dat jaar 1.991, waarvan 529 tot de leeftijdsklasse 0–4 jaar behoorden.[2]) De sterfte in deze klasse bedroeg dus 0,7 % van de totale bevolking. In 1749 kan dit percentage hoger zijn geweest, omdat in die tijd de kindersterfte groter was dan in het begin van de 19e eeuw. In 1811 was volgens de bovenstaande gegevens het sterftecijfer 26,2 ‰ en het aantal gestorven kinderen in de leeftijdsklasse 0–4 jaar 26,6 % van het totaal aantal gestorvenen. Als wij deze cijfers tussen ruime grenzen laten variëren, nl. het sterftecijfer tussen 25 en 40 ‰ en de sterfte in de klasse 0–4 jaar tussen 25 en 35 % van het totaal aantal gestorvenen, dan schommelt de sterfte in de klasse 0–4 jaar nog slechts tussen 0,2 en 1,4 % van de totale bevolking. Als wij het percentage dat nog aan ons cijfer voor de totale bevolking ontbreekt op 1 % stellen, dan zal de gemaakte fout slechts klein kunnen zijn. Tellen wij dus bij het aantal inwoners van 5 jaar en ouder het aantal kinderen van 5–9 jaar nogmaals op en vermenigvuldigen wij de som met 1,01, dan is het resultaat een betrouwbare schatting van de totale bevolking.

Voor alle plaatsen uit bijlage 3 waarvan de bevolking van 5 jaar en ouder bekend is, kunnen wij deze methode toepassen. Voor het gehele betreffende gebied tezamen is de uitkomst 37.200 inwoners.

Voor de vijf steden en hun schependommen en voor het ambt Hattem kunnen wij de bevolking niet op deze wijze berekenen, omdat wij uit de lijsten niet het aantal inwoners van 5 jaar en ouder, maar slechts

[1]) Frans archief, no. 770.
[2]) Frans archief, no. 2063.

dat van 15 jaar en ouder kunnen bepalen. Van de kerspels in het ambt Rheden ontbreekt ook dit gegeven. Voor al deze plaatsen zullen wij dus een andere methode moeten volgen om het totaal aantal inwoners vast te stellen.

Laten wij ons allereerst met Rheden bezighouden. Al ontbreekt de lijst van 1749 van dit ambt, toch kunnen wij het aantal personen van 15 jaar en ouder vrij nauwkeurig te weten komen, nl. uit twee stukken. In de eerste plaats is er een borderel van het hoofdgeld van het ambt Rheden, opgemaakt uit de lijsten van 1749.[1]) Hierin is van de dorpen in dit ambt het aantal kapitalisten en het aantal personen opgegeven. Tezamen voor het ambt zijn dit 50 kapitalisten en 1.580 personen. Kapitalisten zijn zij, die een vermogen van f. 2.000 of meer bezaten en die dubbel hoofdgeld moesten betalen. De armlastigen, die vrij van hoofdgeld waren, zijn hoogstwaarschijnlijk in dit borderel niet meegeteld. Zonder de armlastigen komen wij dus op een aantal van 1.580 + 50 of 1.630 inwoners van 15 jaar en ouder. Het totaal aantal inwoners van 15 jaar en ouder zal dus iets hoger zijn geweest. De verdeling over het ambt was als volgt:

Dieren en Spankeren (met Soeren en de Fraterwaard)	423
Ellecom (met de Steeg en de Havikkerwaard)	355
Rheden	378
Velp	474
Totaal	1.630

Een aanvullend gegeven vinden wij in een ander stuk, nl. een samenvattende lijst van het aantal hoofden per ambt, eveneens opgemaakt uit de lijsten van 1749.[2]) Hieruit blijkt dat in het ambt Rheden 1.677 hoofden waren. Vergelijken wij het aantal personen van 15 jaar en ouder uit de lijsten van 1749 met de cijfers voor de hoofden uit de samenvattende lijst, dan blijken er voor de meeste ambten kleine verschillen te bestaan. Bij het bepalen van het aantal hoofden is men niet altijd uniform te werk gegaan. Kapitalisten zijn soms als dubbele hoofden geteld, en de armen zijn in het ene ambt niet, en in het andere wel meegeteld. Voor het platteland als geheel blijkt het getal hoofden uit de samenvattende lijst 2,1 % te hoog te zijn, vergeleken met het aantal personen van 15 jaar en ouder. Voor het aan Rheden grenzende ambt Brummen is dit 1,4 %. Het getal hoofden in Rheden, ad 1.677, moet dus vermoedelijk met ongeveer 1,5 % verlaagd worden om het aantal personen van 15 jaar en ouder te verkrijgen.

Welnu, uit het bovengenoemde borderel vonden wij een aantal van 1.630, dat iets te laag is en uit de samenvattende lijst een aantal van

[1]) Gemeente-archief Rheden, aanvullende inventaris febr. 1958, no. 17.
[2]) Gemeente-archief Arnhem, no. 5402.

1.677 dat ca. 1,5 % te hoog is. Met vrij grote zekerheid kunnen wij de bevolking van 15 jaar en ouder van Rheden dus schatten op 1.650.

Voor de vijf steden en hun schependom en voor het ambt Hattem is de bevolking van 15 jaar en ouder uit de lijsten van 1749 bekend (bijlage 3) en voor Rheden is dit cijfer hierboven geschat. Nu kunnen wij dus voor deze plaatsen de totale bevolking bepalen. Hiervoor is het echter noodzakelijk de bevolking die jonger dan 15 jaar is, te schatten. Welke verhouding moeten wij voor deze twee leeftijdsgroepen aannemen? De cijfers voor het deel van de Veluwe waarvan wij de totale bevolking reeds berekend hebben, kunnen ons hierbij van nut zijn. De bevolking van dit gebied werd boven bepaald op 37.200. Het aantal inwoners van 15 jaar en ouder bedraagt 25.006 of 67,2 % hiervan. De groep jonger dan 15 jaar vormt dus 32,8 % van de totale bevolking. Slicher van Bath vond voor Overijssel in 1764 een percentage van 47,1 voor de bevolking jonger dan 17 jaar. De kinderrijkdom was daar echter veel groter dan op de Veluwe. De Overijsselse bevolking groeide in het laatst van de 17e en het begin van de 18e eeuw abnormaal snel, zodat er een relatieve overbevolking van zeer ernstige aard ontstond.[1]) Het Veluwse cijfer is normaal voor de 18e eeuw: ongeveer 1/3 van de bevolking is jonger dan 15 jaar.[2])

Wij zouden voor een schatting van de bevolking van dit cijfer gebruik kunnen maken. Wij moeten er echter rekening mee houden dat in de steden de aantalsverhouding van de beide leeftijdsgroepen geheel anders kan zijn dan op het platteland. De uitkomsten zullen dan ook nauwkeuriger worden wanneer wij gebruik maken van specifieke cijfers voor de leeftijdsopbouw op het platteland (i.c. de schependommen, het ambt Hattem en het ambt Rheden) enerzijds, en in de steden binnen de muren anderzijds.

Voor de schependommen en de beide ambten kunnen wij uitgaan van de veronderstelling dat de verhouding tussen de beide leeftijdsgroepen gelijk was aan die op het omringende platteland. Hiervoor kunnen wij het beste kiezen de streek waartoe het schependom of ambt volgens onze indeling[3]) gerekend is. Het schependom van Harderwijk, het schependom van Elburg en het ambt Hattem behoren tot het platteland van de Zuiderzeekust, het schependom van Hattem tot de Oostelijke Veluwerand en het ambt Rheden, het schependom van Arnhem en het schependom van Wageningen tot het platteland van de Zuidelijke Veluwezoom. Met behulp van de verhouding tussen de be-

[1]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, p. 54 en 58.

[2]) R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siecle, II: Les resultats*, 1955, p. 204–217 en 534.
E. F. Heckscher, Swedish population trends before the industrial revolution, *Econ. Hist. Rev.*, 2nd. ser., 2 (1950) 273–274.

[3]) zie bijlage 8.

rekende totale bevolking en het aantal 15-jarigen en ouder in elk van deze gebieden, kunnen wij de volgende inwonertallen afleiden:

Schependom van Harderwijk	440
Schependom van Elburg	170
Ambt Hattem	520
Schependom van Hattem	150
Ambt Rheden	2.490
Schependom van Arnhem	860
Schependom van Wageningen	820
Totaal	5.450

Het cijfer van 2.490 voor het ambt Rheden kunnen wij verdelen over de kerspels van dit ambt naar verhouding van het aantal kapitalisten en personen, zoals dit uit het bovengenoemde borderel van het Rhedense hoofdgeld bepaald is. Het resultaat is dan:

Dieren en Spankeren	650
Ellecom	540
Rheden	580
Velp	720
Totaal ambt Rheden	2.490

Thans moeten wij nog de bevolking van de vijf steden bepalen. De Veluwse steden hebben zich vóór het eind van de 18e eeuw niet of nauwelijks buiten hun muren uitgebreid, zodat de scheiding tussen stedelijke en landelijke sfeer in 1749 nog scherp was. Een uitzondering hierop vormt alleen Arnhem, waar zich buiten de muren enige kleine buurten gevormd hebben. De protocol-kaarten, door Gijsbert Verbeek getekend omstreeks 1740, vertonen vóór de Velperpoort aan de Steenstraat ongeveer 15, aan de Klap buiten de St. Janspoort 23, aan de Oude en Nieuwe Kraan omstreeks 40 en vóór de Sabelspoort enkele huizen.[1]) Uit de lijsten van 1749 blijkt dat slechts de buurten aan de Oude en Nieuwe Kraan en buiten de Sabelspoort stedelijk van karakter waren. Zij sloten zich wat de structuur van de bevolking betreft geheel bij de stad aan. In de cijfers van bijlage 3 zijn zij dan ook tot de stad gerekend. Dit betreft 57 huizen aan de Oude en Nieuwe Kraan en 19 huizen buiten de Sabelspoort, met 60 resp. 20 gezinnen en 139

[1]) S. J. Fockema Andreae, De uitbreiding der stad Arnhem tusschen 1815 en 1878, *Bijdr. Meded. Gelre* 28 (1925) 139–140. Protocolkaarten in Recht. archief Arnhem, no. 469.

resp. 53 inwoners van 15 jaar en ouder. De overige bewoning is als landelijk beschouwd en bij het schependom gerekend.

Voor het schatten van de stedelijke bevolking moeten wij weer het percentage weten dat de 15-jarigen en ouder van de totale bevolking uitmaakten. Uit de historisch-demografische literatuur blijkt dat de gezinsgrootte in de steden in het algemeen lager lag dan op het platteland. Alleenwonende mannen en vrouwen en huishoudingen van twee personen kwamen frequenter in de steden voor. Hoe meer de plaatsen een stedelijk of industrieel karakter hadden, hoe groter het aantal kleine gezinnen was. Tevens blijkt dat het procentuele aandeel van de kinderen in de totale bevolking de tendens had te dalen naarmate de stad aan belangrijkheid won.[1]) Voor Overijssel constateerde Slicher van Bath dit ook. Bovendien toonde hij aan dat de kerkdorpen op demografisch gebied een middenpositie innamen tussen stad en buurschap.[2])

Laten wij nu met deze kennis gewapend de Veluwse cijfers eens bekijken, om zo te komen tot een verantwoorde keuze van het percentage 15-jarigen en ouder van de bevolking. Wij plaatsen hiertoe tegenover elkaar de vijf steden, de vest Nijkerk, een aantal kerkdorpen en de daarbij behorende buurschappen. De vest Nijkerk was stedelijk van karakter, zoals uit de opgegeven beroepen in de lijsten van 1749 blijkt. Niet van alle kerkdorpen konden de gegevens afgezonderd worden van die van het platteland, omdat de indeling van de lijsten hiertoe geen mogelijkheid bood. Van 23 kerkdorpen was dit echter wel het geval. Voor de vest Nijkerk, de 23 kerkdorpen en de buurschappen kunnen wij de totale bevolking berekenen op basis van de bevolking van 5 jaar en ouder volgens de boven besproken methode. Uit deze cijfers en uit het aantal gezinnen en het aantal 15-jarigen en ouder kunnen wij de onderstaande verhoudingsgetallen afleiden.

Onmiddellijk valt bij het bekijken van deze tabel op dat de boven-

TABEL 1. De gemiddelde gezinsgrootte en het percentage 15-jarigen en ouder van de totale bevolking in stedelijke en landelijke gebieden van de Veluwe in 1749.

Gebied	Gem. gezinsgrootte		15 jaar en ouder in % van totaal
	15 jaar en ouder	Totaal	
(1)	(2)	(3)	(4)
5 steden	2,6	?	?
Vest Nijkerk	2,7	3,9	68,8
23 kerkdorpen	2,8	4,1	67,5
Buurschappen	3,1	4,6	67,5

[1]) MOLS, *o.c.*, p. 129 en 207.
[2]) SLICHER VAN BATH, *o.c.*, p. 89, 94 en 98.

genoemde verschillen tussen stad, kerkdorp en buurschap ook op de Veluwe golden. De gezinsgrootte, gerekend naar het aantal 15-jarigen en ouder, is in het kerkdorp groter dan in de stad en in de buurschap weer groter dan in het kerkdorp (kolom 2). Ook als de gemiddelde gezinsgrootte gebaseerd wordt op het totaal aantal gezinsleden en niet alleen op de gezinsleden van 15 jaar en ouder, neemt het kerkdorp een positie in tussen stad en buurschap (kolom 3). Het cijfer voor de vest Nijkerk, dat wij als representant van het stedelijke cijfer kunnen beschouwen, laat dit duidelijk zien. Het ontbrekende cijfer voor de gemiddelde totale gezinsgrootte in de steden zal vermoedelijk nog iets lager gelegen hebben, bijvoorbeeld op 3,7 of 3,8. Het percentage van de bevolking van 15 jaar en ouder is in kerkdorp en buurschap gelijk, maar in de vest Nijkerk ligt het hoger dan op het platteland (kolom 4). Gezien de daling van de gezinsgrootte in de reeks buurschap/kerkdorp/stad, is het aannemelijk dat dit percentage in de vijf steden niet lager geweest zal zijn dan 67,5. Anderzijds zal het ook niet veel hoger dan dat van de vest Nijkerk geweest zijn, omdat wij anders een abnormaal kleine totale gezinsgrootte in de steden zouden moeten aannemen.

Het lijkt verantwoord, om op grond van de cijfers van tabel 1 het percentage 15-jarigen en ouder van de totale bevolking in de vijf steden te schatten op 67,5 à 69,0. Wij krijgen dan in de steden (binnen de muren) de volgende cijfers voor de totale bevolking en de gemiddelde gezinsgrootte:

TABEL 2. Bevolking en gemiddelde gezinsgrootte in de vijf steden van de Veluwe in 1749.

Stad	Bevolking		Gem. gezinsgrootte	
	15 jaar en ouder	Totaal [a]	15 jaar en ouder	Totaal [a]
Arnhem	3.851	5.600	2,6	3,8
Harderwijk	1.606	2.350	2,4	3,5
Wageningen	887	1.300	2,9	4,3
Hattem	544	800	2,3	3,4
Elburg	981	1.450	2,9	4,2
Totaal	7.869	11.500	2,6	3,8

[a] Verondersteld is dat het aantal 15-jarigen en ouder 67,5 à 69,0 % van de totale bevolking was.

De berekende gemiddelde gezinsgrootte in de bovenstaande tabel kan in zekere zin dienen als controle op de veronderstellingen waar wij van uitgingen. Inderdaad blijkt de gezinsgrootte van 3,8 voor de vijf steden tezamen in overeenstemming te zijn met het cijfer dat te verwachten was op grond van de gegevens uit tabel 1. De getallen voor het aantal inwoners van de steden afzonderlijk zijn natuurlijk veel

minder zeker. Grotere aantallen zouden echter hogere cijfers voor de gemiddelde totale gezinsgrootte tot gevolg hebben. In dat geval zou het verschil tussen deze laatste cijfers en de gezinsgrootte naar personen van 15 jaar en ouder wel zeer groot worden. Bij belangrijk lagere getallen voor de totale bevolking zou het omgekeerde plaatshebben. De orde van grootte is dus in ieder geval wel juist.

Wij kunnen nu het inwonertal van de Veluwe in 1749 bepalen uit de resultaten van de boven gemaakte berekeningen. Voor de plaatsen waarvan de bevolking van 5 jaar en ouder ons bekend was, kwamen wij voor het totaal aantal inwoners op een getal van 37.200. Voor de vijf schependommen, het ambt Hattem en het ambt Rheden was het aantal, afgeleid uit de bevolking van 15 jaar en ouder, 5.450. Tenslotte vonden wij eveneens op grond van de bevolking van 15 jaar en ouder, voor de vijf steden tezamen een getal van 11.500. Optelling geeft als resultaat 54.150 voor de totale bevolking van de Veluwe in 1749.

Een controle op dit getal is mogelijk doordat het aantal inwoners boven de 16 jaar voor het jaar 1747 bekend is uit een telling ter gelegenheid van de heffing van de „Liberale Gift". Dit bedroeg 33.753 personen.[1]) In 1749 was het aantal inwoners van 15 jaar en ouder 36.492. Het verschil van 2.739 tussen beide getallen is dus het aantal 15-jarigen en een kleine toeneming van de bevolking tussen 1747 en 1749. Een bevolking van ongeveer 54.000 in 1747 is geheel in overeenstemming met het aantal 16-jarigen en ouder. Dit laatste bedraagt dan 62 à 63 % van de totale bevolking.

De berekeningen ter bepaling van het inwonertal zijn in hoofdzaak gebaseerd op de tellingen naar personen. Uiteraard is het ook mogelijk voor de schatting uit te gaan van het aantal huizen of gezinnen uit bijlage 3. Wegens de grotere vaagheid van het begrip huis of gezin verdient dit niet de voorkeur. Bovendien heeft de gevolgde methode het voordeel dat nu met behulp van het berekende aantal inwoners de gemiddelde bezetting per huis en de gemiddelde gezinsgrootte bepaald kunnen worden. Deze gegevens kunnen dienst doen bij de schatting van de bevolking in andere jaren, wanneer slechts het aantal huizen of gezinnen bekend is.

b. Het inwonertal ca. 1650

In 1651 werd in de drie kwartieren van Gelderland de verponding ingevoerd, ter vervanging van de schildschatting. Het was een belasting op alle onroerende goederen waaruit inkomsten werden verkregen.

In de verponding was verschuldigd de 6e penning van de belastbare pachtwaarde van landerijen en hoeven en de 9e penning van de belastbare huurwaarde van huizen en molens.

[1]) Algemeen Rijksarchief: Collectie van de Spiegel, aanwinsten 1895, no. LX-582.

De samenstelling van de Veluwse kohieren heeft zich uitgestrekt over verschillende jaren, nl. van 1646 tot 1650.[1]) In sommige ambten zijn de bewaarde kohieren in 1646 ontstaan, in andere enige jaren later. De bewaard gebleven exemplaren zijn originelen of gelijktijdige afschriften en in enkele gevallen 18e eeuwse afschriften. Eenvoudigheidshalve duid ik al deze kohieren aan als de verpondingskohieren van ca. 1650.[2])

In latere jaren heeft men zich niet gewaagd aan een volledige herziening van de schatting voor de verponding. Men heeft, althans op de Veluwe, de nieuwe kohieren[3]) telkens samengesteld aan de hand van de oude, waarbij slechts kleine wijzigingen werden aangebracht, zodat een zekere fixatie van de verponding optrad en het belaste object na korte tijd vrijwel fictief werd.

Uit de verpondingskohieren van ca. 1650 heb ik door optelling het aantal bewoonde huizen bepaald. Bijlage 2 geeft een overzicht van de uitkomsten. Voor het ambt Barneveld en het ambt Rheden, waarvan de oorspronkelijke kohieren ontbreken, kon het aantal huizen uit andere stukken vastgesteld worden. Voor Barneveld is dit een maancedulle van de verponding uit 1653[4]) en voor het ambt Rheden een dergelijk stuk uit 1682.[5]) Deze maancedullen gaan vermoedelijk terug op een kohier van ca. 1650. Gezien de geconstateerde fixatie van de verponding zal het aantal huizen vrij nauwkeurig dat van 1650 aangeven. De gevonden aantallen zijn dan ook eveneens in bijlage 2 opgenomen.

Om uit het aantal huizen de totale bevolking af te leiden, moeten wij eerst het gemiddelde aantal inwoners per huis bepalen. Dit is een hachelijke zaak, omdat gegevens hierover vrijwel ontbreken. Laten wij allereerst onderzoeken wat wij van het aantal inwoners per huis op het platteland van de Veluwe weten en welke veronderstellingen wij hieraan kunnen verbinden. De steden – waartoe wij ook de vest Nijkerk rekenen – laten wij voorlopig buiten beschouwing.

Bij de visitatie van de graanvoorraad in 1566 werd in Scherpenzeel, Barneveld, Voorthuizen, Garderen, Kootwijk en Elspeet van ieder gezin aangetekend „hoe mennich in eyn yder huys dagelicz te kost

[1]) Instructies voor de inrichting van de kohieren zijn te vinden in Archief Gedep. Veluwe, no. 10, landdagsreces van 19 april 1644, en in J. S. VAN VEEN, Het ambt Rheden onder het bestuur der jonkers (1719–1797), *Bijdr. Meded. Gelre* 11 (1908) 271–274. De daar meegedeelde instructie is van 23 juni 1649.

[2]) Archief Gedep. Veluwe, no. 267–270, 814–823, 825–831; Gemeente-archief Harderwijk, no. 1991; Gemeente-archief Hattem, niet geïnventariseerd. De kohieren van Elburg, Barneveld, Scherpenzeel, Rheden, Rozendaal, Renkum en Doorwerth ontbreken.

[3]) Archief Gedep. Veluwe, no. 271–284 en 827.

[4]) Gemeente-archief Arnhem, no. 5931.

[5]) Gemeente-archief Rheden, map II.

gaen".[1]) Het betreft hier tezamen 357 gezinnen met 2.447 gezinsleden. Het gemiddelde aantal bewoners per huis was dus 6,8. Huisgezinnen die geen graanvoorraad hadden, omdat zij hun broodgraan dagelijks kochten of omdat zij arm waren, zijn in de lijsten niet vermeld. Een aantal gezinnen ontbreekt dus. De optekening van de beesten uit het jaar 1526[2]) geeft voor hetzelfde gebied 452 huisgezinnen, zodat wij kunnen aannemen, dat het aantal vermelde gezinnen in 1566 ongeveer 80 % van het totaal is. De gemiddelde grootte voor het huisgezin van 6,8 betreft dus een groep boerenbedrijven, in het algemeen bedrijven van enige omvang. Wij kunnen aannemen dat op deze bedrijven het huisgezin wat groter was dan het gemiddelde voor alle gezinnen. Wij moeten immers rekening houden met inwonende werkkrachten en inwonende familieleden, die bij de keuters en de arme huisgezinnen in mindere mate aanwezig waren. Ook de huisgezinnen waarvan het gezinshoofd een niet-agrarisch nevenberoep uitoefende, zullen kleiner geweest zijn dan de boerengezinnen. Eén en ander vindt zijn bevestiging in het feit dat de gemiddelde grootte van het huisgezin in het *dorp* Barneveld (zonder de buurschappen) in 1566 5,0 bedroeg, dus aanzienlijk minder dan het cijfer voor het gehele gebied. Juist in de dorpen kunnen wij een groter aantal keuters, armen en personen met een nevenberoep verwachten.

Het is duidelijk dat de gemiddelde grootte voor alle huisgezinnen in de genoemde plaatsen tezamen lager dan 6,8 was. Het cijfer zal zeker met één persoon gemiddeld per huisgezin verlaagd moeten worden. Wij kunnen dus veronderstellen dat in 1566 in het betrokken gebied het gemiddelde aantal inwoners per huis 5,5 à 6 was. Aangezien dit gebied vrij representatief voor het Veluwse platteland geacht kan worden, mogen wij aannemen dat deze cijfers gelden voor het gehele Veluwse platteland in 1566.

In 1749 was het gemiddelde aantal inwoners per huis voor hetzelfde gebied als in 1566 4,9. Voor het gehele platteland in 1749 was het 5,1. Er zijn dus aanwijzingen dat het gemiddelde aantal inwoners per huis sinds 1566 gedaald is. Dit is niet zo onwaarschijnlijk, omdat wij wel kunnen aannemen dat de groei van de bevolking gepaard is gegaan met een relatief sterke toeneming van het aantal keuters.[3]) Ook zien wij uit de lijsten van 1749 dat de dorpskernen sterk gegroeid moeten zijn

[1]) Archief Hof, no. 2368. Deze visitatie werd op de Veluwe eind januari en begin februari 1566 gehouden in verband met de graanschaarste en de stijgende prijzen, Archief Hof, no. 621 (brieven no. 1713, 1718, 1719, 1721, 1725, 1749, 1757, 1768, 1773a, 1774, 1782a, 1783a, 1783b, 1791, 1792, 1794, 1797, 1800, 1801, 1804, 1833) en W. VAN LOON en H. CANNEGIETER, *Groot Gelders Placaetboeck*, 1701–1740, dl. I, col. 316–320.

[2]) Zie p. 99.

[3]) Vergl. B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, p. 733.

door het opkomen van een groep niet- of half-agrarische beroepspersonen. De ontwikkeling van het economische leven gaf aanleiding tot een grotere beroepsspecialisatie, waardoor het aantal ambachtslieden, winkeliers e.d. sterk vermeerderde. Al deze groepen hebben in het algemeen een kleiner huisgezin dan de grote boeren, zodat het effect een daling van het gemiddelde aantal inwoners per huis was.

In de eerste helft van de 18e eeuw zal aan deze daling een einde gekomen zijn door twee oorzaken. In de eerste plaats zal het gemiddelde aantal inwoners per huis weer groter geworden zijn doordat in toenemende mate in één huis meer dan één gezin gaat wonen. In 1566 zal dit veel minder het geval zijn geweest, omdat in die tijd de structuur van de dorpen nog vrijwel zuiver agrarisch was. In 1749 vinden wij op het platteland gemiddeld op 100 huizen 114 gezinnen. Nu is dit cijfer wel iets aan de hoge kant doordat tengevolge van de wijze van tellen alleenstaande personen niet zelden als „gezin" gerekend moesten worden, maar dit doet geen afbreuk aan de conclusie dat de samenwoning van twee of meer gezinnen in het midden van de 18e eeuw op het platteland toch van betekenis was. Een tweede oorzaak waardoor het gemiddelde aantal inwoners per huis verhoogd zal zijn, is de groei van de gezinsgrootte ten gevolge van de verminderde kindersterfte in de 18e eeuw.

Op grond van de bovenstaande overwegingen kunnen wij van de hypothese uitgaan dat het gemiddelde aantal inwoners per huis in 1566 op het Veluwse platteland 5,5 à 6 bedroeg, dat dit aantal langzaam gedaald is en dat deze daling in het begin van de 18e eeuw tot staan kwam. Hierna trad een lichte stijging op, zodat in 1749 het cijfer van 5,1 bereikt werd.[1]) Volgens deze gedachtengang zal ca. 1650 het cijfer 5 à 5,5 geweest zijn. Voor een schatting van de bevolking van het platteland op basis van het aantal huizen zal daarom uitgegaan worden van 5,3 inwoners per huis.

In bijlage 2 ziet men dat de bevolking van vrijwel het gehele platteland met behulp van de gekozen factor berekend kan worden. Het resultaat hiervan is 26.360 inwoners. Van Scherpenzeel, het schependom van Elburg, Oosterbeek, Renkum en Doorwerth ontbreekt het aantal huizen, zodat wij de bevolking van deze plaatsen op andere wijze moeten bepalen. Hoe dit kan geschieden, komt straks aan de orde. Laten wij nu eerst onze aandacht richten op het schatten van de bevolking in de steden op basis van het aantal huizen aldaar.

Het verpondingskohier van Elburg ontbreekt, zodat wij van deze stad het aantal huizen niet kennen, maar voor de overige steden is dit

[1]) Een soortgelijke ontwikkeling van het aantal inwoners per huis wordt aangenomen door K. H. CONNELL, *The population of Ireland 1750–1845*, 1950, p. 24. Het gemiddelde aantal personen per huis in Ierland daalde volgens hem van 5,5 in 1672 tot 5,2 omstreeks 1735 en steeg daarna tot 5,65 omstreeks 1790.

wel het geval. Een vergelijking van het aantal huizen in 1650 en 1749 geeft het volgende beeld:

TABEL 3. Toeneming van het aantal huizen tussen 1650 en 1749 in Arnhem, Harderwijk, Wageningen, Hattem en Nijkerk.

Stad	Aantal huizen		
	1650	1749	Index 1749 (1650 = 100)
Arnhem	1.300	1.253	96
Harderwijk	709	643	91
Wageningen	179	273	152
Hattem	187	222	119
Vest Nijkerk	283	292	103
Totaal	2.658	2.683	101

Bij het bezien van tabel 3 is het opvallend dat in de steden het aantal huizen in honderd jaar nauwelijks vermeerderd is. In Harderwijk en Arnhem is het aantal zelfs verminderd. Slechts Wageningen vertoont, naar het aantal huizen gerekend, een groei die zich bij het platteland aansluit. In tegenstelling met de steden heeft op het platteland nl. wél een toeneming plaatsgehad, zoals blijkt bij vergelijking van het aantal huizen uit bijlage 2 en bijlage 3.

Mogen wij uit het bovenstaande concluderen dat er in de steden, met uitzondering van Wageningen, een stagnatie in de bevolkingsgroei is opgetreden, of is dit slechts schijn, omdat de bezetting per huis tussen 1650 en 1749 sterk is toegenomen? Laten wij om dit te beoordelen de dichtheid van de bevolking per huis in 1749 in onze beschouwing betrekken. Wij kunnen deze op twee manieren uitdrukken, nl. door het gemiddelde aantal *inwoners* per huis en door het gemiddelde aantal *gezinnen* per huis. Voor de eerste manier kunnen wij gebruik maken van het berekende aantal inwoners in 1749. De cijfers bevatten dan dus een schattingselement. Bij de dichtheid op basis van het aantal gezinnen is dit niet het geval, maar daar staat tegenover dat het begrip gezin nogal vaag is. In tabel 4 zijn daarom beide cijfers weergegeven.

Wanneer het aantal huizen tussen 1650 en 1749 niet of weinig is toegenomen, geeft een kleine dichtheid per huis in 1749 een aanwijzing dat de bevolkingsgroei inderdaad gestagneerd is. Grote dichtheid in 1749 wijst er echter op dat er een bevolkingsgroei heeft plaatsgehad, maar dat de bouw van nieuwe huizen is achtergebleven.

Het eerste geval doet zich voor in Arnhem, Harderwijk en Hattem. Hier is het aantal huizen tussen 1650 en 1749 niet of weinig toegeno-

TABEL 4. Dichtheid van de bevolking per huis in 1749, in Arnhem, Harderwijk, Wageningen, Hattem en Nijkerk.

Stad	Gem. aantal inwoners per huis	Gem. aantal gezinnen per huis
Arnhem	4,5	1,2
Harderwijk	3,6	1,0
Wageningen	4,8	1,1
Hattem	3,6	1,1
Vest Nijkerk	8,2	2,1
Totaal	4,6	1,2

men, terwijl de dichtheid per huis in 1749 laag is. In 1650 zullen deze cijfers niet nog lager geweest zijn. Wij kunnen voor deze drie steden dus de gevolgtrekking maken dat de bevolkingsgroei gestagneerd is. Aangezien er geen reden is te veronderstellen dat er een catastrofale achteruitgang heeft plaatsgehad, zal het gemiddelde aantal inwoners per huis in 1650 ook niet veel hoger geweest zijn dan dat in 1749. In het bijzonder geldt dit voor Arnhem, waar de dichtheid per huis, hoewel laag, toch de normale cijfers benadert. Voor een schatting van de bevolking in de drie genoemde steden kunnen wij daarom het beste uitgaan van een gemiddeld aantal inwoners per huis van 4 à 5.

Het tweede geval, een vrijwel gelijk blijven van het aantal huizen tussen 1650 en 1749, maar grote dichtheid per huis in 1749, zien wij in Nijkerk. Een toeneming van de bevolking van 1650 tot 1749, die zich geuit heeft in een toenemende dichtheid per huis, is dus wel waarschijnlijk. Het gemiddelde aantal inwoners per huis zal dus in 1650 lager geweest zijn dan in 1749. Wij kunnen het voor 1650 ook op 4 à 5 stellen.

Bezien wij tenslotte Wageningen. In tegenstelling tot de andere steden is hier het aantal huizen sterk toegenomen, hetgeen wijst op een toeneming van de bevolking. Deze groei is dan niet gepaard gegaan met een toeneming van de dichtheid per huis, want deze is in 1749 niet hoog. Het plattelandskarakter van een stadje als Wageningen geeft geen aanleiding te veronderstellen dat in 1650 het aantal inwoners per huis veel hoger is dan dat van 1749. Wij kunnen dus ook in Wageningen het gemiddelde aantal inwoners per huis wel op 4 à 5 stellen. Dit zijn cijfers die in het algemeen karakteristiek zijn voor steden die nog veel landelijke trekken hebben.[1])

[1]) R. MOLS, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle, II: Les résultats*, 1955, p. 157.

Op grond van de bovenstaande overwegingen kunnen wij uit het aantal huizen in de steden de volgende bevolkingscijfers afleiden: Arnhem 6.000, Harderwijk 3.000, Wageningen 800, Hattem 800 en Nijkerk 1.400 of totaal 12.000.

Thans moeten wij nog de bevolking van de stad Elburg bepalen en die van een klein deel van het platteland, waarvan het aantal huizen niet bekend is (nl. het schependom van Elburg, Scherpenzeel, Oosterbeek, Renkum en Doorwerth).

Voor de stad Elburg en haar schependom beschikken wij over enige lijsten, waaruit wij het aantal gezinnen kunnen berekenen. Dit zijn een lijst voor de inning van het zoutgeld uit 1635[1]), een lijst voor het hoofdgeld uit 1653[2]) en een lijst van het schoorsteengeld uit 1676[3]). Uit deze stukken blijkt, dat in 1653 in de stad en het schependom tezamen 297 gezinnen woonden. In het schependom alleen woonden in het jaar 1635 22 gezinnen en in 1676 26 gezinnen, zodat wij het aantal omstreeks 1650 op 24 kunnen schatten. In de stad Elburg woonden omstreeks 1650 dus 273 gezinnen. Dit komt neer op ongeveer 1.100 inwoners voor de stad Elburg en ongeveer 140 voor het schependom. Het aantal personen van 15 jaar en ouder dat hoofdgeldplichtig was, bedroeg in 1653 in de stad en het schependom samen 743. Hiervan uitgaande komt men tot ongeveer hetzelfde resultaat voor het aantal inwoners.

De bevolking van Scherpenzeel, Oosterbeek, Renkum en Doorwerth kunnen wij tenslotte schatten door aan te nemen dat de groei van deze plaatsen tussen 1650 en 1749 even groot is geweest als die van het omliggende platteland. Voor dit laatste kunnen wij dan de streek nemen, waartoe de plaats volgens onze indeling is gerekend.[4]) De uitkomsten van deze schattingen zijn dan: Scherpenzeel 480 inwoners en Oosterbeek, Renkum en Doorwerth samen 620 inwoners.

Het totale inwonertal van de Veluwe ca. 1650 kunnen wij nu bepalen uit de resultaten van de gemaakte berekeningen. Op grond van het aantal huizen vonden wij voor het grootste deel van het platteland een inwonertal van 26.360. De bevolking van het schependom Elburg, afgeleid uit het aantal gezinnen, stelden wij op 140. De bevolking van Scherpenzeel, Oosterbeek, Renkum en Doorwerth werd tezamen geschat op 1.100 aan de hand van de groei van het omringende platteland. Het gehele Veluwse platteland tezamen telde dus 26.360 + 140 + 1.100 of 27.600 inwoners. Voor vijf steden hebben wij een gezamenlijk inwonertal van 12.000 gevonden, afgeleid uit het aantal huizen. De bevolking van de stad Elburg werd op grond van het aantal gezin-

[1]) Gemeente-archief Elburg, no. 901.
[2]) Gemeente-archief Elburg, no. 920.
[3]) Gemeente-archief Elburg, no. 916.
[4]) zie bijlage 8.

nen geschat op 1.100. De totale stedelijke bevolking bedroeg dus 12.000 + 1.100 of 13.100. De Veluwe in totaal, steden en platteland samen, telde omstreeks 1650 derhalve 13.100 + 27.600 of 40.700 inwoners.

c. Het inwonertal in 1526

Tot de hertogelijke archieven behoort een register dat op de omslag de titel draagt „opteykeninge van de beesten op alle die Veluwen ende Veluwensoom, geschiet durch gantz Veluwe anno etc. XXVI".[1]) Het bevat een gedetailleerde opgave van de paarden, het rundvee, de varkens en de schapen per bezitter in 1526.

Gedeputeerden van hertog Karel van Egmond en van Landschap en Steden van Veluwe hebben van eind juni tot begin augustus in het jaar 1526 de verschillende ambten en steden van de Veluwe bezocht, om daar in bijzijn van de richter en een schout deze veetelling te laten houden. De reden waarom de hertog zo nauwkeurig omtrent de veestapel wenste te zijn ingelicht, heb ik niet kunnen vinden, maar ongetwijfeld zal deze van fiscale aard zijn geweest.[2])

Achter iedere naam van een ingezetene is zijn vee opgesomd. Men krijgt de indruk dat een en ander met grote nauwgezetheid is geschied. Kinderen, familieleden, knechten, meiden en schepers (schaapherders) zijn, als zij vee bezaten, meestal afzonderlijk vermeld bij degene met wie zij in relatie stonden.

Een afzonderlijke categorie vormen de namen van „uitheemsen", dat zijn zij die niet op de Veluwe woonden, maar daar wel vee weidden. Veelal waren dit burgers uit Deventer, Zutfen, Kampen of Amersfoort.[3])

Wij kunnen aannemen dat in de weinig gecompliceerde agrarische samenleving van het Veluwse platteland vrijwel ieder gezin wel enig vee hield. Uit enkele toevoegingen van een beroep aan de namen blijkt dit eveneens. Pastoor, koster, molenaar, ambachtsman, ieder was naast zijn meer gespecialiseerd beroep ook nog boer of hield tenminste nog wel een stuk rundvee.

Wanneer wij van deze veronderstelling uitgaan, dan kunnen wij uit de optekening van de beesten dus het aantal huisgezinnen in 1526 in de

[1]) Hertogelijk archief, „Veluwe" no. 3.

[2]) Het register van paarden van 1543, dat door G. VAN HASSELT is uitgegeven in *Geldersche oudheden*, 1806, p. 368–404, komt volgens Martens van Sevenhoven veel overeen met de optekening van de beesten (Geschiedkundige atlas van Nederland, tekst bij kaart 6: A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, 1925, p. 24, n. 1). Mijns inziens is dit echter niet het geval. Het noemt slechts de erven die verplicht zijn dienstpaarden te leveren en het is van een geheel ander karakter dan de bovengenoemde veetelling.

[3]) Een artikel over de uitkomsten van deze veetelling is in voorbereiding.

dorpen en buurschappen bepalen en hieruit de totale bevolking schatten.

Of ons uitgangspunt juist is, dus of wij inderdaad in de bron vrijwel alle gezinshoofden vinden, kan voor Ede en Lunteren enigszins gecontroleerd worden door vergelijking van het aantal gezinshoofden-veebezitters uit 1526 met het aantal huizen uit 1566, dat ons uit andere bron bekend is, nl. uit een memorie van de pastoor van Ede, die zich keert tegen de afsplitsing van de kerk van Lunteren.[1]) Kort tevoren was ook Gelders Veenendaal van zijn parochie afgescheiden en met Rhenens Veenendaal verenigd[2]), waardoor de grenzen van de buurschappen Maanen en Veldhuizen veranderd zijn ten opzichte van 1526. Houden wij daarom deze buurschappen afzonderlijk, dan krijgen wij het volgende resultaat:

TABEL 5. Aantal gezinshoofden en aantal huizen in resp. 1526 en 1566 in de kerspels Ede en Lunteren.

	Gezinshoofden 1526	Huizen 1566
Kerspels Ede en Lunteren (zonder Maanen, Veldhuizen en Gelders Veenendaal)	203	209
Maanen en Veldhuizen	59	43
Gelders Veenendaal		?

Rekening houdende enerzijds met een bevolkingstoeneming tussen 1526 en 1566 en anderzijds met het feit dat het aantal gezinshoofden altijd iets groter is dan het aantal huizen in hetzelfde jaar, blijkt er een goede overeenstemming tussen de cijfers te zijn. Dit geeft dus een bevestiging van de veronderstelling dat de bron van 1526 voor het platteland vrijwel alle gezinnen vermeldt.

In de steden zal een groot aantal inwoners geen vee gehouden hebben. Over het totaal aantal stedelijke huisgezinnen kan deze bron ons dus niets meedelen. De stedelijke bevolking moet dus op andere wijze bepaald worden en daarmee ook die van de schependommen, omdat het materiaal geen splitsing tussen de steden intra muros en hun schependommen toelaat.

In bijlage 1 is het resultaat van de telling van de gezinshoofden-vee-

[1]) J. S. VAN VEEN, De stichting van het kerspel Lunteren en hare gevolgen, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 29 (1903) 380–381.

[2]) J. DE HULLU, De stichting der parochie Veenendaal, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 27 (1901) 261–286.

J. S. VAN VEEN, Bijdrage tot de geschiedenis der stichting van de parochie Veenendaal, *Archief Gesch. Aartsbisdom Utrecht* 46 (1921) 167–169.

bezitters weergegeven. Huisgezin heb ik hierbij in de ruimste zin opgevat, nl. als de bedrijfseenheid waartoe ieder behoorde die op het bedrijf leefde. Zoons, knechten en schepers met vee heb ik dus gerekend te behoren tot het huisgezin van de persoon waarbij ze vermeld waren. Het was immers uit de bron niet op te maken in welke gevallen zoons, knechten of schepers een eigen gezin hadden. Slechts als het verband met een bedrijf niet bleek, zoals bij een klein aantal van de schepers, heb ik de zelfstandig vermelden als apart gezinshoofd geteld. Uitheemsen zijn vanzelfsprekend buiten beschouwing gelaten.

Het huisgezin in deze ruime zin valt dus voor het platteland vrijwel samen met het begrip aantal inwoners per huis. Nu werd bij de bepaling van het inwonertal van ca. 1650 aannemelijk gemaakt dat het gemiddelde aantal inwoners per huis in 1566 op het platteland van de Veluwe 5,5 à 6 was. In 1526 zijn tot het huisgezin ook zij gerekend, die een afzonderlijk onderkomen op het erf hadden. Voor een aantal schepers met hun gezin zal dit wellicht het geval zijn geweest. De gemiddelde grootte van het huisgezin in 1526 zal daarom nog iets hoger geweest zijn dan het gemiddelde aantal inwoners per huis in 1566. Een cijfer van 5,5 zal dus aan de lage kant zijn. Wij kunnen het beste uitgaan van een gemiddelde grootte van 5,8 voor het huisgezin in 1526.

Op het platteland, met uitzondering van de schependommen, woonden 4.002 huisgezinnen. Uitgaande van een gemiddelde gezinsgrootte van ongeveer 5,8 kunnen wij de bevolking van dit gebied schatten op 23.200. Als wij verder veronderstellen dat de bevolkingsgroei van ieder schependom tussen 1526 en 1650 evengroot was als die van de streek waartoe het schependom behoorde, dan bedroeg het inwonertal van de schependommen in 1526 tezamen 1.500. Het platteland telde dus 24.700 inwoners.

Een bepaling van de stedelijke bevolking in 1526 geeft meer moeilijkheden. Door Ramaer[1]) is een schatting gemaakt van de bevolking van een aantal Nederlandse steden in 1564. Hij vergeleek hiertoe de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, die ca. 1564 getekend zijn, met de kaarten uit de gemeenteatlas van J. Kuijper van omstreeks 1870. Hij stelde een evenredigheid op tussen de oppervlakte der huizen omstreeks 1870 en omstreeks 1564 en het inwonertal in 1870. De vierde term was dan het inwonertal in 1564, behoudens een correctiefactor voor het feit dat de steden in de 16e eeuw veel ruimer gebouwd waren dan in de 19e eeuw. Deze factor verkreeg hij door het aantal inwoners van de Hollandse steden in 1564 op twee manieren te berekenen, nl. uit de genoemde kaarten en door interpolatie uit gegevens van 1514 en 1632 over het aantal communicanten en huizen. Vergelij-

[1]) J. C. RAMAER, De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans, *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Genoot.* 2e serie 38 (1921) 1–38 en 174–214.

king van beide uitkomsten voor de Hollandse steden liet zien dat een correctiefactor van 0,64 nodig was.

Het resultaat van de berekeningen van Ramaer voor de bevolking van de vijf stemhebbende Veluwse steden is: Arnhem 12.500, Harderwijk 3.500, Wageningen 3.100, Hattem 1.000 en Elburg 1.300. Volgens zijn schatting was de bevolking van deze steden tezamen dus 21.400. Mijns inziens is deze schatting veel te hoog. Dit blijkt niet alleen bij vergelijking met de boven berekende bevolking in 1650 en 1749, maar ook uit het veel te grote aandeel dat de stedelijke bevolking in 1564 zou hebben in de totale bevolking. Hierboven werd de bevolking van het platteland in 1526 op 24.700 en in 1650 op 27.600 bepaald. Het aandeel van de bevolking van de vijf steden zou in 1564 dus ongeveer 45 % van het totaal zijn geweest. Dit is wel zeer onwaarschijnlijk. De schatting van Ramaer voor 1564 kan ons dus geen aanwijzingen geven voor de omvang van de stedelijke bevolking in 1526.

Uit het aantal inwoners in 1650 en 1749 en uit de cijfers voor 1795 en 1809, die later besproken zullen worden, kan men berekenen hoe groot de bevolking van de zes steden in procenten van de totale Veluwse bevolking was. De stedelijke bevolking bedroeg van het totaal in 1650 32 %, in 1749 26 %, in 1795 27 % en in 1809 27 %. Er werd reeds op gewezen dat tussen 1650 en 1749 een stagnering in de groei van de steden is opgetreden. De bevolkingsgroei vond voornamelijk op het platteland plaats. Het percentage van de stedelijke bevolking weerspiegelt dit door een daling van 32 % tot 26 %. In de tweede helft van de 18e eeuw neemt dit cijfer slechts weinig toe, het blijft vrijwel op hetzelfde peil. De bevolkingsgroei in de steden en op het platteland hield dus ongeveer gelijke tred. De vraag is nu hoe hoog het percentage in 1526 geweest is en wanneer de achteruitgang van de Veluwse steden is begonnen. De ontwikkeling van de Hollandse stapelmarkt heeft plaats in de eerste helft van de 17e eeuw en de economische opbloei van Amsterdam begint omstreeks 1580. De economische betekenis van de landgewesten werd dientengevolge geringer. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat in de eerste helft van de 17e eeuw een begin van vertraging in de groei van de Veluwse steden optrad ten opzichte van die op het platteland. Voor de 16e eeuw mogen wij een toeneming van de bevolking veronderstellen, maar er is geen reden om aan te nemen dat deze zeer veel groter was dan die op het platteland en dat een sterke mate van urbanisatie plaatsvond. Het percentage voor de stedelijke bevolking zal dus in 1526 ongeveer gelijk geweest zijn aan dat in het midden van de 17e eeuw, nl. ruim 30 %.

Aangezien de bevolking van het platteland in 1526 op 24.700 bepaald werd, kunnen wij de totale Veluwse bevolking dus op 36.000 stellen. De zes steden hadden dan tezamen 11.300 inwoners. Hoe dit

aantal verdeeld was over de steden afzonderlijk is niet met zekerheid te zeggen. Nemen wij aan dat de verdeling ongeveer dezelfde was als in 1650, dan was het aantal inwoners in de steden in 1526 als volgt: Arnhem 5.200, Harderwijk 2.600, Wageningen 700, Hattem 700, Elburg 900 en de vest Nijkerk 1.200.

d. Het inwonertal in 1795

Een optelling van de uitkomsten van de volkstelling van 1795 geeft voor de Veluwe als resultaat 66.563 inwoners.[1]) In 1798 zijn deze uitkomsten herzien.[2]) De Veluwse cijfers werden niet gewijzigd, met uitzondering van die van Elburg. Hiervan werd het getal met 235 verhoogd. Waarschijnlijk was dit het garnizoen van deze stad, dat niet meegeteld was.

Een bewerking van deze bevolkingscijfers is door Ramaer gepubliceerd.[3]) De cijfers van een aantal kerspels, die in de telling niet apart vermeld werden maar waarvan de som wel bekend was, zijn door hem geschat met behulp van de cijfers uit latere jaren.

Deze in druk verschenen uitkomsten heb ik kunnen aanvullen met gedetailleerder cijfers uit de lijsten van de telling, die zich in het Frans archief bevinden.[4]) De lokale differentiëring kon hierdoor groter worden, terwijl tevens enkele correcties op de schattingen van Ramaer mogelijk werden. Verder bleek mij dat het cijfer voor Arnhem bij de volkstelling foutief is berekend. De bevolking bedroeg, met inbegrip van het garnizoen, 9.083. Abusievelijk is dit garnizoen hier nogmaals bij opgeteld. Het gepubliceerde cijfer van 10.080 is daardoor 997 te hoog. Rekening houdende met deze verandering kunnen wij dus het aantal inwoners van de Veluwe in 1795 vaststellen op 66.563 + 235 – 997 of 65.801.

e. Het inwonertal in 1809

In 1807 heeft een nieuwe telling van de Veluwse bevolking plaatsgehad. Hiervan is een overzicht bewaard gebleven, waarin de bevolkingscijfers per ambt en per stad vermeld worden.[5]) Verder zijn er staten van het aantal zielen, huizen, gezinshoofden en bedeelden in de verschillende steden en in de baljuages Overveluwe en Nederveluwe en het richtersambt Veluwezoom.[6]) Het geheel maakt een onnauw-

[1]) *Volks-tellinge in de Nederlandsche Republiek, uitgegeven op last der Commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland*, 1796.

[2]) *Publicatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek wegens de Verdeeling van de Bataafsche Republiek in Departementen en Ringen ingevolge het 5. artikel der Staatsregeling*, 17 nov. 1798.

[3]) Geschiedkundige atlas van Nederland, tekst bij kaart 17: J. C. RAMAER, *Het Koninkrijk der Nederlanden (1815–1931)*, 1931, p. 219–272 en 275–276.

[4]) Frans archief, no. 43.

[5]) Frans archief, no. 770.

[6]) Frans archief, no. 724 en 767.

keurige indruk. De staten zijn samengesteld uit diverse tabellen en de cijfers kloppen niet altijd met elkaar. Voor het vaststellen van de omvang van de bevolking zijn deze gegevens weinig geschikt.

In maart 1809 werd nogmaals een telling van de bevolking gehouden, ditmaal gesplitst naar de godsdienst.[1]) De schouten of andere plaatselijke autoriteiten ten plattelande zonden de cijfers van de telling aan de baljuws van Nederveluwe en van Overveluwe of aan de richter van Veluwezoom. Deze zonden de gegevens op hun beurt aan de landdrost van Gelderland. De stedelijke besturen zonden de uitkomsten van hun tellingen ook aan deze functionaris.[2])

Het is een gelukkige omstandigheid dat deze opgaven aan de landdrost geen louter samenvattingen zijn, maar dat meestal ook de cijfers per kerspel en per buurschap zijn vermeld. Hierdoor kon ik de uitkomsten van de telling tot in details nagaan en vergelijken met andere opgaven van de bevolking uit het Frans archief. Men vindt hierin nl. allerlei staten en tabellen van de bevolking, waarvan niet duidelijk is hoe de cijfers verkregen zijn. Men krijgt vaak de indruk dat zij op nieuwe tellingen zijn gebaseerd.

Door vergelijking is mij nu gebleken, dat voor de samenstelling van veel van deze staten en tabellen de cijfers van de telling van 1809 zijn gebruikt, maar dat hierbij fouten zijn gemaakt, waardoor het misleidende karakter ontstond. Zo zijn in een bepaalde tabel cijfers van 1807 en 1809 door elkaar gebruikt. Ook ontstonden fouten bij het overschrijven. De buurschap Noordeinde in Oosterwolde bijv. werd verwisseld met Noordempe in Voorst. In andere tabellen zijn de bevolkingscijfers van de dorpen in een bepaald ambt elk afzonderlijk genoemd, terwijl de buurschapsbevolking van het gehele ambt in één getal na het laatste dorp werd vermeld. Toen uit zo'n tabel weer een nieuwe werd samengesteld, waarin men de buurschapsbevolking niet apart wenste te onderscheiden, heeft men het getal voor de totale buurschapsbevolking bij het laatste dorp opgeteld! Het cijfer hiervoor is dan dus veel te groot en geheel foutief. De verwarring werd nog groter, toen de cijfers uit 1809 – waar inmiddels allerlei fouten ingeslopen waren – ook gebruikt werden ná de inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse Keizerrijk. De Veluwe was toen verdeeld in kantons en mairieën, waarvan de grenzen niet steeds samenvielen met die van de oude ambten en kerspels. De Franse indeling werd vastgesteld bij keizerlijk decreet van 21 oktober 1811. Hierin worden de bevolkingscijfers van de steden, dorpen en buurschappen opgegeven.[3])

[1]) De uitkomsten van deze telling voor zover dit de godsdienstige gezindten betreft, heb ik in het volgende artikel behandeld.

[2]) Frans archief, no. 728.

[3]) Keizerlijk Decreet, houdende definitieve Omschrijving der Departementen, Arrondissementen, Kantons en Gemeenten van Holland. Amsterdam 21 oct. 1811. Bull.

Dezelfde cijfers vindt men ook verwerkt in een aantal tabellen in het Frans archief.[1]) Voor het arrondissement Arnhem, zoals de Veluwe toen genoemd werd, heb ik de cijfers uit dit decreet nagegaan. Het bleek mij dat ze geenszins op een nieuwe telling berusten, zoals steeds is aangenomen. Men heeft eenvoudig de cijfers van de telling van 1809 per dorp en buurschap anders gegroepeerd in verband met de gewijzigde plaatselijke indeling. De gemaakte fouten zijn hierbij overgenomen en er zijn enige nieuwe bijgekomen. Door een vergelijking van verschillende stukken kon ik de gehele gang van zaken reconstrueren en de gemaakte fouten achterhalen, behalve enkele kleine verschillen, die te wijten zijn aan het al of niet meetellen van militairen die niet in hun woonplaats waren, maar in het leger. Een verbeterde opgave van de bevolking van het arrondissement Arnhem naar de Franse indeling in kantons en mairieën geef ik in bijlage 4. De cijfers hierin zijn dus van 1809 en niet van 1811.

Toch is er ook nog een nieuwe telling in 1811 verricht. Op verzoek van D'Alphonse, de Intendant van Binnenlandse Zaken, werden tabellen samengesteld van de bevolking, verdeeld naar het geslacht, de burgerlijke staat en de godsdienst, met opgave van het aantal bedelaars en ondersteunden.[2]) In de tabel van het arrondissement Arnhem zijn de bevolkingscijfers nieuw, op een enkele uitzondering na. De Franse indeling maakt vergelijking met andere tellingen echter vrijwel onmogelijk. Bovendien is het niet geraden veel waarde aan de cijfers te hechten. Het Franse bewind verzamelde vele statistische gegevens en in het algemeen ziet men, dat de plaatselijke autoriteiten zich weinig moeite gaven de overvloed van vragen nauwkeurig te beantwoorden.

Ook in 1812 en 1813 zijn tellingen gehouden van de aantallen huizen, gezinnen, mannen en vrouwen en van het totaal aantal inwoners.[3]) Veel plaatsen ontbreken, zodat ook deze cijfers voor ons doel van weinig nut zijn, nog afgezien van de moeilijkheden betreffende de administratieve indeling.

Uit de gehele periode tussen 1798 en 1813 wekken de cijfers van de telling uit 1809 het meeste vertrouwen. Blijkens de opgaven der be-

des lois no. 7378. Opgenomen in: J. M. KEMPER, *Jaarboeken van het Fransche regt en de Fransche regtsgeleerdheid voor de Hollandsche Departementen* 2 (1812) 65–110. Vergl. ook: H. L. DRIESSEN, De bestuursindeling van Gelderland in den Franschen tijd, *Bijdr. Meded. Gelre* 47 (1944) 107–115.

[1]) Frans archief, no. 2062 en 2064.

[2]) *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande par M. D'Alphonse*, Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks no. I, 1900, p. 60–61. De tabel van het arrondissement Arnhem is te vinden in Frans archief, no. 770. Dezelfde bevolkingscijfers zijn gebruikt in Frans archief, no. 767, voor de samenstelling van een Tableau de la population du Département de L'Issel Supérieur, divisée par Arrondissements, Cantons, Maries et Communes, 1811.

[3]) Frans archief, no. 2438.

volking aan de landdrost van Gelderland telde het kwartier van Arnhem toen 74.402 inwoners.[1]) In 1809 werden Zevenaar, Westervoort, Lakemond, Welsum en Marle bij dit kwartier gerekend. Tellen wij deze plaatsen niet mee, dan is het resultaat 68.991. Hoevelaken, Scherpenzeel en Gelders Veenendaal behoorden in die tijd tot Utrecht. Schatten wij de bevolking van deze plaatsen door interpolatie tussen de jaren 1795 en 1815, dan komen wij voor de Veluwse bevolking in 1809 tot een aantal van 71.501.

f. Het inwonertal in 1815

In het begin van 1815 werd op bevel van Willem I een nieuwe volkstelling gehouden. De uitkomsten hiervan zijn door Ramaer bewerkt en gepubliceerd.[2]) Een „Plan van verdeeling van het platte land der provincie Gelderland" uit 1816, waarin van deze telling gebruik werd gemaakt, verschafte mij enkele nuttige aanvullingen en correcties op de cijfers van Ramaer.[3])

Uit deze gegevens blijkt dat de Veluwe in 1815 een inwonertal van 74.608 had.

g. De lokale cijfers

In bijlage 5 vindt men een overzicht van het Veluwse inwonertal per kerspel (of daarmee overeenkomend gebied), per stad en per streek voor de jaren 1526, 1650, 1749, 1795, 1809, 1815 en 1849.

In deze tabel zijn de cijfers van vóór 1795 berekend en geschat op de wijze, zoals dit in de voorgaande paragrafen is aangegeven. Uiteraard moeten de plaatselijke cijfers met grotere voorzichtigheid gehanteerd worden dan die van de streken of van de Veluwe in totaal. Hoe kleiner de eenheden zijn, hoe zwaarder immers een eventuele schattingsfout weegt. Hoewel de meest waarschijnlijke waarde van het inwonertal zo nauwkeurig mogelijk bepaald is, geeft in sommige gevallen het vermelde plaatselijke inwonertal slechts de orde van grootte aan. Toch heb ik gemeend de lokale cijfers volledig te moeten weergeven, omdat tot op heden over de bevolking per kerspel van vóór 1795 vrijwel niets bekend is. Bij allerlei onderzoekingen bestaat een grote behoefte aan althans een globale indruk van de omvang van de bevolking. Om deze reden geef ik daarom in bijlage 6 dezelfde cijfers nogmaals, maar dan omgerekend naar ambten, steden en heerlijkheden en in bijlage 7 naar de burgerlijke gemeenten, zoals deze in 1817 gevormd zijn.

De cijfers van 1795 en volgende jaren uit deze tabellen zijn niet be-

[1]) Frans archief, no. 728.

[2]) Geschiedkundige atlas van Nederland, tekst bij kaart 17: J. C. RAMAER, *Het Koninkrijk der Nederlanden (1815–1931)*, 1931, p. 219–272 en 275–276.

[3]) *Plan van verdeeling van het platte land der provincie Gelderland*, [1816], gedrukt. (Prov. archief van Gelderland, inv. no. I-97).

rekend of geschat op basis van indirecte gegevens, zoals de cijfers uit de voorafgaande periode, maar zij zijn ontleend aan de tellingen van de bevolking uit de betreffende jaren. Deze tellingen zijn hierboven besproken. De cijfers heb ik gegroepeerd overeenkomstig de indeling uit de tabellen. Daartoe moest ik in enkele gevallen de bevolking van een bepaalde buurschap – of van een groep buurschappen – van het ene kerspel aftrekken en bij een ander optellen. Als mij nu uit de telling van het betreffende jaar slechts de bevolking van het kerspel in totaal bekend was en niet die van de samenstellende buurschappen, heb ik de bevolking van het over te brengen gedeelte geschat op grond van het bevolkingscijfer in het voorafgaande of het volgende tellingsjaar. Ik ben er daarbij van uitgegaan dat de groei van de bevolking in het betrokken gedeelte even sterk was als die van het kerspel in totaal. Dezelfde methode heb ik gevolgd wanneer ik uit de telling de bevolking van een stad en haar schependom slechts in totaal kende, maar splitsing in de tabel mij gewenst voorkwam. De bevolking van het schependom heb ik dan geschat op grond van het cijfer uit het voorafgaande of volgende tellingsjaar, aannemende dat de bevolkingsgroei van het schependom gelijk was aan die van het omringende platteland. De som van de op deze wijze gesplitste of gecorrigeerde cijfers is dus *niet* geschat. In de bijlagen is bij volkstellingscijfers in een noot aangegeven als dergelijke kunstgrepen zijn toegepast, zodat de gebruiker erop attent wordt gemaakt, dat deze cijfers een geschat element bevatten en niet direct aan de betreffende telling zijn ontleend. Voor de gevolgde kerspel-, ambts- en gemeentelijke indeling en hun onderlinge samenhang, verwijs ik naar de kaart en de toelichting in bijlage 8.

III. ANALYSE VAN DE UITKOMSTEN

a. De totale Veluwse bevolking van 1526 tot 1947

Op grond van de besproken schattingen en berekeningen kunnen wij de ontwikkeling van de totale Veluwse bevolking vanaf 1526 onderzoeken.

Uit tabel 6 ziet men dat de bevolking is toegenomen van 36.000 in 1526 tot 454.000 in 1947. In dit laatste jaar was de bevolking dus ruim twaalf maal zo groot als in 1526. Het tempo van de toeneming was echter geenszins steeds gelijk. Van 1526 tot 1809, dus in 283 jaar, had een verdubbeling in aantal plaats. De volgende verdubbeling kostte slechts 57 jaar en was omstreeks 1866 bereikt. De daarop volgende verdubbeling van 1866 tot 1918, nam nog minder tijd in beslag, nl. 52 jaar. De toeneming is dus steeds sneller gegaan (figuur 1).

Deze toeneming van de bevolking kunnen wij nauwkeuriger nagaan

TABEL 6. De Veluwse bevolking van 1526 tot 1947.

Jaar	Bevolking (in duizendtallen)	Index (1526 = 100)	Jaar	Bevolking (in duizendtallen)	Index (1526 = 100)
1526	36,0	100	1859	134,0	372
1650	40,7	113	1869	148,1	411
1749	54,2	150	1879	167,0	464
1795	65,8	183	1889	191,6	532
1809	71,5	199	1899	216,8	602
1815	74,6	207	1909	252,1	700
1829	94,0	261	1920	296,4	823
1839	106,0	294	1930	349,3	970
1849	117,9	328	1947	454,2	1262

TABEL 7. Het groeitempo van de Veluwse bevolking van 1526 tot 1947 in verschillende perioden.

Periode	Jaarlijks groeipercentage [a]	Periode	Jaarlijks groeipercentage [a]
1526–1650	0,10	1859–1869	1,01
1650–1749	0,29	1869–1879	1,21
1749–1795	0,42	1879–1889	1,38
1795–1809	0,60	1889–1899	1,25
1809–1815	0,71	1899–1909	1,52
1815–1829	1,66	1909–1920	1,63
1829–1839	1,21	1920–1930	1,65
1839–1849	1,07	1930–1947	1,65
1849–1859	1,28	*1526–1947*	*0,61*

[a] Wanneer de bevolking aan het begin van de periode gesteld wordt op A, de bevolking aan het eind van de periode op E, de lengte van de periode in jaren op n en de jaarlijkse groeifactor op R, dan geldt voor een exponentiële groei: $E = AR^n$. De jaarlijkse procentuele groei is $(R-1) \times 100$ of $100 \left(\sqrt[n]{\frac{E}{A}} - 1\right)$. Zo is bijv. voor de periode van 1650 tot 1749 R = 1,0029. Gemiddeld over de gehele periode gezien, werd de bevolking ieder jaar met 1,0029 vermenigvuldigd. De bevolking nam dus jaarlijks met 0,29 % toe.

TABEL 8. Verdeling van de Gelderse bevolking over de drie kwartieren in % van het totaal van 1795 tot 1947.

Jaar	Veluwe	Kwartier van Zutfen	Kwartier van Nijmegen	Gelderland
1795	29,6	34,6	35,8	100
1839	30,7	32,8	36,5	100
1879	35,8	28,4	35,8	100
1920	40,6	26,5	32,9	100
1947	44,2	25,5	30,3	100

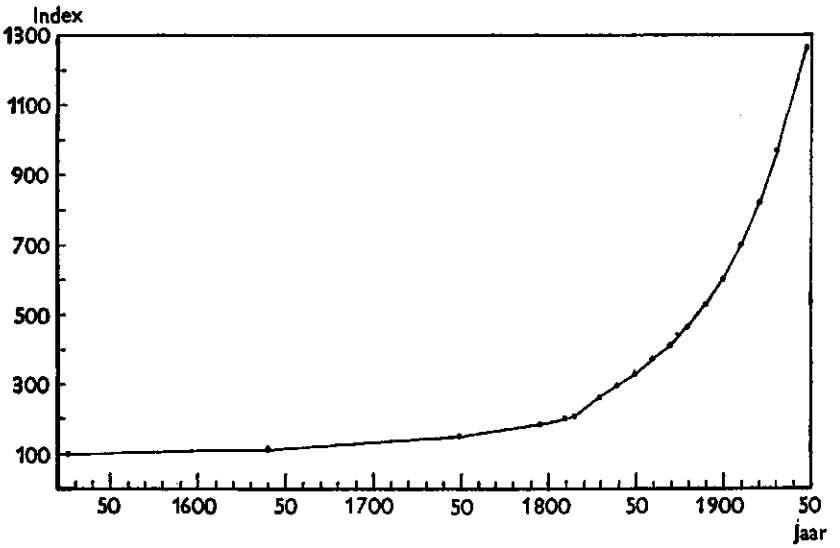

FIGUUR 1
De ontwikkeling van de Veluwse bevolking van 1526 tot 1947 (1526 = 100)

door voor iedere periode het jaarlijkse groeipercentage van de bevolking te berekenen. Het resultaat is weergegeven in tabel 7.

Wij zien uit deze tabel dat de groei van de Veluwse bevolking aanvankelijk zeer gering was, maar dat het groeitempo langzamerhand hoger werd. Na 1815 echter begon de bevolking veel sterker toe te nemen. De groeisnelheid werd ongeveer verdubbeld. Vooral in de periode 1815–1829 was het jaarlijkse groeipercentage ongekend hoog. In deze jaren nam de Veluwse bevolking sneller toe dan ooit in de demografische geschiedenis van 1526 tot 1947 het geval is geweest. In de loop van de 19e eeuw trad een lichte vertraging in het groeitempo op, met een dieptepunt in de periode 1859–1869. De groei zette zich vervolgens weer versterkt voort, zodat na 1920 ongeveer hetzelfde groeitempo als in de periode 1815–1829 bereikt werd.

Vanaf 1795 kunnen wij de Veluwse bevolking bezien in het grotere verband van geheel Gelderland. Als wij de bevolking van de drie Gelderse kwartieren uitdrukken in procenten van de totale bevolking, verkrijgen wij het nevenstaande resultaat (tabel 8).

Er blijkt dat de bevolking zich meer en meer op de Veluwe geconcentreerd heeft. Het kwartier van Zutfen en het kwartier van Nijmegen zijn in verhouding tot de groei van de totale Gelderse bevolking

achtergebleven bij de Veluwe. In 1795 bedroeg de Veluwse bevolking nog geen 30 % van de totale Gelderse bevolking. Van de drie kwartieren had de Veluwe toen de kleinste bevolking. De snelle groei in de 19e eeuw had tot gevolg dat de Veluwe reeds na 1879 de eerste plaats bezette en in 1947 met een percentage van 44,2 de beide andere kwartieren ver achter zich liet.

b. Stad en platteland

In het voorgaande is de Veluwse bevolking in haar totaal beschouwd, zonder rekening te houden met de verschillen die binnen dit geheel kunnen bestaan. Om deze te onderzoeken is het zinvol een onderscheiding te maken tussen stad en platteland.

TABEL 9. De stedelijke en plattelandsbevolking van de Veluwe van 1526 tot 1809.

Jaar	Zes steden [a]		Platteland		Totaal	
	Bevolking	Index (1526 = 100)	Bevolking	Index (1526 = 100)	Bevolking	Index (1526 = 100)
1526	11.300	100	24.700	100	36.000	100
1650	13.100	116	27.600	112	40.700	113
1749	13.900	123	40.250	163	54.150	150
1795	17.769	157	48.032	194	65.801	183
1809	19.002	168	52.499	212	71.501	199

[a] binnen de muren.

Wij zien uit tabel 9 dat over het tijdvak van 1526–1809 het platteland sneller is gegroeid dan de steden. Na 1809 bieden de tellingen niet meer de gelegenheid de bevolking van de zes steden (binnen de muren) af te zonderen van die van het platteland. Wel is het mogelijk een onderscheid te maken tussen de bevolking van de vijf stemhebbende steden met hun schependommen en de overige Veluwe. Berekenen wij hiervan de indices ten opzichte van 1526, dan blijkt er maar weinig verschil te bestaan tussen de indices van de zes steden en het platteland enerzijds en die van de vijf stemhebbende steden en de overige Veluwe anderzijds van 1526 tot 1809. Gaan wij daarom uit van de laatstgenoemde verdeling, dan is de bevolkingsgroei over de gehele periode van 1526 tot 1947 zoals in tabel 10 staat aangegeven.

De cijfers van tabel 10 zijn in figuur 2 grafisch weergegeven. Deze figuur illustreert zeer duidelijk het verschil tussen de bevolkingsgroei in de stad en op het platteland. Bij het beschouwen van het laatste deel van de grafiek (na 1900) moet men enige voorzichtigheid in acht nemen. Men dient te bedenken dat in de 20e eeuw op het platteland enige kernen sterk begonnen te groeien en ten gevolge van vestiging

TABEL 10. Bevolkingsgroei van de vijf stemhebbende steden en van de overige Veluwe van 1526 tot 1947 (1526 = 100).

Jaar	Vijf steden [a]	Overige Veluwe	Jaar	Vijf steden [a]	Overige Veluwe
1526	100	100	1859	361	378
1650	115	112	1869	423	406
1749	120	165	1879	513	441
1795	159	194	1889	614	493
1809	171	212	1899	681	565
1815	173	224	1909	752	675
1829	234	274	1920	852	810
1839	268	307	1930	924	992
1849	295	343	1947	1153	1313

[a] met hun schependom.

van industriële bedrijven zelfs tot steden in de moderne zin uitgroeiden (Apeldoorn, Ede). De verdeling in vijf steden en overige Veluwe, die in de 19e eeuw nog duidelijk het verschil tussen stad en platteland liet zien, verliest dan hoe langer hoe meer haar betekenis.

Wat uit de figuur sprekend naar voren komt, is een relatief sterke groei van het platteland van 1650 tot 1749. De stedelijke groei stagneert in deze periode en blijft aanzienlijk achter bij die van het platteland. In de tweede helft van de 18e eeuw wordt een deel van de achterstand weer ingehaald, maar in de Bataafse en Franse tijd treedt een

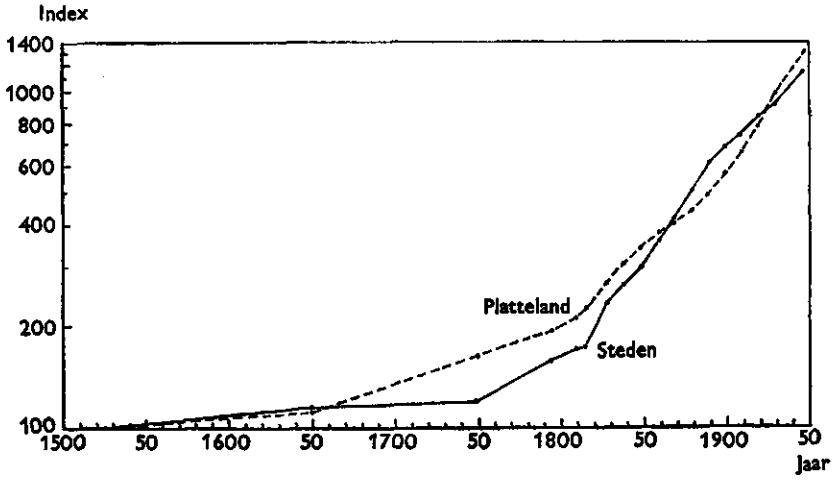

FIGUUR 2
Bevolkingsgroei van de vijf stemhebbende steden en de overige Veluwe van 1526 tot 1947 (1526 = 100)
(logaritmische verticale schaal)

nieuwe groeivertraging op. Pas wanneer in de periode van 1815 tot 1829 de stedelijke groei bijzonder sterk is, wordt de achterstand ten opzichte van het platteland grotendeels teniet gedaan.

Verder zien wij in de grafiek dat op het platteland in de loop van de 19e eeuw een groeivertraging optreedt. Vooral van 1850 tot 1880 is de vermindering van de groeisnelheid op het platteland opvallend. De steden groeien in de 19e eeuw sterker dan het platteland. De 19e eeuw vertoont dan ook een toenemende verstedelijking van de bevolking. In 1815 woont 26,9 % van de Veluwse bevolking in de vijf steden. Dit percentage stijgt daarna tot 28,8 % in 1829, tot 29,0 in 1849, tot 33,1 in 1869 en tot 37,2 in 1889. In de 20e eeuw komt hierin verandering. Door een toenemende vestiging op het platteland krijgt het groeitempo aldaar weer de overhand op dat van de steden.

Deze onderscheiding tussen stad en platteland geeft ons reeds een beter inzicht in de ontwikkeling van de Veluwse bevolking. Laten wij nu, na eliminatie van de stedelijke groei, het bevolkingsverloop van het Veluwse platteland eens vergelijken met dat van een overeenkomstig agrarisch gebied. Als vergelijkingsobject komt het platteland van Salland in aanmerking, waarvan het bevolkingsverloop bekend is uit het onderzoek van Slicher van Bath naar de bevolkingsontwikkeling in Overijssel.[1]) Het Twentse platteland kan voor deze vergelijking niet gebruikt worden, omdat dit gebied in de 18e eeuw een afwijkende en abnormale economische ontwikkeling heeft doorgemaakt, samenhangend met de uitbreiding van de textielnijverheid.[2])

In figuur 3 is de bevolkingsontwikkeling van het Veluwse en het Sallandse platteland grafisch weergegeven.[3]) Wat in deze figuur onmiddellijk opvalt, is de sterke mate van overeenstemming tussen beide curven. Natuurlijk weerspiegelen zij ieder de eigen economische ontwikkeling in het betreffende gebied, maar op lange termijn gezien lopen zij grotendeels vrijwel parallel. Het belangrijkste verschil ligt in de tweede helft van de 18e eeuw. De Sallandse bevolking groeit dan aanvankelijk snel, maar na 1764 treedt een vertraging op die voortduurt tot 1815. Voor de Veluwe missen wij hier een overeenkomstig cijfer tussen de jaren 1749 en 1795, zodat het verloop niet geheel vergelijkbaar is, maar zeker is in ieder geval, dat op de Veluwe na de periode 1749–1795 geen vertraging in het groeitempo optreedt zoals in Salland. Een ander opmerkelijk verschilpunt is het verloop in de

[1]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, p. 27–116.

[2]) B. H. Slicher van Bath, *o.c.*, p. 51, 85–88 en 203–208.

[3]) De Veluwse cijfers zijn die van de Veluwe zonder de vijf steden en hun schependom. De cijfers voor het Sallandse platteland stelde Prof. Slicher van Bath welwillend ter beschikking. Deze zijn nl. in zijn werk over Overijssel niet afzonderlijk vermeld. Hij berekende de cijfers uit zijn bronnenmateriaal op de wijze zoals hij aangegeven heeft op p. 29 van zijn genoemd werk.

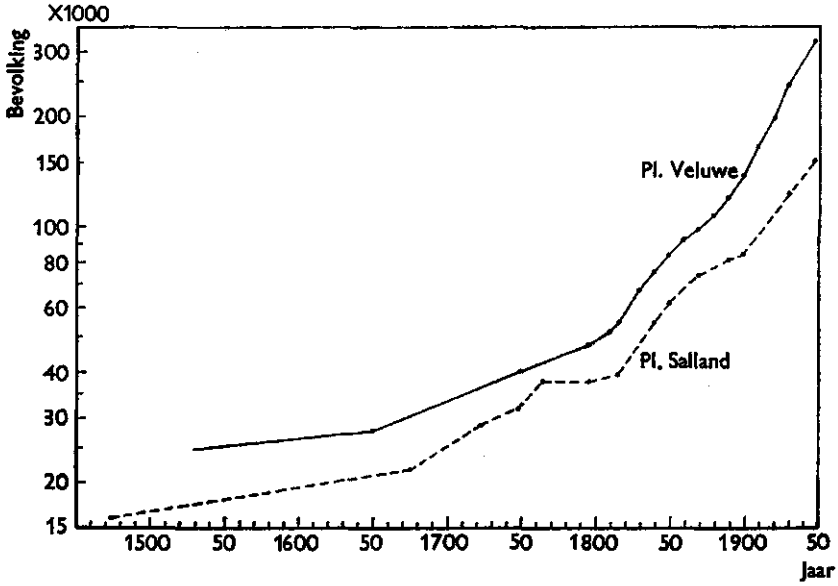

FIGUUR 3
De bevolking van het Veluwse en het Sallandse platteland van resp. 1526 en 1474 tot 1947

(logaritmische verticale schaal)

tweede helft van de 19e eeuw. De Veluwse lijn vertoont dan een inzinking met een dieptepunt omstreeks 1880, waarna de groei zich versterkt voortzet tot in de moderne tijd. In Salland is deze vertraging veel sterker en zij zet zich door tot aan het einde van de 19e eeuw. Het groeitempo neemt daarna wel weer toe, maar blijft toch aanzienlijk achter bij dat van de Veluwe.

De bevolkingsontwikkeling van het Veluwse en die van het Sallandse platteland blijken dus tot ongeveer 1870 in grote trekken analoog te verlopen. Beide curven worden gekenmerkt door *a.* een verhoogd groeitempo in de tweede helft van de 17e eeuw, *b.* een groeivertraging in de tweede helft van de 18e eeuw (die op de Veluwe echter slechts zeer licht is), *c.* een grote versnelling van de bevolkingsvermeerdering in het begin van de 19e eeuw en *d.* een inzinking in het groeitempo in de loop van de 19e eeuw.

Dit analoge verloop van de Veluwse en de Sallandse lijn doet de vraag rijzen of deze ontwikkeling ook geldt voor andere gebieden op de oostelijke zandgronden. Het komt mij voor dat de Veluwse en Sallandse bevolkingsontwikkeling inderdaad in grote trekken karakteristiek is voor de oostelijke zandgronden in het algemeen, voor zover deze de normale economische ontwikkeling van een zandgebied hebben doorgemaakt. Is deze afwijkend, door bijv. een zeer vroege en

sterke ontwikkeling van plattelandsnijverheid, dan zal het bevolkingsverloop een essentieel ander beeld kunnen vertonen. Bij Twente ziet men dit zeer duidelijk.

Uit de Veluwse en de Sallandse cijfers kunnen wij de volgende groeipercentages afleiden:

TABEL 11. Het groeitempo op het Veluwse en het Sallandse platteland van 1500 tot 1795 in verschillende perioden.

Periode	Jaarlijks groeipercentage [a]	
	Platteland Veluwe	Platteland Salland
1500–1650	0,09	0,15
1650–1750	0,39	0,42
1750–1795	0,35	0,35

[a] zie p. 108, tabel 7

Als de bovengenoemde generalisatie juist is, kan men voor vergelijkbare plattelandsgebieden groeipercentages van dezelfde orde van grootte verwachten.

c. De regionale ontwikkeling

Welke verschillen in ontwikkeling van de bevolking treffen wij op het Veluwse platteland aan? Zijn er delen die bijzonder sterk gegroeid zijn en andere waar dit niet het geval is? Om dit na te gaan is het platteland in zes streken verdeeld[1]), die zo goed mogelijk de topografische verscheidenheid binnen het gebied tot haar recht laten komen.

TABEL 12. De bevolking van het Veluwse platteland, verdeeld naar zes streken, van 1526 tot 1809.

Streken	1526	1650	1749	1795	1809
Platteland van:					
Gelderse Vallei	3.920	5.760	8.180	9.153	9.621
Midden-Veluwe	1.260	1.200	1.910	2.090	2.206
Zuiderzeekust	6.920	6.880	8.550	10.850	11.674
Oostelijke Veluwerand	5.500	6.450	9.140	10.202	11.375
IJsseldal	4.370	4.370	6.900	7.886	8.923
Zuidelijke Veluwezoom	2.730	2.940	5.570	7.851	8.700
Totaal platteland	24.700	27.600	40.250	48.032	52.499
Zes steden	11.300	13.100	13.900	17.769	19.002
Veluwe	36.000	40.700	54.150	65.801	71.501

[1]) Zie bijlage 8, kaart 2.

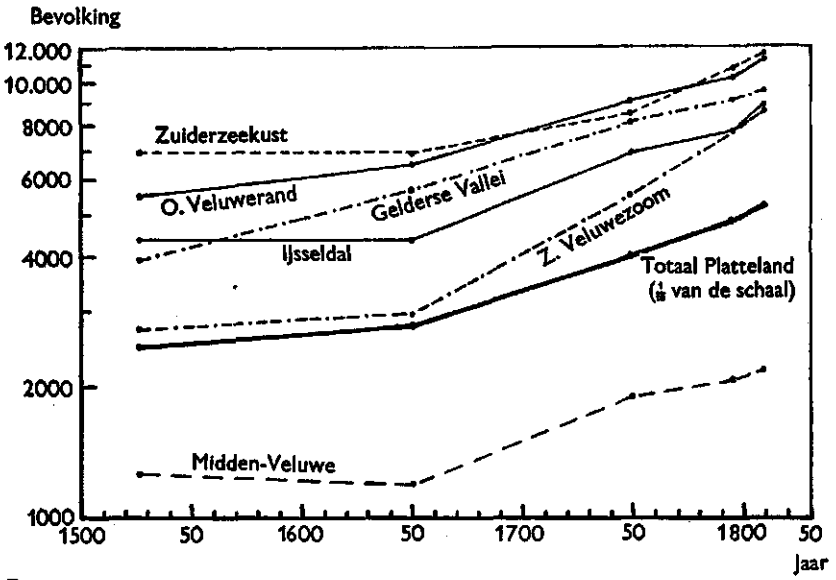

FIGUUR 4
De bevolking van het Veluwse platteland, verdeeld in zes streken van 1526 tot 1809
(logaritmische verticale schaal)

De groei in de verschillende streken kan overzichtelijk voorgesteld worden in een grafiek met semi-logaritmische schaal. De cijfers uit tabel 12 geven dan het bovenstaande beeld (figuur 4).

In deze figuur valt allereerst de sterke groei op van de Gelderse Vallei en de Oostelijke Veluwerand tussen 1526 en 1650. De andere streken blijven hierbij aanzienlijk achter, vooral de Midden-Veluwe en het IJsseldal.

Voor het platteland als geheel constateerden wij reeds een versterkte groei na 1650. Het is interessant dat nu blijkt, dat deze versnelling tussen 1650 en 1749 in alle zes streken opgetreden is. Het opvallendst is deze in het IJsseldal, langs de Zuidelijke Veluwezoom en op de Midden-Veluwe, streken die in de periode vóór 1650 juist niet uitblonken door een snelle groei.

In de periode tussen 1749 en 1795 komt aan deze algemene groeiversnelling een einde. De Zuiderzeekust en de Zuidelijke Veluwezoom vertonen nog wel een versterking van de groei, maar in de overige streken is dit niet het geval en treedt een vertraging in de groeisnelheid op.

Uit deze regionale differentiatie komt duidelijker dan bij het platteland als geheel de merkwaardige versnelde groei tussen het midden van de 17e en het midden van de 18e eeuw naar voren. In de Gelderse Vallei en aan de Oostelijke Veluwerand blijkt deze versnelling eerder

Afd. Veevoeding
WAGENINGEN
Landbouwhogeschool

begonnen te zijn dan in de overige streken. Langs de Zuidelijke Veluwezoom en de Zuiderzeekust zet zij zich na 1750 voort. Hierdoor is het verloop van het platteland in totaal veel geleidelijker dan voor de streken afzonderlijk.

De verschillen in groeisnelheid per streek hebben uiteraard de verdeling van de bevolking over de streken van het platteland gewijzigd. Een beeld van deze veranderingen over de gehele periode van 1526 tot 1947 geeft tabel 13.

TABEL 13. Verdeling van de Veluwse bevolking (zonder de vijf steden) over de zes streken in procenten van het totaal, van 1526 tot 1947.

Streken	1526	1650	1749	1795	1849	1889	1947
Gelderse Vallei	16,1	21,0	20,3	19,3	17,2	16,4	18,2
Midden-Veluwe	5,2	4,4	4,8	4,4	4,1	3,6	3,7
Zuiderzeekust	31,2	28,4	25,7	28,1	25,3	21,5	18,1
Oostelijke Veluwerand	22,0	23,0	22,4	20,9	22,9	26,0	34,4
IJsseldal	17,9	15,9	17,2	16,6	17,5	14,4	8,7
Zuidelijke Veluwezoom	7,7	7,4	9,7	10,6	13,0	18,0	16,8
Veluwe zonder de vijf steden	100	100	100	100	100	100	100

De grote verschuiving in de concentratie van de bevolking in de loop der tijd ten opzichte van 1526 kan men uit deze tabel aflezen. In het algemeen ziet men een aanvankelijk toenemende concentratie van de bevolking in de Gelderse Vallei en in mindere mate ook aan de Oostelijke Veluwerand. Vanaf het midden van de 18e eeuw is het echter in de eerste plaats de Zuidelijke Veluwezoom waar de concentratie het sterkst toeneemt ten opzichte van 1526. In de jongste tijd komen de Oostelijke Veluwerand en de Gelderse Vallei weer naar voren. De Midden-Veluwe, de Zuiderzeekust en het IJsseldal vertonen in het algemeen dalende percentages. Het aandeel van deze streken in de bevolking neemt relatief af.

d. Bevolkingsdichtheid

De bevolkingsdichtheid was in de verschillende jaren zoals in tabel 14 staat aangegeven.

In het midden van de 18e eeuw was de dichtheid dus ongeveer 26. Laten wij de vijf steden met hun schependom en het ambt Nijkerk buiten beschouwing, dan blijkt de dichtheid van het overblijvende platteland in 1749 19 inwoners per km² te zijn. Per streek zien wij natuurlijk belangrijke verschillen (tabel 15).

Het IJsseldal valt op door een aanzienlijk hogere bevolkingsdichtheid, terwijl de Midden-Veluwe, waar de oppervlakte woeste grond

TABEL 14. Bevolkingsdichtheid van de Veluwe, 1526–1947.

Jaar	Aantal inwoners per km²
1526	17
1650	19
1749	26
1795	31
1849	56
1889	90
1947	214

TABEL 15. Aantal inwoners per km² op het Veluwse platteland in 1749.

Gelderse Vallei	29
Midden-Veluwe	6
Zuiderzeekust	17
Oostelijke Veluwerand	17
IJsseldal	34
Zuidelijke Veluwezoom	24
Platteland Veluwe	19

relatief het grootst was, uitermate dun was bevolkt. Vergelijking met andere Westeuropese streken[1]) laat echter zien dat ook de dichtheid van het IJsseldal voor die tijd nog als laag beschouwd moet worden. Afgezien van het vrijwel onbewoonde middengedeelte, behoorden ook de randen van de Veluwe in het midden van de 18e eeuw nog tot de minder dichtbevolkte streken.

IV. DE ECONOMISCHE ACHTERGROND

Zoals wij zagen is de Veluwse bevolking over de gehele periode van 1526 tot 1947 meer dan twaalfmaal zo groot geworden. Voor het grootste deel komt deze toeneming op rekening van de 19e en 20e eeuw. Afgemeten naar de zeer sterke groei in de moderne tijd lijkt de ontwikkeling in de 17e en 18e eeuw van weinig betekenis. Inderdaad, maar dan leggen wij ook wel een zeer grove maatstaf aan. Voor een juist inzicht in de bevolkingsontwikkeling moeten wij deze toch ook bezien in verband met de economische omstandigheden in de betrokken periode zelf en haar niet slechts bekijken in verkleind perspectief vanuit de 20e eeuw. Om meer reliëf te geven aan de geschetste ontwikkeling van het Veluwse inwonertal volgen hier enige beschouwingen over de economische achtergrond van de bevolkingsgroei in de verschillende perioden.

Een belangrijke factor in de economische ontwikkeling van de Veluwe is steeds de ontginning van woeste grond geweest. Hierdoor werden nieuwe bestaansmogelijkheden voor een groeiende bevolking geschapen. Zoals wij nog zullen zien, zijn in de loop der tijd sterke wijzigingen in de ontginningsactiviteit opgetreden. Er blijkt een samenhang met de graanprijzen te bestaan. In tijden van stijgende graanprijzen wordt de ontginningsijver groter, bij dalende graanprijzen is

[1]) SLICHER VAN BATH, *o.c.*, p. 740–741.

een vermindering te bespeuren.[1]) Wat de 16e en de eerste helft van de 17e eeuw betreft, krijgt men de indruk dat de ontginning van woeste grond op de Veluwe in het algemeen weinig bij de bevolkingsgroei is achtergebleven.[2]) Wel zien wij dat in de tweede helft van de 16e eeuw op de oostelijke Veluwe vele zeer kleine bedrijfjes op de gemene gronden gesticht werden, waarbij arme gezinnen om niet de beschikking over de grond kregen. Dit wijst op een zekere bevolkingsdruk aldaar. In de Gelderse Vallei en op de Midden-Veluwe vond dit verschijnsel niet in die mate plaats. Daar was de ontginning meer een vergroting van bestaande bedrijven.[3])

Tegenover winst aan cultuurgrond stond op de hoge Veluwe een verlies door uitbreiding van de zandverstuivingen, waardoor niet zelden bouwland onderstoof en voor de cultuur verloren ging. Wij constateerden voor de periode 1526–1650 een laag groeitempo van de bevolking van de Midden-Veluwe in vergelijking met dat van de Oostelijke Veluwerand en de Gelderse Vallei (fig. 4, p. 115). Wellicht dat dit samenhangt met de zandverstuivingen en de veel kleinere mogelijkheden tot ontginning aldaar.

Behalve areaalvergroting is er in deze periode een geleidelijke verandering op het gebied van de landbouw opgetreden die van groot belang is geweest voor de verdere economische ontwikkeling en daarmee ook voor de mogelijkheid van bevolkingsgroei. Dit was de uitbreiding van de boekweitteelt op de hogere gronden. De boekweit had geen rechtstreekse bemesting nodig en kon daarom na één of twee roggeoogsten als afdragend gewas geteeld worden. Ook op nieuw ontgonnen land of op driesland gedijde de boekweit goed. Bij het chronische gebrek aan mest was een dergelijk gewas van groot belang. Er was echter nog een ander voordeel aan de boekweitteelt verbonden: de bijzonder sterke vervuiling van het land met onkruid bij uitsluitende roggeteelt werd door tussenschuiven van een jaar boekweitteelt tegengegaan. Hierdoor werd de opbrengst van de rogge verhoogd. De uitbreiding van de boekweitteelt had dus een meervoudig effect: een beter benutten van een zelfde mesthoeveelheid, intensiever gebruik van de grond en verbetering van de roggeoogst. Dit alles betekende dat meer mensen van dezelfde oppervlakte konden leven dan voorheen, waardoor een mogelijkheid tot bevolkingsgroei geschapen werd.

In gang gezet door een uitbreiding van de boekweitteelt schijnt zich tussen 1550 en 1650 langzamerhand een grote verandering in de structuur van de landbouw te hebben voorgedaan, waarbij het be-

[1]) Zie p. 119. Vergl. ook: B. H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, 2e dr. 1962, p. 221–224.

[2]) Archief Rekenkamer, no. 1418, 1272 en 1273. [I. A. NIJHOFF], *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, p. 390–392.

[3]) Archief Rekenkamer, no. 1273.

mestingsstelsel, de veebezetting en het grondgebruik wijzigingen ondergingen.[1]) Voor het gehele platteland constateerden wij na 1650 een opmerkelijke verhoging van het groeitempo. De oorsprong hiervan zal men ongetwijfeld moeten zoeken in deze veranderingen op het gebied van de landbouw, al hebben later ook andere factoren hierbij een rol gespeeld. Verder werd het begin van deze periode gekenmerkt door een vergroting van de ontginningsactiviteit ten gevolge van de hoge graanprijzen. Dit betekende eveneens een stimulans voor de bevolkingsgroei.

Dit verband tussen ontginningsijver en graanprijzen blijkt duidelijk uit gegevens over het aantal verleende akten van tiendvrijheid bij ontginning en de hierbij betrokken oppervlakte van 1630 tot 1750 (tabel 16).[2])

TABEL 16. Akten van tiendvrijheid verleend aan eigenaars van nieuw ontgonnen gronden op de Veluwe, 1630–1749, en de graanprijzen.

Periode	Totaal aantal akten	Gezamenlijke oppervlakte in morgens [a]	Ongewogen indexcijfer van de rogge-, boekweit- en haverprijs [b]
1630–1639	48	88	169
1640–1649	91	197	147
1650–1659	87	228	162
1660–1669	114	217	143
1670–1679	35	104	128
1680–1689	36	63	102
1690–1699	80	81	144
1700–1709	168	161	118
1710–1719	122	112	125
1720–1729	59	60	102
1730–1739	36	49	90
1740–1749	22	38	116

[a] Eén Gelderse morgen = 0,8697 ha.

[b] Basisperiode 1721–'45 = 100.

In deze tabel ziet men dat de jaren 1630–1660 een verhoging van de ontginningsactiviteit vertonen. Hetzelfde is het geval tijdens een korte periode in de eerste decennia van de 18e eeuw. Dit zijn juist de perioden met relatief hoge graanprijzen.[3]) Overigens is er – bij dalende

[1]) Het onderzoek hierover is nog gaande. Te zijner tijd hoop ik dit probleem in een afzonderlijk artikel te behandelen.

[2]) Bron: Archief Rekenkamer, no. 96.

[3]) [A. HERINGA], *Overzicht van de marktprijzen van granen te Arnhem in de jaren 1544–1901*, Bijdr. tot de Statistiek van Nederland, nieuwe volgreeks 26, uitgeg. door het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1903.

graanprijzen – een vermindering van de ontginningsijver te bespeuren.[1]) De vergroting van het bouwlandareaal raakte langzamerhand achter bij de bevolkingstoeneming. Tussen 1650 en 1750 is het areaal bouwland met naar schatting hoogstens 20 % toegenomen[2]), terwijl de plattelandsbevolking in deze periode vermeerderde met 46 %. Slechts gedeeltelijk kon deze discrepantie opgevangen worden door langzaam voortgaande technische verbeteringen in de akkerbouw. De groep van kleine grensbedrijfjes zal in deze tijd dan ook sterk zijn toegenomen.[3]) In deze periode van depressie in de akkerbouw heeft de bevolking echter nieuwe wegen gevonden om haar bestaansmogelijkheid te verbeteren.

Op het gebied van de landbouw werd de werkgelegenheid vergroot door de teelt van een handelsgewas, nl. tabak. Omstreeks 1635 was op de Veluwe hiermee reeds een schuchter begin gemaakt, maar na 1650 en vooral aan het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw breidde de tabaksteelt zich sterk uit in de Gelderse Vallei, langs de Zuidelijke Veluwezoom en langs de Zuiderzeekust. Tabak was een arbeidsintensief, hoogwaardig handelsgewas en gaf daardoor nieuwe mogelijkheden voor het kleine bedrijf. Het aantal kleine tabaksbedrijfjes nam snel toe. De tabaksteelt was een oplossing voor een bevolkingsgroep die anders de kans liep aan verpaupering ten prooi te vallen. Ook voor de grotere boeren was het echter aantrekkelijk bij dalende graanprijzen enkele morgens tabak te verbouwen.

Buiten de landbouw vond eveneens een uitbreiding van de bestaansbronnen plaats. Evenals in vele andere streken in West-Europa kwam ook op de Veluwe in deze voor de akkerbouw weinig gunstige tijd een plattelandsnijverheid tot bloei. Elders was dit vaak in de eerste plaats de textielnijverheid.[4]) In de Gelderse Vallei was deze wel van betekenis – spinnen, weven en wolkammen, dit laatste vooral in Veenendaal en Scherpenzeel –, maar van veel groter belang in dit verband was de papiermakerij. De eerste papiermolens op de Veluwe dateren uit het eind van de 16e eeuw, maar de grote uitbreiding kwam pas in de tweede helft van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw. Ca. 1650 tellen wij in de verpondingskohieren in het kerspel Apeldoorn reeds 14 papiermolens, in Beekbergen 6, in Loenen, Epe en Vaassen elk één, in Heerde 3 en bij Arnhem één. In Renkum, Oosterbeek en

[1]) Dit verband tussen ontginning en graanprijzen is een algemeen verschijnsel; zie hierover B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, 2e dr. 1962, p. 221–224.

[2]) Geschat door vergelijking van de gegevens over het bouwland uit de verpondingskohieren van ca. 1650 en de lijsten van huizen, personen etc. van 1749.

[3]) De gegevens over de oppervlakte bouwland en de beroepen uit de lijsten van 1749 bevestigen dit.

[4]) B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, 2e dr. 1962, p. 240.

Velp waren ook enige molens, maar de verpondingskohieren van deze plaatsen ontbreken. In totaal waren er in deze tijd hoogstens 40 papiermolens op de Veluwe. Omstreeks 1740 zijn er echter niet minder dan 171, waarvan 168 door water werden gedreven, twee door wind, terwijl één een watervluchtmolen was.[1]) Het aantal was vermoedelijk toen al enige tijd dalende, zodat in het begin van de 18e eeuw het aantal werkende molens nog groter was. De meeste molens vond men langs de Oostelijke Veluwerand (vooral bij Apeldoorn, Vaassen en Beekbergen) en langs de Zuidelijke Veluwezoom (Oosterbeek, Heelsum, Renkum, Arnhem en Velp), maar ze waren ook elders, zoals in Barneveld, Putten, Nunspeet, Doornspijk en Voorst, zij het in kleiner aantal.

Op een enkele uitzondering na werd de Veluwse papiermakerij uitgeoefend als kleinbedrijf. Behalve meewerkende kinderen waren er in de regel op iedere molen nog enige knechts, die veelal inwoonden bij het papiermakersgezin[2]). Meestal werkten in de papiermolen niet meer dan ongeveer 5 of 6 man, een enkele keer meer. Daarnaast was veel arbeidskracht nodig voor het graafwerk van de vele sprengenstelsels en het onderhouden en schoonhouden hiervan. Er is door de papiermakers geweldig veel grondwerk verricht, dat moeilijk overschat kan worden. Ook de Veluwe, aldus Moerman, heeft evengoed als het rivier- en poldergebied zijn waterbouwkundige werken.[3]) Bouw en onderhoud van de molens gaf verder werk aan timmerlui en smeden. Als wij dan nog denken aan de aanvoer van de grondstof – de lompen, die zeer volumineus waren – en aan de afvoer van het vervaardigde produkt, dan is duidelijk dat de papiermakerij een aanzienlijke bedrijvigheid teweeg heeft gebracht. Er waren buurschappen die vrijwel geheel van de papiermakerij bestonden.

Papierindustrie langs de Oostelijke Veluwerand en de Zuidelijke Veluwezoom, textielnijverheid in de Gelderse Vallei en tabaksteelt langs de Zuidelijke Veluwezoom, in de Gelderse Vallei en langs de Zuiderzeekust hebben de werkgelegenheid in de tweede helft van de 17e en in de eerste helft van de 18e eeuw niet onbelangrijk vergroot. De versterkte groei van de bevolking – aanvankelijk een gevolg van een structuurwijziging in de landbouw – is door deze nieuwe ontwikkelingen in het economische leven niet alleen opgevangen, maar vermoedelijk nog verder gestimuleerd.

[1]) B. W. DE VRIES, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw*, 1957, p. 134.

[2]) Lijsten van huizen, personen etc. van 1749.

[3]) J. D. MOERMAN, Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe, *T. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.* 51 (1934) 167–206.

ID., Veluwsche beken en daling van het grondwaterpeil, *T. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.* 51 (1934) 495–520 en 676–697.

In de tweede helft van de 18e eeuw was de economische situatie minder gunstig, zowel voor de papier- en textielnijverheid als voor de tabaksteelt, hetgeen zich weerspiegelt in een verlaging van het groeitempo in het grootste deel van de Veluwe (fig. 4, p. 115).

De papiernijverheid leed door buitenlandse concurrentie.[1]) Een aantal molens verdween of werd voor andere doeleinden gebruikt. In 1808 zijn er echter nog 132 Veluwse molens.[2]) De teruggang van het aantal molens geldt vooral voor de gebieden buiten de grote papiermakerscentra. Rond Apeldoorn en bij Renkum en Heelsum, waar de meeste papiermolens gevonden werden, bleef deze nijverheid een belangrijke bestaansbron. Landbouwbedrijf en papiernijverheid waren niet zo nauw vervlochten, dat men in ongunstige tijden van de papiernijverheid gemakkelijk naar de landbouw overstapte. De opvatting dat de Veluwse papiermakers hun bedrijf slechts uitoefenden als hun landbouwbedrijf dit toeliet[3]), is m.i. dan ook onjuist. In de 19e eeuw mag dit in enkele gevallen zo geweest zijn, voor de 17e en 18e eeuw geldt dit zeker niet algemeen. Uit de verpondingskohieren van ca. 1650 en uit de lijsten van huizen, personen etc. van 1749 blijkt dat de papiermakers wel een stukje grond hadden, meestal enkele schepels, een enkele keer iets meer, maar dat dit steeds van ondergeschikte betekenis was.[4]) De papiermakerij was hoofdbedrijf. Dat daarnaast vaak op kleine schaal de landbouw beoefend werd, is voor het platteland niets bijzonders. Wij zien dit ook bij ambachtslieden, winkeliers e.d. Voor het levensonderhoud van de papiermakers betekende het niet meer dan een kleine, zij het welkome ruggesteun. Ook in de depressieperiode bleef men in de papiermakerscentra grotendeels aan de papierbereiding vasthouden. Er trad echter door het verdwijnen van de molens buiten deze centra een zekere geografische concentratie in de papiernijverheid op. Als men ziet dat in het kerspel Apeldoorn in 1813 nog 39 molens waren, met een totaal van 300 werkkrachten[5]) en bedenkt dat de Apeldoornse bevolking toen circa 3.100 zielen telde, dan is wel duidelijk van hoeveel belang, ondanks achteruitgang, deze nijverheid ook toen nog voor de werkgelegenheid was.

Ook in de textielnijverheid zien wij een terugtrekken tot een bepaalde streek, nl. de Gelderse Vallei, in het bijzonder tot Scherpenzeel, Veenendaal en Ede. Het aantal dorpswevers ziet men elders op de Veluwe tussen 1749[6]) en 1813[7]) afnemen tot ongeveer de helft van het aantal.

[1]) B. W. DE VRIES, *o.c.*, p. 33, 45 en 136.

[2]) Frans archief, no. 612.

[3]) B. W. DE VRIES, *o.c.*, p. 136, 137, 144, 145 en 148.

[4]) 1 Geld. morgen = 1½ Geld. mud = 6 schepel = 600 roe = 0,8697 ha. Vergl. de foutieve opgaven bij DE VRIES, *o.c.*, p. 137 noot 1, p. 321 en p. 308 noot 3.

[5]) Frans archief, no. 2169.

[6]) Lijsten van huizen, personen etc. van 1749.

[7]) Frans archief, no. 2433–2436, régistres civiques.

Bij het gunstiger worden van de vooruitzichten in de graanbouw in de tweede helft van de 18e eeuw krimpt ook de tabaksbouw in. In verschillende plaatsen werd de teelt geheel of vrijwel geheel gestaakt, om slechts tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog, toen de tabaksprijzen hoog waren, weer even op te bloeien. Rond Nijkerk en Wageningen en langs de gehele Zuidelijke Veluwezoom bleef de teelt echter voor vele kleine bedrijfjes een niet te verwaarlozen bestaansbron. Inmiddels was als nieuw gewas de aardappel op de akker verschenen, die een goedkoop voedsel in de eigen huishouding van de boer opleverde en geheel nieuwe mogelijkheden voor het kleine bedrijf opende. In het begin van de 18e eeuw was de aardappel op de Veluwe reeds bekend, maar hij was toen nog tuingewas, verbouwd in de groentehof van de boerderij.[1]) In boedelinventarissen uit het midden van de 18e eeuw treffen wij de aardappel al vrij geregeld aan bij de opsomming van de voorraden, maar ook als gewas in de groentetuin. In het laatste kwart van de 18e eeuw werd de aardappel akkerbouwgewas en de hoeveelheden die men in de inventarissen vermeld vindt, zijn dan veel groter. Men krijgt de indruk dat langs de Zuidelijke Veluwezoom, waar het aantal kleine bedrijfjes groot was, de aardappel het eerst meer algemeen in gebruik is gekomen. Naast de tabak werd de aardappel een belangrijk produkt waarop de kleine bedrijfjes konden steunen. In Hattem bijvoorbeeld, waar in het begin van de 18e eeuw vele kleine boeren rond het stadje een omvangrijke tabaksteelt in stand hielden, was omstreeks 1770 de toestand geheel veranderd. De aardappel was het voornaamste produkt geworden en bij de hoge prijzen van de levensmiddelen was de aardappelverbouw voor de meeste mensen aldaar de enige wijze om in hun onderhoud te voorzien.[2])

In het begin van de 19e eeuw werd door ontginning van de lage en middelhoge zandgronden aan de randen van de Veluwe de oppervlakte cultuurgrond sterk vergroot. Door verbetering van de afwatering konden vele lage heidevelden op eenvoudige wijze tot gras- of bouwland gemaakt worden. De vergroting van de bestaansmogelijkheden was aanleiding tot een sterkere groei van de plattelandsbevolking.

De ontwikkeling van de bestaansbronnen hield echter geen gelijke tred met de toeneming van de bevolking. Men moet bedenken dat een grote omvang van de ontginning tot bouwland op de hoge zandgronden niet mogelijk was vóór de invoering van de kunstmest. Pas tegen het einde van de 19e eeuw verkreeg het gebruik van kunstmest enige betekenis. De uitbreiding van het landbouwareaal bleef dus aanvankelijk relatief gering. Er ontstond in de loop van de 19e eeuw ten gevolge van de groei van de bevolking een steeds grotere spanning tussen het bevolkingsaantal en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond. Het

[1]) Recht. archief Veluwe, no. 492–503, boedelinventarissen.
[2]) Archief Hof, no. 2372.

aantal kleine bedrijven nam relatief toe en de oppervlakte per hoofd nam aanzienlijk af. De bevolking op het Veluwse platteland is van 1824[1]) tot 1880[2]) met 97 % toegenomen, terwijl van ca. 1825[3]) tot ca. 1882[4]), dus in vrijwel dezelfde periode, de oppervlakte gras-, bouw- en tuinland met slechts 12 % is gestegen. Omstreeks 1825 was 1,2 ha per hoofd van de bevolking beschikbaar, maar omstreeks 1880 was dat met een halve ha gedaald tot 0,7. De uitwijkmogelijkheden voor een arbeidsoverschot werden bovendien geringer. De arbeidsintensieve tabaksbouw verdween in het laatste kwart van de 19e eeuw geheel van de Veluwe toen de goedkope tropische tabakken op de markt kwamen. Het handgeschepte papier boette na 1850 aan betekenis in door de concurrentie van het machinaal vervaardigde papier. De moderne fabrieksnijverheid, die thans op het Veluwse platteland van niet te onderschatten betekenis is, begon zich pas aan het eind van de 19e eeuw te ontwikkelen. Uitbreiding van de werkgelegenheid was er dus weinig.

De noodzakelijke aanpassing van de bevolking aan de bestaansmogelijkheden ziet men weerspiegeld in een vertraging van het groeitempo op het platteland van 1850 tot 1880 (fig. 2, p. 111). Deze groeivertraging was niet het gevolg van een vermindering van de natuurlijke groei, maar van een daling van het vestigingsoverschot. Vele plattelandsgemeenten vertonen door een relatief sterke toeneming van het vertrek tussen 1850 en 1880 een negatief vestigingsoverschot.[5]) De verandering van de groeisnelheid ten gevolge van deze afvloeiing was dus een volkomen gezond verschijnsel. Dit doet zich in het algemeen voor in een plattelandsgebied waar de landbouw zich weinig uitbreidt en geen andere bestaansbronnen tot ontwikkeling komen.

In het laatst van de 19e en het begin van de 20e eeuw komt hier verandering in. De kunstmest maakte nieuwe ontginningen mogelijk. Allerlei verbeteringen in de landbouw vergrootten de opbrengst van de bestaande oppervlakte cultuurgrond. Mechanische zuivelverwerking en de oprichting van coöperaties stelde het kleine bedrijf in staat dezelfde voordelen te behalen als het grootbedrijf. Een groot aantal nieuwe landbouwbedrijven werd dan ook gesticht. Daarnaast was er, vooral aan de Oostelijke Veluwerand, een bescheiden begin van de moderne fabrieksnijverheid. Deze uitbreiding van de bestaansmoge-

[1]) [I. A. NIJHOFF], *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, tabel naast p. 150.

[2]) *Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling, 31 dec. 1879, Provincie Gelderland*, 1881.

[3]) *Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster*, 1875 (afzonderlijk deel bij het *Verslag van den landbouw in Nederland*, 1875).

[4]) *Verslagen van de hoofdcommissie tot de herziening van de belastbare opbrengst van ongebouwde eigendommen*, 1890.

[5]) L. TH. D. A. VENEMA, *De Hooge Veluwe*, 1933, p. 120–122. Geraadpleegd is ook de documentatie van demografische gegevens per gemeente sinds 1850 van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool.

lijkheden leidde omtrent de eeuwwisseling tot hogere geboorteoverschotten.[1]) In de gemeenten met een overwegend agrarische structuur vertoont het geboortecijfer in deze periode niet zelden een top. Het hoge peil van de geboortecijfers werd na 1890 wel iets lager, maar de sterftecijfers daalden sneller, zodat het effect een doorgaande stijging van de geboorteoverschotten was. Deze stijgende geboorteoverschotten werden van toenemende betekenis voor het accres van de bevolking. Bovendien werden de vestigingsoverschotten groter. Een sterkere natuurlijke groei en een grotere vestiging veranderden dus het demografische beeld van het platteland geheel. De lijn in figuur 2 vertoont na de inzinking van 1850 tot 1880 dan ook weer een toenemende groei. Deze zet zich daarna in de moderne tijd voort, samenhangend met de industrialisering en verstedelijking van het Veluwse platteland. De Veluwe wordt het gebied met de grootste bevolkingsaanwas van Gelderland, in de eerste plaats als gevolg van vestiging van elders.

[1]) E. W. Hofsteb, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw, *Akademiedagen* 7 (1954) 87–90.

SUMMARY

THE NUMBER OF INHABITANTS IN THE VELUWE, 1526–1947

This article deals with the growth of population in the Veluwe from 1526 till 1947. The Veluwe is a district of the province of Guelderland, north of the river Rhine and west of the river Ysel. It belongs to the sandy regions of the Netherlands.

The author first calculates the size of the population at several points of time. The first census in the Netherlands was taken in 1795. For the previous period, therefore, the author gives estimations of the population: for the year 1526 this is founded on the amount of households, for 1650 on the amount of houses and for 1749 on the people of 5 years and older or 15 years and older. He pays attention extensively to the used sources and the followed methods of estimation. It appears that the population of the Veluwe has increased from 36,000 in the year 1526 up to 454,000 in 1947. At first the growth was very slight (annual growth of 0.1 % for the period 1526–1650), but gradually the rate of growth became higher. At the end of the 18th century the population yearly increased with about 0.6 %. At the beginning of the 19th century the rate of growth doubled. Especially during the period 1815–1829 the growth was unprecedentedly high (an increase of 1.66 % per annum). After a slight slow-down of the rate of growth in the middle of the 19th century the growth continued increasedly up till modern times. A detailed analysis of the results shows a remarkable difference between the growth of population in the country-districts and that in the towns. Between 1650 and 1749 there was a relatively high increase of the population in the rural areas. The growth in the towns was stagnant during this period. This accelerated growth of the population in the rural areas after 1650 is the most noticeable feature when one studies the history of the population of the Veluwe. In the 19th century the reverse occurred. The towns were growing more rapidly than the country. From 1850 until 1880 the decrease of the growth rate in the rural districts was particularly striking.

It appears that the evolution of the population of the countryside of the Veluwe broadly corresponds with that of the countryside of Salland. (This is the adjoining district of the province of Overyssel; it is mainly a sandy region as well and it had a comparable economic structure.) The evolution of the population as it is displayed in the countryside of the Veluwe and Salland, seems to be generally characteristic of the eastern sandy regions in the Netherlands, at least, as far as these regions have gone through the normal economic development of a sandy district.

In the last part of his article the author points out some important factors in the economic development of the Veluwe, that have influenced the growth of the population: reclamation of wastes (especially in times when the corn prices were high), the expansion of buckwheat growing between 1550 and 1650, tobacco growing and paper-making during the agrarian depression of 1650–1750, the potato growing at the end of the 18th and in the 19th centuries, the agricultural renovations after 1880 and the industrialization of the countryside in modern times.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

Aantal gezinshoofden-veebezitters op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied in 1526.

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	Aantal gezinshoofden
	Gelderse Vallei:	
1	Bennekom	78
2	Ede	160
3	Gelders Veenendaal	
4	Lunteren	102
5	Scherpenzeel	41
6	Barneveld	165
7	Voorthuizen	101
8	Hoevelaken	28
	Midden-Veluwe:	
9	Otterlo	73
10a/b	Kootwijk	49
11a/b	Garderen	68
12	Elspeet	28
	Zuiderzeekust:	
13	Nijkerk-vest	78
14	Nijkerk-platteland	191
15	Putten	252
16	Ermelo	137
17	Nunspeet	88
18	Harderwijk-schependom	130
19	Harderwijk-stad	
20	Doornspijk	129
21	Oosterwolde	91
22	Elburg-schependom	185
23	Elburg-stad	
24a/b	Oldebroek	169
25	Hattem-schoutambt	50
	Oostelijke Veluwerand:	
26	Hattem-stad	145
27	Hattem-schependom	
28	Heerde	197
29	Epe	189
30	Vaassen	108
31	Apeldoorn	227
32	Beekbergen	122
33	Loenen	44
34	Hall	38

Kaart no. [a]	Plaatselijke indeling	Aantal gezinshoofden
	IJsseldal:	
35	Vorgten	21
36	Veessen	27
37	Oene	69
38	Nijbroek	62
39	Terwolde	74
40	Twello	89
41	Wilp	111
42	Voorst	127
43	Brummen	173
	Zuidelijke Veluwezoom:	
44	Dieren en Spankeren	52
45	Ellecom	37
46	Rheden	94
47	Velp	73
48	Rozendaal	
49	Arnhem-stad	214
50	Arnhem-schependom	
51	Oosterbeek	27
52	Renkum	41
53	Doorwerth	
54	Wageningen-stad	160
55	Wageningen-schependom	

Bron:
De optekening van de beesten van 1526 (Hertogelijk archief, „Veluwe" no. 3).

[a] Voor kaart en toelichting zie bijlage 8.

BIJLAGE 2

Aantal bewoonde huizen op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied ca. 1650.

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	Aantal bewoonde huizen
	Gelderse Vallei:	
1	Bennekom	85
2	Ede	267
3	Gelders Veenendaal	112
4	Lunteren	149
5	Scherpenzeel	.
6	Barneveld	241
7	Voorthuizen	103
8	Hoevelaken	37
	Midden-Veluwe:	
9	Otterlo	88
10a/b	Kootwijk	39
11a/b	Garderen	60
12	Elspeet	37
	Zuiderzeekust:	
13	Nijkerk-vest	283
14	Nijkerk-platteland	203
15	Putten	317
16	Ermelo	115
17	Nunspeet	88
18	Harderwijk-schependom	69
19	Harderwijk-stad	709
20	Doornspijk	125
21	Oosterwolde	110
22	Elburg-schependom	.
23	Elburg-stad	.
24a/b	Oldebroek	154
25	Hattem-schoutambt	82
	Oostelijke Veluwerand:	
26	Hattem-stad	187
27	Hattem-schependom	30
28	Heerde	223
29	Epe	277
30	Vaassen	132
31	Apeldoorn	289
32	Beekbergen	158
33	Loenen	54
34	Hall	48

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	Aantal bewoonde huizen
	IJsseldal:	
35	Vorgten	20
36	Veessen	41
37	Oene	68
38	Nijbroek	73
39	Terwolde	86
40	Twello	89
41	Wilp	106
42	Voorst	132
43	Brummen	203
	Zuidelijke Veluwezoom:	
44	Dieren en Spankeren	67
45	Ellecom	57
46	Rheden	73
47	Velp	66
48	Rozendaal	
49	Arnhem-stad	1.300
50	Arnhem-schependom	96
51	Oosterbeek	.
52	Renkum	.
53	Doorwerth	.
54	Wageningen-stad	179
55	Wageningen-schependom	79

Bron:

De verpondingskohieren van ca. 1650 (Archief Gedep. Veluwe, no. 267–270, 814–823, 825–831; Gemeente-archief Arnhem, no. 5931; Gemeente-archief Harderwijk, no. 1991; Gemeente-archief Hattem, niet geïnventariseerd en Gemeente-archief Rheden, map 11).

[a] Voor kaart en toelichting zie bijlage 8.

BIJLAGE 3

Aantal huizen, gezinnen en inwoners van 5 jaar en ouder op de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied in 1749.

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	Aantal bewoonde huizen	Aantal gezinnen	Aantal inwoners			
				5–9 jaar	10–14 jaar	15 jaar en ouder	5 jaar en ouder
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(5) + (6) + (7)
	Gelderse Vallei:						
1	Bennekom	116	143	79	61	437	577
2	Ede	311	370	186	124	1.138	1.448
3	Gelders Veenendaal	192	221	147	101	575	823
4	Lunteren	214	246	100	84	799	983
5	Scherpenzeel	148	170	79	69	446	594
6	Barneveld	406	425	194	157	1.310	1.661
7	Voorthuizen	169	181	83	69	611	763
8	Hoevelaken	64	81	62	46	223	331
	Midden-Veluwe:						
9	Otterlo	94	105	48	55	377	480
10a/b	Kootwijk	76	80	69	32	260	361
11a/b	Garderen	127	137	60	45	435	540
12	Elspeet	54	75	34	23	260	317
	Zuiderzeekust:						
13	Nijkerk-vest	292	614	261	198	1.650	2.109
14	Nijkerk-platteland	208	235	123	121	811	1.055
15	Putten	350	408	189	180	1.292	1.661
16	Ermelo	140	179	101	77	517	695
17	Nunspeet	152	220	135	77	572	784
18	Harderwijk-schependom	76	100	.	.	294	.
19	Harderwijk-stad	643	678	.	.	1.606	.
20	Doornspijk	196	242	114	121	658	893
21	Oosterwolde	103	112	77	56	301	434
22	Elburg-schependom	32	37	.	.	112	.
23	Elburg-stad	302	341	.	.	981	.
24a/b	Oldebroek	240	242	125	66	764	955
25	Hattem-schoutambt	106	112	.	.	346	.
	Oostelijke Veluwerand:						
26	Hattem-stad	222	238	.	.	544	.
27	Hattem-schependom	42	42	.	.	100	.
28	Heerde	387	408	204	179	1.064	1.447
29	Epe	413	418	210	161	1.245	1.616
30	Vaassen	227	232	94	66	663	823
31	Apeldoorn	419	522	246	188	1.565	1.999
32	Beekbergen	223	283	133	72	823	1.028
33	Loenen	107	134	73	48	428	549
34	Hall	86	104	56	35	315	406

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	Aantal bewoonde huizen	Aantal gezinnen	Aantal inwoners			
				5–9 jaar	10–14 jaar	15 jaar en ouder	5 jaar en ouder
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(5) + (6) + (7)
	IJsseldal:						
35	Vorgten	41	43	24	31	132	187
36	Veessen	98	108	53	69	241	363
37	Oene	112	116	69	55	332	456
38	Nijbroek	86	102	74	29	297	400
39	Terwolde	138	144	78	63	434	575
40	Twello	151	168	75	62	573	710
41	Wilp	158	173	90	63	583	736
42	Voorst	216	252	112	108	773	993
43	Brummen	345	412	250	163	1.176	1.589
	Zuidelijke Veluwezoom:						
44	Dieren en Spankeren	.	.	.	.	.	.
45	Ellecom	.	.	.	.	.	.
46	Rheden	.	.	.	.	.	.
47	Velp	.	.	.	.	.	.
48	Rozendaal	31	45	26	23	133	182
49	Arnhem-stad	1.253	1.458	.	.	3.851	.
50	Arnhem-schependom	163	179	.	.	572	.
51	Oosterbeek	96	107	49	42	319	410
52	Renkum	91	100	58	48	313	419
53	Doorwerth	40	42	25	38	161	224
54	Wageningen-stad	273	304	.	.	887	.
55	Wageningen-schepend.	178	190	.	.	543	.

Bron:
De lijsten van huizen, personen etc. van 1749 (Archief Gedep. Veluwe, no. 285–312 en Gemeente-archief Barneveld, niet geïnventariseerd).

[a] Voor kaart en toelichting zie bijlage 8.

BIJLAGE 4

De bevolking van het arrondissement Arnhem per mairie en kanton (Franse bestuursindeling uit 1811, cijfers van de volkstelling 1809).

	Kanton Apeldoorn	
Mairie	Apeldoorn (Apeldoorn en het Loo)	3.315
Mairie	Beekbergen	1.223
		4.538
	Kanton Arnhem	
Mairie	Arnhem	9.437
	Kanton Barneveld	
Mairie	Barneveld	2.271
Mairie	Garderen (Elspeet 495, Garderen 636, Kootwijk 219)	1.350
Mairie	Voorthuizen	1.012
		4.633
	Kanton Brummen	
Mairie	Brummen (Brummen 2.488, Hall 177)	2.665
Mairie	Loenen (Eerbeek 473, Loenen 667)	1.140
		3.805
	Kanton Ede	
Mairie	Bennekom	800
Mairie	Ede	1.726
Mairie	Lunteren	1.302
Mairie	Otterlo	620
		4.448
	Kanton Elburg	
Mairie	Doornspijk	1.449
Mairie	Oldebroek	1.511
Mairie	Oosterwolde	579
Mairie	Elburg	1.908
		5.447
	Kanton Harderwijk	
Mairie	Ermelo	1.026
Mairie	Nunspeet	1.044
Mairie	Harderwijk	3.755
		5.825

	Kanton Hattem	
Mairie	Hattem	2.397
Mairie	Heerde	2.171
Mairie	Veessen (Veessen 556, Vorgten 234, Marle 132, Werven 182)	1.104
		5.672
	Kanton Nijkerk	
Mairie	Nijkerk (Nijkerk en Appel)	5.444
Mairie	Putten	2.390
		7.834
	Kanton Twello	
Mairie	Nijbroek (Nijbroek 426, Terwolde 846, Welsum 467)	1.739
Mairie	Twello	998
Mairie	Voorst	1.531
Mairie	Wilp	1.225
		5.493
	Kanton Vaassen	
Mairie	Epe	2.048
Mairie	Vaassen (Oene 619, Vaassen 1.254)	1.873
		3.921
	Kanton Velp	
Mairie	Dieren (Dieren 722, Spankeren 143, Soeren 208, Fraterwaard 94, Ellecom 240, Middagten 47, Middagter Steeg 116, Havikkerwaard 103, Rheden 663, Rheder Steeg 176, Worth-Rheden 155, Heuven 41)	2.708
Mairie	Velp (Rozendaal 305, Velp 1.054)	1.359
		4.067
	Kanton Wageningen	
Mairie	Oosterbeek (Doorwerth 285, Heelsum 76, Oosterbeek 695, Renkum 427)	1.483
Mairie	Wageningen	3.137
		4.620
	Kanton Zevenaar	
Mairie	Westervoort (Duiven 630, Groessen 1.012, Loo 159, Westervoort 571)	2.372
Mairie	Zevenaar (Zevenaar 1.001, Oud-Zevenaar 1.289)	2.290
		4.662

Bron:

H. L. Driessen, De bestuursindeling van Gelderland in den Franschen tijd, *Bijdr. Meded. Gelre* 47 (1944) 107–110. Gecorrigeerd en aangevuld met behulp van cijfers uit Frans archief, no. 728 en 2064.

BIJLAGE 5

De bevolking van de Veluwe per kerspel of overeenkomstig gebied van 1526 tot 1849.

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	1526	1650	1749	1795	1809	1815	1849
1	Bennekom	450	450	660	782	800	985	1.415
2	Ede	930	1.400	1.650	1.466	1.726	1.798	2.841
3	G. Veenendaal		590	980	939	1.080[b]	1.149	1.685
4	Lunteren	590	790	1.090	1.363	1.302	1.328	1.964
5	Scherpenzeel	240	480	680	821	870[b]	891	1.249
6	Barneveld	960	1.300	1.870	2.198	2.271	2.382	2.998
7	Voorthuizen	590	550	850	1.098	1.012	1.185	1.477
8	Hoevelaken	160	200	400	486	560[b]	587	746
1–8	*Gelderse Vallei*	3.920	5.760	8.180	9.153	9.621	10.305	14.375
9	Otterlo	430	470	530	616	620	618	1.060
10a/b	Kootwijk	280	210	430	423	1.091	1.115[c]	1.610
11a/b	Garderen	390	320	600	602			
12	Elspeet	160	200	350	449	495	484	788
9–12	*Midden-Veluwe*	1.260	1.200	1.910	2.090	2.206	2.217	3.458
13	Nijkerk-vest	1.200	1.400	2.400	3.349	3.644[c]	5.662	6.862
14	Nijkerk-pl.	1.100	1.100	1.190	1.670	1.800[c]		
15	Putten	1.450	1.700	1.870	2.258	2.390	2.335	3.630
16	Ermelo	800	610	800	1.040	1.026	1.095	1.725
17	Nunspeet	510	470	930	1.057	1.044	1.195	2.099
18	Harderwijk-sch.	370	370	440	650[c]	701	3.751	1.134
19	Harderwijk-st.	2.600	3.000	2.350	2.958[c]	3.054		4.506
20	Doornspijk	750	660	1.020	1.343	1.449	1.520	1.978
21	Oosterwolde	530	580	520	505	579	587	743
22	Elburg-sch.	140	140	170	228	230[c]	1.965	2.463
23	Elburg-stad	900	1.100	1.450	1.556	1.678[c]		
24a/b	Oldebroek	980	820	1.090	1.490[c]	1.751	1.871	2.784
25	Hattem-ambt	290	430	520	609	704[c]	760[c]	1.358
13–25	*Zuiderzeekust*	11.620	12.380	14.750	18.713	20.050	20.741	29.282

Kaart no.[a]	Plaatselijke indeling	1526	1650	1749	1795	1809	1815	1849
26	Hattem-stad	700	800	800	1.080	1.352[c]	1.771[c]	2.467
27	Hattem-sch.	140	160	150	306	341[c]		
28	Heerde	1.130	1.200	1.670	1.650[c]	2.113	2.165[c]	3.409
29	Epe	1.100	1.500	1.840	2.093	2.048	2.239	3.526
30	Vaassen	630	700	930	1.183	1.254	1.271	1.782
31	Apeldoorn	1.310	1.500	2.270	2.666	3.079	3.131[c]	6.199
32	Beekbergen	710	850	1.170	1.095	1.223	1.301	2.202
33	Loenen	260	290	640	619	667	643	930
34	Hall	220	250	470	590[c]	650	565	1.126
26–34	*Oostelijke Veluwerand*	6.200	7.250	9.940	11.282	12.727	13.086	21.641
35	Vorgten	120	110	210	220[c]	234	928[c]	289
36	Veessen	160	220	420	581	556		696
37	Oene	400	360	530	541	619	816	922
38	Nijbroek	360	390	480	432	426	495[c]	756
39	Terwolde	430	460	660	906	846	960	1.387
40	Twello	520	470	790	934	998	1.051	1.757
41	Wilp	640	560	830	1.096	1.225	1.221	1.751
42	Voorst	740	700	1.120	1.444	1.531	1.568	2.288
43	Brummen	1.000	1.100	1.860	1.732[c]	2.488	2.823	4.778
35–43	*IJsseldal*	4.370	4.370	6.900	7.886	8.923	9.862	14.624
44	Dieren/Spank.	300	360	650	3.384	1.167	1.256	4.469
45	Ellecom	220	300	540		506	1.608	
46	Rheden	540	390	580		1.035		
47	Velp	420	350	720		1.054	1.100	2.701
48	Rozendaal			210	263	305	337	405
49	Arnhem-stad	5.200	6.000	5.600	7.437	7.620[c]	9.580	19.111
50	Arnhem-sch.	460	500	860	1.646	1.817[c]		
51	Oosterbeek	160	620	460	654	712	726	1.813
52	Renkum	240		480	455	486	590	1.218[c]
53	Doorwerth			250	281	285	217	338
54	Wageningen-st.	700	800	1.300	1.389	1.654	2.983	4.500[c]
55	Wageningen-sch.	390	420	820	1.168	1.333		
44–45	*Zuidelijke Veluwezoom*	8.630	9.740	12.470	16.677	17.974	18.397	34.555
1–55	*Veluwe totaal*	36.000	40.700	54.150	65.801	71.501	74.608	117.935

Bronnen en wijze van berekening: zie p. 82–107.

[a] Voor kaart en toelichting zie bijlage 8.
[b] Deze cijfers zijn geschat door interpolatie tussen de cijfers van 1795 en 1815.
[c] Deze cijfers bevatten een geschat element ten gevolge van omrekening voor de hier gebruikte indeling, zie p. 107.

BIJLAGE 6

De bevolking van de Veluwe per schoutambt, heerlijkheid of stad van 1526 tot 1849

Ambtsindeling [a]	1526	1650	1749	1795	1809	1815	1849
Schoutambt Ede	2.400	3.700	4.910	5.166	5.528[d]	5.878	8.965
Schoutambt Barneveld [e]	2.380	2.580	4.100	4.770	4.869	5.166[c]	6.873
Heerlijkheid Scherpenzeel	240	480	680	821	870[b]	891	1.249
Heerlijkheid Hoevelaken	160	200	400	486	560[b]	587	746
Schoutambt Nijkerk	2.300	2.500	3.590	5.019	5.444	5.662	6.862
Schoutambt Putten	1.450	1.700	1.870	2.258	2.390	2.335	3.630
Schoutambt Ermelo	1.310	1.080	1.730	2.097	2.070	2.290	3.824
Stad en schependom Harderwijk	2.970	3.370	2.790	3.608	3.755	3.751	5.640
Schoutambt Doornspijk	1.280	1.240	1.540	1.848	2.028	2.107	2.721
Stad en schependom Elburg	1.040	1.240	1.620	1.784	1.908	1.965	2.463
Richterambt Oldebroek	900	710	940	1.307	1.511	1.600[c]	2.400[c]
Stad en schependom Hattem	840	960	950	1.386	1.693[c]	1.771[c]	2.467
Schoutambt Hattem	290	430	520	609	704[c]	760[c]	1.358
Schoutambt Heerde	1.490	1.640	2.450	2.634	3.143	3.364[c]	4.778[c]
Schoutambt Epe	2.130	2.560	3.300	3.817	3.921	4.326	6.230
Schoutambt Apeldoorn [e]	2.280	2.640	4.080	4.380	4.969	5.075[c]	9.331
Schoutambt Voorst	2.330	2.190	3.400	4.380	4.600	4.800	7.183
Richterambt Nijbroek	360	390	480	432	426	495[c]	756
Schoutambt Brummen	1.220	1.350	2.330	2.322	3.138	3.388	5.904
Schoutambt Rheden	1.480	1.400	2.490	3.384	3.762	3.964	7.170
Heerlijkheid Rozendaal			210	263	305	337	405
Stad en schependom Arnhem	5.660	6.500	6.460	9.083	9.437	9.580	19.111
Schoutambt Renkum	400	620	940	1.109	1.198	1.316	3.031[c]
Heerlijkheid Doorwerth			250	281	285	217	338
Stad en schependom Wageningen [f]	1.090	1.220	2.120	2.557	2.987	2.983	4.500[c]
Veluwe totaal	36.000	40.700	54.150	65.801	71.501	74.608	117.935

Bronnen en wijze van berekening, zie p. 82–107.

[a] Zie bijlage 8.
[b] Deze cijfers zijn geschat door interpolatie tussen de cijfers van 1795 en 1815.
[c] Deze cijfers bevatten een geschat element ten gevolge van omrekening voor de hier gebruikte indeling, zie p. 107.
[d] Een deel hiervan (het cijfer voor Gelders Veenendaal) is geschat door interpolatie tussen de cijfers van 1795 en 1815.
[e] Naar de omvang van vóór 1750, zie bijlage 8.
Zonder Lakemond, zie bijlage 8.

BIJLAGE 7

De bevolking van de Veluwe per gemeente van 1526 tot 1849.

Burgerlijke gemeente [a]	1526	1650	1749	1795	1809	1815	1829	1849
Ede	2.400	3.700	4.910	5.166	5.528[d]	5.878	7.690	8.965
Barneveld	2.100	2.250	3.550	4.097[c]	4.138	4.444	5.063	5.632
Scherpenzeel	240	480	680	821	870[b]	891	1.067	1.249
Hoevelaken	160	200	400	486	560[b]	587	655	746
Nijkerk	2.300	2.500	3.590	5.019	5.444	5.662	6.230	6.862
Putten	1.450	1.700	1.870	2.258	2.390	2.335	2.860	3.630
Ermelo	1.470	1.280	2.080	2.546	2.565	2.774	3.378	4.612
Harderwijk	2.970	3.370	2.790	3.608	3.755	3.751	4.829	5.640
Doornspijk	1.280	1.240	1.540	1.848	2.028	2.107	2.265	2.721
Elburg	1.040	1.240	1.620	1.784	1.908	1.965	2.184	2.463
Oldebroek	1.270	1.250	1.610	2.099[c]	2.455[c]	2.631[c]	3.367	4.142
Hattem	840	960	950	1.386	1.693[c]	1.771[c]	2.128	2.467
Heerde	1.410	1.530	2.300	2.451[c]	2.903	3.093	3.385	4.394
Epe	2.130	2.560	3.300	3.817	3.921	4.326	5.144	6.230
Apeldoorn	2.400	2.770	4.280	4.604[c]	5.205	5.313	7.226	9.784
Voorst	2.690	2.580	3.880	4.812	5.026	5.295[c]	6.699	7.939
Brummen	1.220	1.350	2.330	2.322	3.138	3.388	4.215	5.904
Rheden	1.480	1.400	2.490	3.384	3.762	3.964	5.189	7.170
Rozendaal			210	263	305	337	376	405
Arnhem	5.660	6.500	6.460	9.083	9.437	9.580	14.509	19.111
Renkum	400	630	960	1.126[c]	1.215[c]	1.341	1.767	3.003
Doorwerth			250	281	285	217	300	338
Wageningen	1.090	1.210	2.100	2.540[c]	2.970[c]	2.958	3.454	4.528
Veluwe totaal	36.000	40.700	54.150	65.801	71.501	74.608	93.980	117.935

Bronnen en wijze van berekening: zie p. 82–107.

[a] Toestand 1817, zie bijlage 8.
[b] Deze cijfers zijn geschat door interpolatie tussen de cijfers van 1795 en 1815.
[c] Deze cijfers bevatten een geschat element ten gevolge van omrekening voor de hier gebruikte indeling, zie p. 107.
[d] Een deel hiervan (het cijfer voor Gelders Veenendaal) is geschat door interpolatie tussen de cijfers van 1795 en 1815.

BIJLAGE 8

Toelichting op de geografische indeling

Bodemkundig wordt het begrip Veluwe beperkt tot de hoge gestuwde terreinen die steil uit de IJsselvallei en de Gelderse Vallei oprijzen. In dit artikel is echter het historische landschap, de Veluwe in ruime zin dus, in beschouwing genomen. Als grenzen zijn aangehouden die van het kwartier van de Veluwe ten tijde van de Republiek, met uitzondering van het ten zuiden van de Rijn gelegen Lakemond, dat wel gerechtelijk onder Wageningen viel, maar overigens tot het kwartier van Nijmegen werd gerekend.[1]) Lakemond is daarom geheel buiten beschouwing gelaten.

Administratief was het platteland van de Veluwe ingedeeld in buurten, kerspels en ambten.

De buurschap is waarschijnlijk de oudste vorm waarin zich de samenleving heeft georganiseerd. Toen de kerspels gevormd werden, heeft men de kerspelgrenzen, op een enkele uitzondering na, langs die van de veel oudere buurten getrokken.

Het kerspel bestond uit de buurt of het dorp waar de kerk stond en de omliggende buurschappen. Na de reformatie bleven de kerspels bestaan als administratieve en als publiekrechtelijke eenheden voor de behartiging van de gemeenschappelijke belangen van de geërfden, zoals de instandhouding van kerk en school. De invoering van de staatsregeling in 1798 maakte een einde aan het publiekrechtelijke karakter van de kerspels. De kerspelindeling bleef echter tot in onze tijd voortleven, zij het natuurlijk met een aantal wijzigingen, in de gemeente-indeling van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De ambtsindeling, de jongste der drie en een uitvloeisel van het gezag der landheren, is sinds de tweede helft van de 16e eeuw, toen aan de bestuursinrichting hogere eisen werden gesteld, een steeds belangrijker plaats gaan innemen. De ambten zijn grotere administratieve eenheden voor rechtspraak en wetgeving. Zij omvatten soms één, maar meestal meer kerspels. Bij de indeling heeft men de oude grenzen van buurschappen en kerspels vrijwel steeds geëerbiedigd.

De heerlijkheden kunnen wij ook onder de ambtsindeling rekenen. Het waren gebieden met een afwijkende bestuursinrichting, doordat een heer er rechten uitoefende, speciaal wat betreft de leiding bij de rechtspraak en wat daarmee samenhing, terwijl hij zich ook met kerspel- en buurschapszaken bemoeide.

De steden waren wel in de kerspelindeling begrepen, maar de rechten van allerlei aard die de stedelijke burgerij langzamerhand heeft verworven, hebben de steden een bijzondere plaats doen innemen naast de kerspels en ambten van het platteland. In de stad had in het algemeen de magistraat vrijwel alle gezag in zich verenigd van de autoriteiten ten plattelande in ambt, kerspel en buurschap.

Toen ons land deel uitmaakte van het Franse keizerrijk werd een afwijkende indeling in mairieën en kantons ingevoerd. Na de Franse overheersing heeft men deze ter zijde gesteld en bij de indeling in gemeenten in 1815 en 1817 heeft men grotendeels de oude indeling in ambten, heerlijkheden en steden gevolgd.[2]) Ik wil er echter op wijzen dat de grenzen van de mairieën gedeeltelijk zijn blijven voortleven in de kadastrale gemeente-indeling.

Voor het tabelleren van het verzamelde cijfermateriaal leek de ambtsindeling of de

---

[1]) *Geschiedkundige atlas van Nederland*, A. A. Beekman, *De Republiek in 1795*, 1913, kaart en toelichting.

[2]) A. H. Martens van Sevenhoven, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851, *Bijdr. Meded. Gelre* 24 (1921) 1–50 en 26 (1923) 87–89. Hieraan is het bovenstaande grotendeels ontleend.

daaruit afgeleide gemeente-indeling mij onvoldoende. De ambten of gemeenten vormen, behalve historische, geen ware eenheden, onverschillig of men uitgaat van economische, sociale, fysisch-geografische of andere criteria. Gemeenten als Ede en Barneveld omvatten dorpen van de „hoge" Veluwe (Otterlo, Kootwijk), maar eveneens delen van de Gelderse Vallei van geheel andere aard en structuur. Uit het statistisch materiaal zal niet meer dan een gemiddelde afgelezen kunnen worden en regionale afwijkingen en tendenties komen niet tot uiting.

Het leek mij daarom gewenst een fijnere indeling toe te passen dan naar gemeente of ambt. Hiervoor komt een indeling naar kerspels in aanmerking. Aan de bovengenoemde bezwaren van de gemeente-indeling wordt dan tegemoet gekomen. Kerkdorp en buurschappen vormden samen het kerspel, het dorp in ruime zin dus, en dit is als een economische en sociale eenheid te beschouwen. Ook wordt bij een kerspelindeling meer recht gedaan aan de wezenlijke landschappelijke verschillen tussen de „hoge" Veluwe, de Gelderse Vallei en de IJssellaagte, dan bij een indeling naar ambt en gemeente mogelijk is.

Nu zijn de kerspelgrenzen in de loop der tijd niet altijd gelijk gebleven en kerspel als kerkelijke eenheid viel niet steeds samen met kerspel als administratieve eenheid. Voor onderlinge vergelijking van het cijfermateriaal uit de verschillende jaren moet de plaatselijke indeling echter steeds dezelfde zijn. Voor een grotere praktische bruikbaarheid van de indeling is een gemakkelijke omrekening tot ambt of gemeente bovendien gewenst. Ik heb daarom een plaatselijke indeling ontworpen, die in hoofdzaak op kerspels of daarmee overeenkomende gebieden is gebaseerd, maar deze heb ik zó gekozen, dat het uiteenlopende bronnenmateriaal uit de verschillende jaren tot telkens dezelfde geografische eenheden gegroepeerd kon worden en dat omrekening tot ambten en gemeenten mogelijk was. De indeling is dus aangepast aan het materiaal. Daartoe was het nodig naast kerspels ook enige andere gebieden te onderscheiden. De kerspelgrenzen heb ik soms ook enigszins aangepast. Kerspel heb ik opgevat in administratieve zin en behandeld als onderdeel van de ambten.

De gekozen indeling is weergegeven op kaart 1, die getekend is met behulp van gegevens uit de Geschiedk. atlas van Nederland[1]) en uit het boven reeds genoemde artikel van Martens van Sevenhoven.[2]) In beginsel ben ik hierbij uitgegaan van de grenzen van de ambten en heerlijkheden, waarna met behulp van de kerspelkaart van Muller en de buurschaps- en markenkaart van Martens van Sevenhoven de grenzen zijn ingetekend in ieder ambt. De groepsgewijze samenvatting van de kerspels tot zes streken is getekend op kaart 2. De kleine schaal waarop deze kaarten zijn afgebeeld, laat de gekozen begrenzingen niet steeds duidelijk uitkomen. Bij gebruik van de tabellen is het echter van groot belang, dat duidelijk vaststaat wat ik *wel* en wat ik *niet* tot een bepaald kerspel of een bepaald gebied gerekend heb en tevens hoe de ontworpen indeling aansluit op de ambtsindeling en de gemeentelijke indeling. Ten gerieve van de gebruiker volgt daarom hieronder een toelichting op de kaartnummers.

[1]) A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, *Marken in Gelderland*, 1925. S. MULLER HZN, *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, I Het bisdom Utrecht*, 1921. A. A. BEEKMAN, *De Republiek in 1795*, 1913. J. C. RAMAER, *Het koninkrijk der Nederland (1851–1931)*, 1931.

[2]) A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering van de gemeente wet in 1851, *Bijdr. Meded. Gelre* 24 (1921) 1–50 en 26 (1923) 87–89.

A. PLAATSELIJKE INDELING EN STREEKINDELING

1–8 *Gelderse Vallei*

1 Kerspel Bennekom.
2 Kerspel Ede; Ginkel en Wekerom zijn bij Ede gerekend, de Valk bij Lunteren en Eschoten en Laar bij Otterlo.
3 Gelders Veenendaal, het in 1559 van het kerspel Ede afgescheiden gedeelte.
4 Kerspel Lunteren (Lunteren, Meulunteren, Overwoud, Nederwoud, de Fliert, de Valk).
5 Kerspel Scherpenzeel = heerlijkheid Scherpenzeel = gemeente Scherpenzeel.
6 Kerspel Barneveld.
7 Kerspel Voorthuizen (Appel is bij Nijkerk gerekend).
8 Kerspel Hoevelaken = heerlijkheid Hoevelaken = gemeente Hoevelaken.

9–12 *Midden-Veluwe*

9 Kerspel Otterlo (inclusief Eschoten, Laar, Westerhuis en Westeneng).
10 Kerspel Kootwijk (inclusief Kootwijkerbroek en Essen). In 1750 is een gedeelte (10b) bij de heerlijkheid het Loo gevoegd (zie 33).
11 Kerspel Garderen (inclusief Garderbroek, Stroe, Meerveld en Uddel, maar zonder Essen). In 1750 is een gedeelte (11b) bij de heerlijkheid het Loo gevoegd (zie 33).
12 Kerspel Elspeet. Hierbij is ook gerekend Vierhouten, dat blijkens de bronnen onder Elspeet (ambt Barneveld) viel. Op de kaart van de Republiek in 1795 doet Beekman dit echter niet. De noordgrens heb ik door het Vierhoutense Zand getrokken.

13–25 *Zuiderzeekust*

13/14 Kerspel Nijkerk = schoutambt Nijkerk = gemeente Nijkerk. Onderscheiden is de vest (13), die stedelijk van karakter was, en het omliggende platteland (14).
15 Kerspel Putten = schoutambt Putten = gemeente Putten.
16 Kerspel Ermelo.
17 Kerspel Nunspeet. Anders dan op de kaart van de Republiek in 1795 van Beekman is Vierhouten bij Elspeet (ambt Barneveld) gerekend.
18 De stad Harderwijk.
19 Het schependom van Harderwijk.
20 Kerspel Doornspijk (incl. Oostendorp).
21 Kerspel Oosterwolde.
22 De stad Elburg.
23 Het schependom van Elburg.
24 Kerspel Oldebroek. Onderscheiden is het richterambt Oldebroek (24a) en de buurschappen Heerderwezep en Mullegen met de Wezepse heide, welk gedeelte (24b) tot het schoutambt Heerde behoorde en ook wel administratief tot het kerspel Heerde gerekend werd.
25 Schoutambt Hattem.

26–34 *Oostelijke Veluwerand*

26 De stad Hattem.
27 Het schependom van Hattem.
28 Kerspel Heerde (inclusief Wapenveld en Werven). Heerderwezep en Mullegen met de Wezepse heide zijn bij Oldebroek gerekend.
29 Kerspel Epe.
30 Kerspel Vaassen.
31 Kerspel Apeldoorn, zie 33.
32 Kerspel Beekbergen (Beekbergen, Engeland, Lieren, Voshuizen, Oosterhuizen, Ugchelen).

KAART 1
Plaatselijke indeling van de Veluwe

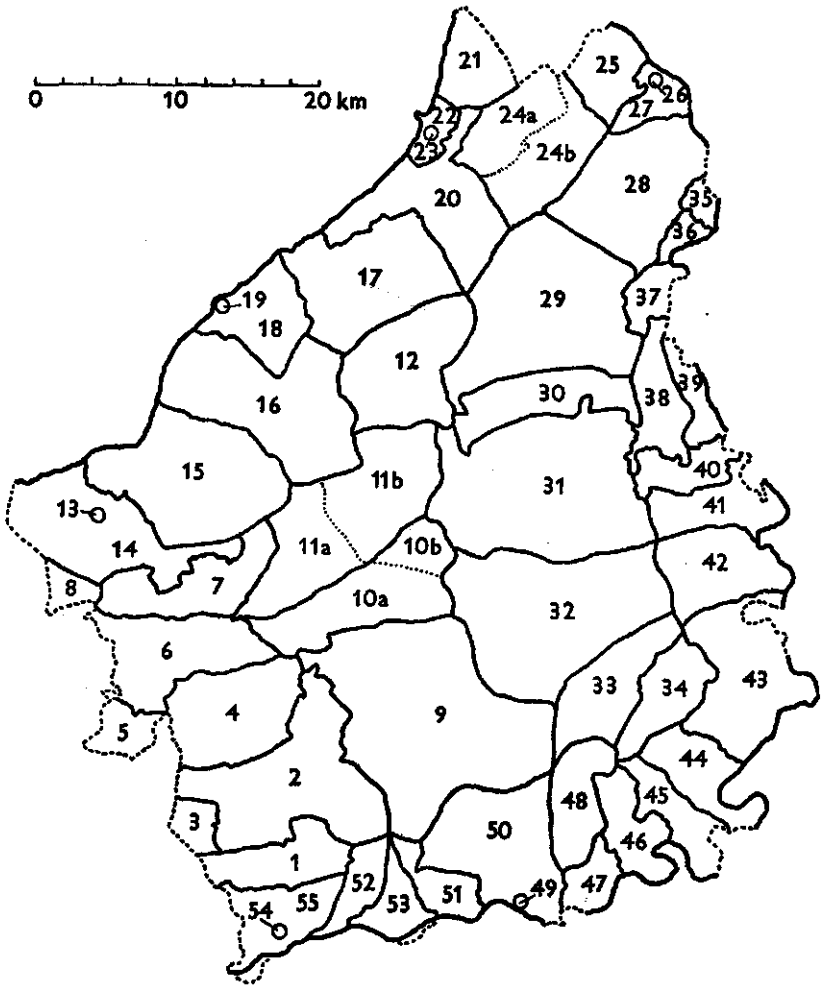

33 Kerspel Loenen (Loenen en Zilven). Apeldoorn, Beekbergen en Loenen vormden samen het schoutambt Apeldoorn, na 1748 de heerlijkheid het Loo. In 1750 is deze heerlijkheid vergroot met stukken van het schoutambt Barneveld (10b en 11b), waarbij 18 huizen in Garderen, 3 in Kootwijk en 16 in Uddel naar Apeldoorn overgingen.[1]) Bij de vorming van de burgerlijke gemeenten is dit gedeelte bij de gemeente Apeldoorn gebleven. Opgemerkt dient te worden, dat men bij de volkstelling van 1795 deze grenswijziging niet in aanmerking heeft genomen en het betreffende gebied weer bij het ambt Barneveld heeft gerekend.

34 Kerspel Hall (Hall, Eerbeek, Coldenhove).

---

[1]) W. PLEYTE, A. VAN DEN BOGERT en H. BOUWHEER, *Meerveld en Meervelder Bosch*, 1886, p. 17.

KAART 2
De indeling van de Veluwe in zes streken

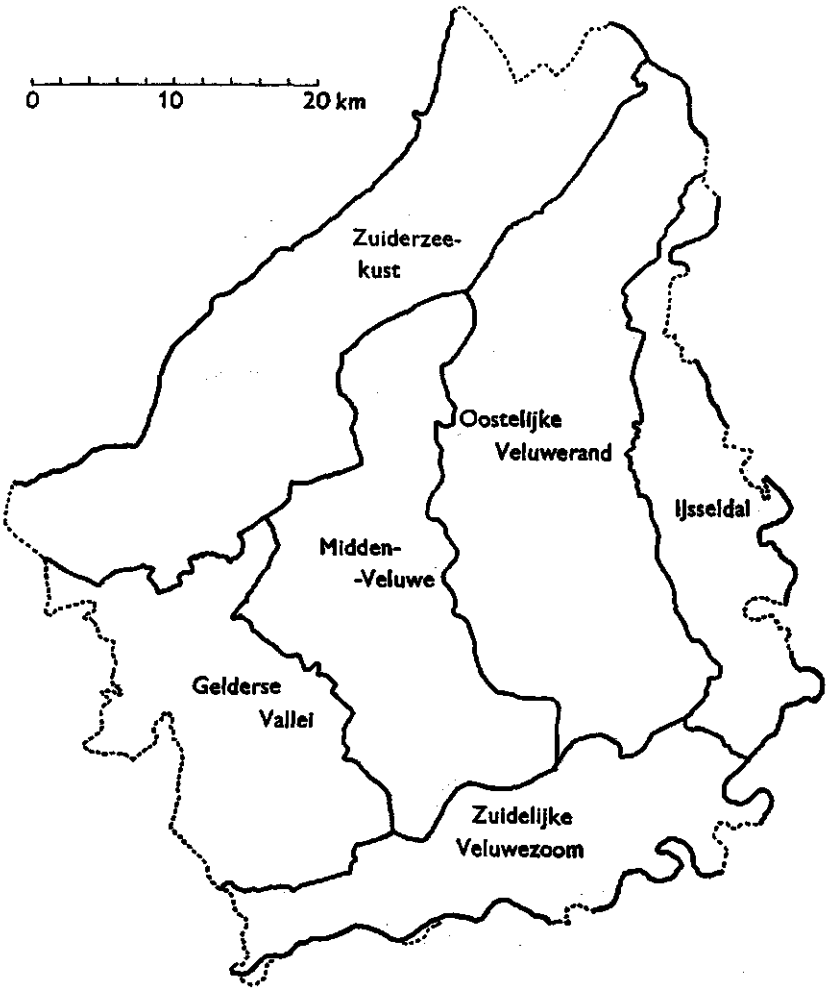

35–43 *IJsseldal*
35 Kerspel Vorgten. Werven is bij Heerde gerekend. Marle (Overijssel) is buiten beschouwing gelaten.
36 Kerspel Veessen.
37 Kerspel Oene.
38 Kerspel Nijbroek = richterambt Nijbroek.
39 Kerspel Terwolde. Welsum (Overijssel) is buiten beschouwing gelaten.
40 Kerspel Twello.
41 Kerspel Wilp.
42 Kerspel Voorst.
43 Kerspel Brummen, inclusief Voorsttonden en inclusief een deel van de Hoven, dat in 1862 van Brummen naar Zutfen overging.

44–55 *Zuidelijke Veluwezoom*
44 Kerspel Dieren en Spankeren (Dieren, Spankeren, Soeren en de Fraterwaard).
45 Kerspel Ellecom (Ellecom, Middagten, Middagter Steeg en de Havikkerwaard).
46 Kerspel Rheden (Rheden, Rheder Steeg, Worth-Rheden, Heuven).
47 Kerspel Velp, zonder Rozendaal.
48 De heerlijkheid Rozendaal = gemeente Rozendaal.
49 De stad Arnhem met de daarbij aansluitende buurten vóór de Rijnpoort (aan de Oude en Nieuwe Kraan) en vóór de Sabelspoort.
50 Het schependom van Arnhem, zonder de bovengenoemde buurten.
51 Kerspel Oosterbeek met de Bovenheide en met de heerlijkheid Rozande.
52 Kerspel Renkum (zonder Doorwerth).
53 De heerlijkheid Doorwerth.
54 De stad Wageningen.
55 Het schependom van Wageningen (exclusief Lakemond, dat geheel buiten beschouwing is gelaten).

B. AMBTSINDELING

Ambt, stad of heerlijkheid	*Samenstelling volgens de kaartnummers*
Schoutambt Ede	1 t/m 4 en 9
Schoutambt Barneveld [a]	6, 7 en 10 t/m 12
Heerlijkheid Scherpenzeel	5
Heerlijkheid Hoevelaken	8
Schoutambt Nijkerk	13 en 14
Schoutambt Putten	15
Schoutambt Ermelo	16 en 17
Stad en schependom Harderwijk	18 en 19
Schoutambt Doornspijk	20 en 21
Stad en schependom Elburg	22 en 23
Richterambt Oldebroek	24a
Stad en schependom Hattem	26 en 27
Schoutambt Hattem	25
Schoutambt Heerde	24b, 28, 35 en 36
Schoutambt Epe	29, 30 en 37
Schoutambt Apeldoorn [a]	31, 32 en 33
Schoutambt Voorst	39 t/m 42
Richterambt Nijbroek	38
Schoutambt Brummen	34 en 43
Schoutambt Rheden	44 t/m 47
Heerlijkheid Rozendaal	48
Stad en schependom Arnhem	49 en 50
Schoutambt Renkum	51 en 52
Heerlijkheid Doorwerth	53
Stad en schependom Wageningen, zonder Lakemond	54 en 55

[a] Naar de omvang van vóór 1750.

C. GEMEENTELIJKE INDELING (TOESTAND 1817)

Burgerlijke gemeente	*Samenstelling volgens de kaartnummers*
Ede	1 t/m 4 en 9
Barneveld	6, 7, 10a en 11 a
Scherpenzeel	5
Hoevelaken	8
Nijkerk	13 en 14
Putten	15
Ermelo	12, 16 en 17
Harderwijk	18 en 19
Doornspijk	20 en 21
Elburg	22 en 23
Oldebroek	24a, 24b en 25
Hattem	26 en 27
Heerde	28, 35 en 36
Epe	29, 30 en 37
Apeldoorn	31 t/m 33, 10b en 11b
Voorst	38 t/m 42
Brummen	43 en 34
Rheden	44 t/m 47
Rozendaal	48
Arnhem	49 en 50
Renkum	51 en 52 en een deel van de buurschap Harten (uit 55)
Doorwerth	53
Wageningen	54 en 55 minus een deel van de buurschap Harten, dat bij Renkum behoort.

BIJLAGE 9

KORT OVERZICHT VAN DE GENERALE MIDDELEN VAN CONSUMPTIE EN HET HOOFD- EN HAARDSTEDEGELD IN HET KWARTIER VAN DE VELUWE.[1])

1. *Generale middelen: impost op de wijnen, bieren, mout, gebrande wateren, azijn, zeep, tabak en paarden, en de vijf speciën (impost op het gemaal, het geslacht of bestiaal, zoutgeld, hoorngeld en bezaaide landen).*

Voor de impost op de *wijn* moesten zowel de tappers en wijnverkopers als de particulieren die wijn insloegen, een bepaald bedrag per oxhoofd bij de inslag betalen. De particulieren werden echter minder belast dan de tappers of wijnverkopers.

Voor het *bier* gold een dergelijke regeling als voor de wijn.

De *moutcijs* was een accijns op alle bier dat in het kwartier gebrouwen werd of dat daar ingevoerd werd, waarbij onderscheid in tarief bestond tussen dikke en dunne bieren. Ook hier moest betaald worden ter plaatse waar het bier gebruikt werd.

De accijns op de *brandewijn en alle gebrande wateren* werd geheven op een afwijkende manier van de overige accijnzen, nl. door middel van het stelsel van monopolie. De pachter van deze belasting verkreeg het monopolie van het recht van destilleren, verkopen en van elders betrekken van sterke drank. Grossiers en tappers mochten de dranken slechts inslaan bij de monopolist. Daartegenover moest de monopolist branderijen binnen de steden in stand houden en gevulde kelders in de steden en op het platteland ter beschikking hebben. De prijzen van de dranken werden van tijd tot tijd bepaald door Gedeputeerde Staten van het kwartier. Voorts werden ten laste van het kwartier beëdigde proevers aangesteld voor het toezicht op de kwaliteit van de dranken van de monopolist en voor controle bij het ijken van vaatjes en kannen.

De impost op de *azijn* bestond uit een bedrag voor elke aam azijn die werd gesleten, te betalen door de eerste koper.

Op overeenkomstige wijze moest de impost op de *zeep* voldaan worden ter plaatse waar deze gesleten werd. Spaanse zeep was driemaal zo zwaar belast als de overige.

Voor alle *tabak* die verbruikt werd, was een impost verschuldigd die verschilde al naar gelang de tabak gesponnen of ongesponnen was. De uitheemse tabak werd driemaal zo zwaar belast als de tabak die in het kwartier verbouwd werd.

De impost op de paarden rustte uit de aard der zaak vooral op de landbouw. In de 17e eeuw bestond deze belasting uit de 12e penning van de koopprijs der paarden bij elke verkoop, maar in de 18e eeuw werd het een vaste impost op alle paarden boven 2 jaar die 15 gulden of meer waard waren.

Van de vijf speciën was het *gemaal* een accijns op alle granen, bonen en boekweit, die gemalen werden om er brood van te bakken. Het tarief verschilde naar de soort graan. Van meel dat buiten het kwartier gemalen was, moest na de invoer ter plaatse van de consumptie de impost betaald worden. Brood dat buiten het kwartier gebakken was, werd met de 13e penning belast. Op vele plaatsen werd door de belastingpachters geen impost van gemengd graan geëist. In 1747 werd daarom bepaald, dat tarwe en rogge met enig ander graan gemengd, aan de volle impost onderworpen

---

[1]) Hiervoor zijn geraadpleegd verschillende publikaties en ordonnanties, uitgevaardigd door Ridderschap en Steden of Gedeputeerden van het kwartier van Veluwe 1632–1772 (Gemeente-archief Arnhem, no. 5403); publikaties en ordonnanties van het kwartier van Veluwe 1664–1803 (Gemeente-archief Wageningen, ongenummerd); afschriften van de ontvangboeken van de pachters van verschillende middelen over 1747/48 (Gemeente-archief Wageningen, no. 946). Zie ook: *Opgave der imposten, welke ten behoeve van het gemeene land geheeven worden in de respective provincien; gedaan aan de commissie tot revisie der quotes, volgens haar Ed. Mog. resolutie van den 25 april 1786* (gedrukt).

zouden zijn. Slechts mengsels van gerst, haver, bonen of boekweit die vermalen werden om als voeder voor varkens of ander vee te dienen, werden vrijgesteld. Er moest echter wel aangifte bij de pachters gedaan worden, alvorens tot malen kon worden overgegaan.

Het *geslacht* of *bestiaal* was de accijns op het vlees van ossen, koeien, kalveren, schapen, lammeren en varkens, dat binnen het kwartier geconsumeerd werd of in tonnen werd uitgevoerd. De slagers moesten de 8e penning betalen, wie slachtte voor eigen provisie echter de 12e penning. Even grote bedragen waren verschuldigd voor vlees en vers spek dat van elders werd ingevoerd in het kwartier.

Tegelijk met deze impost op het geslacht moest die op het *zout*, dat voor het conserveren van het vlees werd gebruikt, betaald worden. De grondslag hiervoor was eveneens het geslachte vee. Voor ieder geslacht dier was een bedrag verschuldigd, afhankelijk van de soort. Wat door slagers geslacht en bij ponden verkocht werd om vers gegeten te worden, was vrij van de impost. Ook nuchtere kalveren vielen buiten de belasting. Dit zoutgeld, dat dus drukte op het gebruik van geconserveerd vlees, moet niet verward worden met het capitale zoutgeld, dat ieder die 15 jaar of ouder was, betalen moest en dat identiek is met het hoofdgeld.

De impost op de hoornbeesten en de bezaaide landen – de laatste twee van de vijf speciën – drukten op het landbouwbedrijf. Als *hoorngeld* moest gedurende 6 maanden een aantal stuivers per maand voor het rundvee betaald worden. Onderscheid werd gemaakt tussen tweejarige beesten en die van drie jaar en ouder. Verder varieerde het bedrag met de kwaliteit van de grond waarop de beesten geweid werden. In de plakkaten werden niet minder dan vijf klassen in de pachtwaarde van de grond onderscheiden, lopend van goede kleigronden tot broeklanden en heidegronden. Het is zeer de vraag of in de praktijk door de pachters ook inderdaad van deze indeling gebruik is gemaakt. In het pachtersboek van het hoorngeld van Wageningen in 1747 is dit in ieder geval niet volledig gebeurd. Hier is slechts een onderscheid van het land in drie klassen gemaakt.

Voor de impost op de *bezaaide landen* werd het bouwland in twee klassen onderscheiden, waarbij kleiland of land van gelijke waarde dubbel zo hoog belast was als „zandachtig" of licht land. Tabaksland werd in de hoogste klasse aangeslagen. Uit pachtersboeken blijkt dat het bovenstaande ook inderdaad is toegepast. Hooilanden, boomgaarden van 12 jaar en ouder en landen met kool, wortelen en sla beteeld, vielen volgens de plakkaten ook onder deze belasting. Nieuw ontgonnen land zou half geld moeten betalen. Het is niet duidelijk of dit alles in de praktijk ook geschiedde. Overigens moet opgemerkt worden, dat men bij het bepalen van de oppervlakte niet zeer streng te werk ging. Er werden afwijkingen van 1 op 6 toegelaten.

2. *Hoofd- en haardstedegeld.*

Het *hoofdgeld* werd geheven van ieder die de leeftijd van 15 jaar bereikt had. Er werd enigszins rekening gehouden met de vermogenstoestand. Ieder die 2000 gulden of meer in roerende of onroerende goederen bezat, werd als kapitalist gerekend, wat inhield dat het dubbele bedrag verschuldigd was.

Het *haardstedegeld* was een belasting die op de huizen en de boerenerven rustte. Van de huizen in de steden en in de dorpen moest voor iedere haardstede (schoorsteen) jaarlijks een bedrag betaald worden. Voor de boerenerven gold een ingewikkelder regeling! Hier kon de pachter van de belasting zich bij de aanslag baseren op het feitelijke aantal schoorstenen of op de grootte der landerijen. De keuze moest vallen op de methode die het hoogste bedrag opleverde. Er werd dan als volgt gerekend:

> een erf met 4 mud of minder gezaai is een katerstede of 1 haardstede;
> boven 4 mud tot en met tien mud is een half erf of 2 haardsteden;
> boven 10 mud tot en met 14 mud is een drieling-erf of 3 haardsteden;
> boven 14 mud gezaai is een heel erf of 4 haardsteden.

De plakkaten geven nog aan, dat ook de omvang en de kwaliteit van de hooi- en weilanden bij deze bepaling van het aantal mudden in rekening moesten worden gebracht. De kwaliteitsindeling die bij het hoorngeld was voorgeschreven, moest ook hier toepassing vinden. Aan één mud gezaai moest dan gelijkgesteld worden: 2 morgens hooiland of 1 morgen weiland van de beste kwaliteit of 3 morgens hooi- of weiland van de tweede kwaliteit of 4 morgens van de derde kwaliteit of 6 morgens van de vierde kwaliteit. De gronden van de vijfde en minste kwaliteit – de broeklanden en heidevelden – mochten voor deze berekening van de grootte der landerijen buiten beschouwing worden gelaten.[1]) Evenmin als bij het hoorngeld schijnt deze regel van bodemclassificatie steeds toegepast te zijn. Voor de bepaling of een erf gerekend moest worden als heel erf, half erf, drieling-erf of katerstede, hield men zich aan de eenmaal opgestelde lijsten uit 1682. Als hier duidelijke veranderingen in gekomen waren, nam men het aantal schoorstenen of het aantal mudden bouwland als grondslag.

Uit het bovenstaande overzicht ziet men, dat een groot deel van deze belastingen drukte op de voornaamste levensbehoeften, waaronder men voor die tijd ook bier moet rekenen. De wijze van invordering was meestal zo geregeld, dat deze rechtstreeks bij het verbruik geschiedde. Hierdoor konden ook van buiten het kwartier ingevoerde artikelen worden belast. Soms waren deze laatste zwaarder belast dan de binnenlandse (Spaanse zeep, uitheems dun bier, uitheemse gesponnen en ongesponnen tabak). De belasting had dan tevens het effect van een invoerrecht. Ook zien wij, dat voor particulieren soms een lager tarief gold dan voor neringdoenden (impost op de wijnen en op het geslacht). Hetgeen deze laatsten meer moesten betalen, belastte dus speciaal het bedrijf. Opvallend is verder, dat bij het hoorngeld en de bezaaide landen in principe rekening gehouden werd met de kwaliteit van de grond. Bij de uitvoering werden de voorschriften van de plakkaten en ordonnanties echter niet volledig toegepast. Ook in andere opzichten zijn deze niet altijd gevolgd. Een groot aantal bepalingen was nodig om alle mogelijke ontduikingen tegen te gaan. Vervoer van vele produkten moest gedekt zijn door geleidebiljetten, die de pachters moesten afgeven. Voor het vervoer van graan van de bakkers naar de molens waren gezworen kardrijvers. Uitdragen van een aantal artikelen uit kelders, pakhuizen en schepen mocht vaak alleen geschieden door gezworen dragers enz. Het feit, dat er telkens aanvullende voorschriften gegeven werden, duidt er op dat het aantal ontduikingen groot was. In de archieven kunnen wij daarvan dan ook vele voorbeelden vinden.[2]) Het streven van de overheid was er in hoofdzaak op gericht voldoende geldmiddelen te ontvangen. Hoe de verdeling van de lasten en de uitvoering van de inning was, werd van secundair belang geacht. Men liet de inning aan de pachters over, uitgaande van de mening, dat hun persoonlijk belang de publieke belangen het best diende. Het hing dus van de pachters af tot welke graad van strengheid zij de gestelde regels toepasten of uitvoerden. Wanneer de geïnde gelden na aftrek van de pachtsom een huns inziens voldoende winst waarborgden, zullen zij de moeite en last die het tegengaan en vervolgen van allerlei ontduikingen met zich meebracht, niet meer genomen hebben. Evenmin zullen zij dan allerlei ingewikkelde regels gevolgd hebben, die hun inkomen slechts weinig zouden verhogen. Het stelsel van belastingheffing, zoals wij dat uit de plakkaten en ordonnanties kunnen opmaken, geeft dus niet een geheel juist beeld van de praktijk.

Als slot van de bespreking van deze belastingen is het belangrijk nog een inzicht te geven in de verhouding van de opbrengsten. Uit de rekeningen van de ontvangers blijkt, dat de inkomsten van het Veluwse kwartier uit de besproken belastingen ca. 1785 ongeveer als volgt waren:

---

[1]) Een mud is hier dus een fiscale rekeneenheid. Als oppervlakte maat is 1 mud = 4 schepel = 2/3 morgen. Een Gelderse morgen is 0,8697 ha en een Rijnlandse morgen 0,8516 ha.

[2]) Archief Gedep. Veluwe, no. 171.

Capitaal zoutgeld (hoofdgeld)	23.000 gld.
Haardstedegeld	27.000 gld.
Monopolie op de gebrande wateren	119.000 gld.
Overige generale middelen	158.000 gld.
Daarnaast leverde de verponding 150.000 gld. op.[1])	

In percentages was de verdeling dus:

Capitaal zoutgeld (hoofdgeld)	5 %
Haardstedegeld	6 %
Monopolie op de gebrande wateren	25 %
Overige generale middelen	33 %
Verponding	31 %
	100 %

Hieruit blijkt wel hoe belangrijk de inkomsten uit de generale middelen en uit het monopolie op de gebrande wateren waren. Samen bedroegen deze meer dan de helft van het totaal. Het hoofd- en haardstedegeld zijn hierbij vergeleken veel minder belangrijke belastingen. De procentuele verhouding tussen de inkomsten uit de verponding en de andere belastingen was 31 % tegen 69 %. Omstreeks 1765 was deze verhouding 42 % tegen 58 %.[2]) De betekenis van de verponding is dus relatief gedaald. De inkomsten uit de verponding zijn in de loop der jaren vrijwel gelijk gebleven, doordat de verponding gefixeerd was en een vrijwel vast bedrag door de ambten aan het kwartier werd afgedragen. De overige belastingen echter hadden de tendens te stijgen, ten gevolge van de toeneming van de bevolking. De verpachting van de belastingen droeg er toe bij, dat een aanpassing bij de bevolkingsgroei tot stand kwam, zij het dan ook gebrekkig.

[1]) Archief Gedep. Veluwe, no. 227–228.
[2]) Gemeente-archief Wageningen, no. 1060.

DE UITKOMSTEN VAN DE GODSDIENSTTELLING VAN 1809 OP DE VELUWE IN SOCIAAL-HISTORISCH PERSPECTIEF

H. K. Roessingh

In maart 1809 werd in het toenmalige departement Gelderland een telling van de bevolking gehouden, gesplitst naar de godsdienst. De bewaard gebleven cijfers van de Veluwe geven een gedetailleerd overzicht, niet alleen per ambt en per stad, maar meestal ook per kerspel en per buurschap.[1]) In bijlage 1 en 2 zijn deze uitkomsten in bewerkte vorm samengevat per kerspel en per burgerlijke gemeente.

Deze telling van 1809 leert ons allereerst dat er toen op de Veluwe, met uitzondering van Hoevelaken, Scherpenzeel en Gelders Veenendaal, die in die tijd tot Utrecht behoorden, op een totaal van 68.991 inwoners 57.991 hervormden en 9.616 rooms-katholieken waren. In vergelijking hiermede hadden de andere gezindten naar aantal weinig te betekenen. Er waren 713 luthersen, 628 joden en slechts 29 doopsgezinden en 14 remonstranten. Procentueel was de verdeling dus als volgt:

Tabel 1. Kerkelijke groepering van de Veluwse [a] bevolking in 1809.

Gezindte	Abs. aantal	%
Hervormden	57.991	84,1
Rooms-katholieken	9.616	13,9
Luthersen	713	1,0
Joden	628	0,9
Doopsgezinden	29	0,0
Remonstranten	14	0,0
Totaal	68.991	100

[a] Zonder Hoevelaken, Scherpenzeel en Gelders Veenendaal, die in 1809 tot Utrecht behoorden.

De rooms-katholieken

Het Calvinisme begon op de Veluwe pas aan kracht te winnen na 1578, toen Johannes Fontanus op aandringen van de stadhouder Jan van Nassau tot predikant te Arnhem werd beroepen. Fontanus was als

[1]) Frans archief, no. 728. Zie voor deze telling van de bevolking ook het voorgaande artikel, p. 103–106.

veldprediker met de troepen van Johan Casimir van de Palts in ons land gekomen. Hij was een onvermoeid prediker, gehele bijbelboeken werden door hem in vervolg-preken behandeld en onder zijn leiding werd de Arnhemse kerk steeds meer calvinistisch getint. De eerste Gelderse Synode (in 1579) werd door hem gepresideerd. Vurig calvinist als hij was, poogde hij van Arnhem een klein Genève te maken door een strenge handhaving van de tucht. Alle burgers werden bij plakkaat verplicht op zon- en vierdagen ter kerke te gaan en godslasteringen werden met verbanning gestraft. Orgelspel in de kerk werd niet stichtelijk geacht en dansen op bruiloften werd verboden. De kerkeraad eiste zelfs dat het drinken op iemands gezondheid als heidense superstitie strafbaar zou worden gesteld.[1])

Behalve in Arnhem, waren in 1578 ook in Harderwijk en Elburg vaste predikanten, maar het zou nog een twintigtal jaren duren voordat dit in de Veluwse dorpen het geval was. In 1581 werd Fontanus tot inspector over de Overveluwse kerken benoemd en in die kwaliteit bevorderde hij in de volgende jaren met steun van de overheid de Reformatie op het platteland op krachtige wijze. Met enige aandrang werd het Calvinisme van bovenaf opgelegd. Dat de Hervorming echter slechts langzaam ingang vond, blijkt wel hieruit, dat nog in 1599 in de bossen en langs de wegen vele kapellen en kruisen stonden en dat er in de kerken altaren en wijwatervaten waren, welke in dat jaar op last van de overheid verwijderd moesten worden.[2])

Factoren die de Hervorming op het platteland vertraagden, waren het gebrek aan predikanten en de invloed van de bewoners van enige adellijke huizen, die de oude leer trouw bleven. Een belangrijke oorzaak van de tegenstand van de bevolking was wellicht ook dat de Reformatie gepaard ging met een radicale calvinisering van het openbare leven. Het Calvinisme eiste afschaffing van allerlei dorpsgewoonten, waaraan de bevolking gehecht was of die men economisch noodzakelijk vond.[3]) Het heeft dan ook lang geduurd voordat de kerkelijke en burgerlijke overheid gedaan kreeg dat kermissen en markten niet op zondag, maar op een weekdag gehouden werden.

Dat de Veluwe, ondanks de tegenwerkende krachten, na enkele generaties overwegend protestant is geworden, is mede veroorzaakt doordat de rooms-katholieke missie te laat haar werk in deze streek begon om nog velen voor het oude geloof te kunnen behouden. Tot

[1]) L. H. Wagenaar, *De Hervormer van Gelderland, levensbeschrijving van Johnanes Fontanus*, 1898, p. 86–91.

[2]) C. Hille Ris Lambers, *De Kerkhervorming op de Veluwe (1523–1578)*, 1890, p. 208–209.

[3]) M. W. Heslinga, De Veluwe, in: *Handboek Pastorale Sociologie*, dl. IV, 1957, p. 352–353.

omstreeks 1623 hebben de missionarissen van de Hollandse Zending vrijwel ontbroken.[1])

Aannemende dat de overgang tot het protestantisme in 1650 grotendeels voltooid was en rekening houdende met een nawerking in de daarop volgende 50 jaren, kan men stellen dat omstreeks 1700 de krachten van de protestantisering en van het rooms-katholieke herstel ongeveer tegen elkaar uitgespeeld waren. Aangezien de mobiliteit van de Veluwse bevolking in de 18e eeuw niet groot was, zullen de verhoudingen naar aantal tussen rooms-katholieken en protestanten in deze eeuw slechts weinig veranderd zijn. Het percentage rooms-katholieken van de bevolking in 1809 geeft dus in grote lijnen tevens de toestand van omstreeks 1700 weer.[2])

Regionaal en plaatselijk laten deze percentages aanzienlijke verschillen zien.[3]) In het noorden en westen van de Veluwe was het aandeel van de rooms-katholieken in de totale bevolking klein, op de Midden-Veluwe ontbraken zij zelfs geheel. Het zuiden en oosten daarentegen telden procentueel meer rooms-katholieken:

TABEL 2. Het aandeel van de rooms-katholieken in de Veluwse [a] bevolking per streek in 1809.

Gelderse Vallei	7,4 %
Midden-Veluwe	–
Zuiderzeekust	7,1 %
Oostelijke Veluwerand	11,8 %
IJsseldal	19,7 %
Zuidelijke Veluwezoom	25,1 %
Veluwe	13,9 %

[a] Zie tabel 1, p. 151.

In de Gelderse Vallei, op de Midden-Veluwe en langs de Zuiderzeekust kwam alleen in het kerspel Nijkerk en het kerspel Barneveld het percentage boven de 10 %. In Nijkerk was het 18,8 % en in Barneveld 18,5 %. De andere plaatsen bleven daar ver beneden.

De Oostelijke Veluwerand, het IJsseldal en de Zuidelijke Veluwezoom gaven een geheel ander beeld. In Arnhem was 31,1 % van de be-

[1]) L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, dl. II, 1947², p. 441.

[2]) ROGIER, *o.c.*, gebruikt voor geheel Nederland op deze wijze de uitkomsten van de volkstelling van 1839 per gemeente. De cijfers van 1809 geven voor de Veluwe nog beter de werkelijke toestand weer. Bovendien kunnen hieruit ook verhoudingen per kerspel en buurschap bestudeerd worden, hetgeen bij het materiaal uit 1839 niet mogelijk is.

[3]) Vergl. bijlage 3.

volking rooms-katholiek. Dat ondanks de sterke mate van calvinisering een belangrijk deel van de bevolking van deze stad rooms-katholiek is gebleven, is ongetwijfeld het resultaat van de vrij vroege missie aldaar. Ook is van invloed geweest, dat de Arnhemse rooms-katholieken steeds gemakkelijk in het nabijgelegen Huissen (Kleefs gebied) ter kerke konden gaan. Deze factoren gelden ook voor enige andere kerspels aan de Veluwezoom.[1])

Op de Oostelijke Veluwerand en in het IJsseldal vinden wij merkwaardigerwijze vrij hoge en zeer lage percentages dicht bij elkaar. De kerspels Wilp en Twello bij voorbeeld hadden resp. 47,1 % en 40,2 % rooms-katholieken, maar het kerspel Beekbergen slechts 5,8 % en het kerspel Brummen 8,6 %. Deze sterke plaatselijke verschillen zijn veroorzaakt door het al of niet toevallig aanwezig zijn van een adellijk huis met rooms-katholieke bewoners gedurende en na de Reformatietijd.[2]) Soms was daar een huiskapelaan, die geregeld de mis opdroeg en de omgeving bediende, of een rondtrekkende priester vond er enige tijd onderdak. Op of nabij deze adellijke huizen zijn dan ook enige staties (zendingsposten) als voorlopers van de parochies ontstaan (De Cannenburch, Duistervoorde, Ter Horst–Eerbeek en Grunsfoort). Waar pastorale zorg lange tijd ontbrak, omdat de invloed vanuit het kasteel niet zover reikte, vond men na 1700 weinig rooms-katholieken meer, zoals de cijfers van 1809 aantonen.

Bijzonder duidelijk komt dit alles tot uiting als men het aantal rooms-katholieken in 1809 per buurschap nagaat of de verspreiding in kaart brengt (bijlage 5 en nevenstaande kaart). Op deze kaart zijn de Veluwse staties in 1700 aangegeven en tevens de adellijke huizen waar in het jaar 1700 priesters van de Hollandse Missie woonden of geregeld de mis lazen.[3]) Er tekenen zich drie gebieden af. In de eerste plaats de oostelijke Veluwe, waar onmiskenbaar de invloed blijkt die van de adellijke huizen op de omgeving is uitgegaan. De buurschappen rond de kastelen hebben in 1809 een relatief hoog percentage rooms-katholieken. Het tweede gebied is de zuidelijke Veluwezoom van Wageningen tot Dieren met als middelpunt Arnhem. Er is reeds op gewezen dat de missie vanuit Utrecht hier vrij vroeg begonnen is en dat de nabijheid van het Kleefse Huissen van betekenis is geweest. Voor het ge-

[1]) ROGIER, *o.c.*, p. 415 en 440.

[2]) In het kwartier van Arnhem heeft het tot 1732 aan rooms-katholieken vrijgestaan als ambtsjonkers te fungeren, daarna zijn alleen nog twee leden van het geslacht Hackfort bij uitzondering toegelaten, A. H. MARTENS VAN SEVENHOVEN, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851, eenige aanvullingen en verbeteringen, *Bijdr. Meded. Gelre* 24 (1923) 87.

[3]) G. BROM, Verslag der Hollandsche Missie ten jare 1701, *Archief Gesch. Aartsbisdom Utrecht* 18 (1890) 443, 454, 457, 458 en 19 (1892) 29.
J. W. OOSTVEEN, *Velua Catholica*, tweede deel (1600–1953), 1953, p. 58–69.

KAART 1
Verspreiding van de rooms-katholieken over de Veluwe in 1809
(elke stip stelt 10 rooms-katholieken voor)

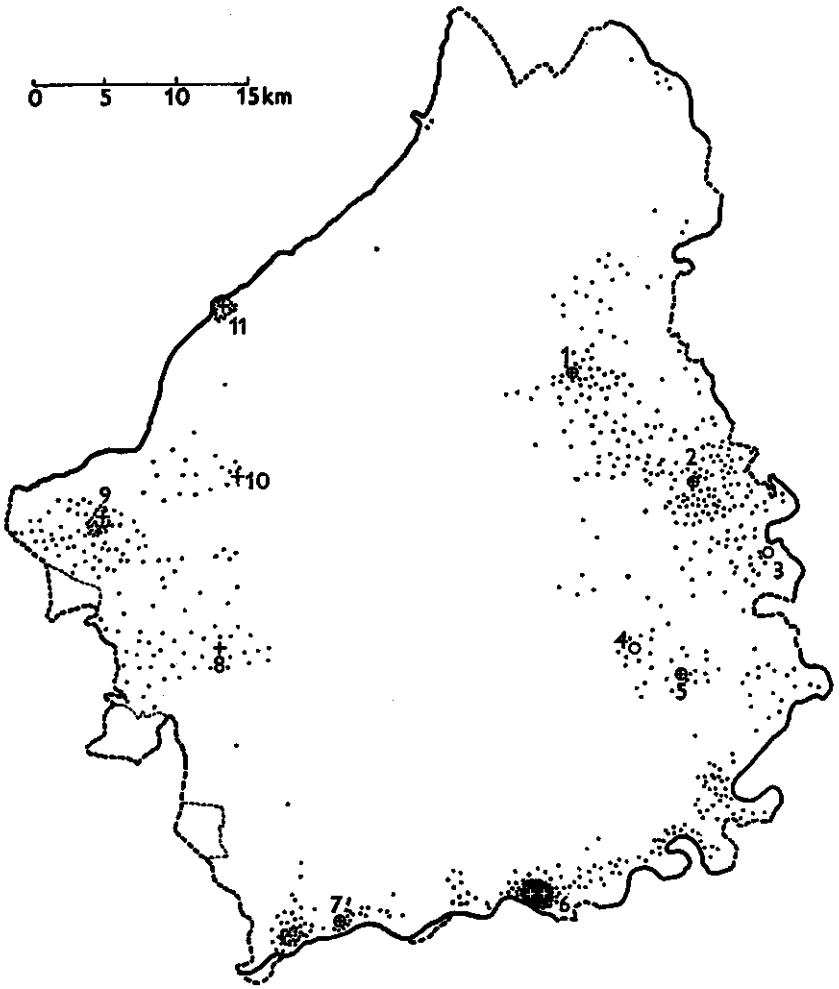

○ Adellijke huizen waar in 1700 priesters van de Hollandse Missie woonden of geregeld de mis lazen.
+ Veluwse staties in 1700.

1 Kasteel de Cannenburch.
2 Het Huis Duistervoorde.
3 Kasteel de Nijenbeek.
4 Kasteel Ter Horst.
5 Het Huis Eerbeek.
6 Arnhem (2 staties).
7 Kasteel Grunsfoort.
8 Barneveld.
9 Nijkerk.
10 De Kelnarij van Putten.
11 Harderwijk.

Bron: Frans archief, no. 728 en G. Brom, Verslag der Hollandsche Missie ten jare 1701, *Archief Gesch. Aartsbisdom Utrecht* 18 (1890) 443, 454, 457, 458 en 19 (1892) 29.

bied oostelijk van Arnhem in de gemeente Rheden kan men ook denken aan invloed vanuit het gebied aan de overzijde van de IJssel, dat aansloot bij de Kleefse enclave in de Liemers. Verder had Grunsfoort in 1700 nog rooms-katholieke bewoners. Doorwerth en Middachten hadden dit tot in de tweede helft van de 17e eeuw en wellicht dat mede hieruit de concentratie van rooms-katholieken in de naaste omgeving van deze kastelen verklaard kan worden. Het derde gebied, de westhoek van de Veluwe van Barneveld tot Putten, is een uitloper van het vrij sterk rooms-katholieke Eemland.[1]) Gegevens per buurschap ontbreken voor dit gebied in de bron van 1809, slechts die per kerspel zijn beschikbaar.[2]) Op de kaart heb ik daarom de stippen regelmatig verspreid over het kerspel of enigszins verdeeld aan de hand van de spreiding in 1849. Ook als men hiermee rekening houdt, blijkt het rooms-katholieke aandeel toch kleiner dan in de andere twee gebieden. Wat hier vooral opvalt, is de bescheiden invloed die de Kelnarij van Putten[3]) in de omgeving heeft gehad, in tegenstelling met die van de kastelen op de oostelijke Veluwe. Toch is in Putten tijdens en na de Reformatietijd een vrijwel ononderbroken bediening geweest. Mogelijk hangt dit verschil samen met de grotere sociale afhankelijkheid van de bevolking van een kasteelheer.

Tot op de huidige dag zijn dezelfde plaatselijke en regionale verschillen nog goed te herkennen, al is door de grotere mobiliteit van de bevolking dit beeld iets minder sprekend geworden.

Tussen 1809 en 1849 is het percentage rooms-katholieken aan de Zuidelijke Veluwezoom sterk toegenomen, terwijl het in de andere streken is gedaald:

TABEL 3. Het aandeel van de rooms-katholieken in de Veluwse [a] bevolking per streek in 1809 en 1849.

Streken	1809	1849
Gelderse Vallei	7,4 %	6,1 %
Midden-Veluwe	—	0,1 %
Zuiderzeekust	7,1 %	5,9 %
Oostelijke Veluwerand	11,8 %	10,8 %
IJsseldal	19,7 %	17,7 %
Zuidelijke Veluwezoom	25,1 %	33,3 %
(id. zonder Arnhem)	(18,4 %)	(21,0 %)
Veluwe	13,9 %	16,5 %
(*id. zonder Arnhem*)	(11,2 %)	(11,1 %)

[a] zie tabel 1, p. 151.

[1]) ROGIER, *o.c.*, p. 413.
[2]) Bijlage 1 en 3.
[3]) Dit is het gebouw waar de Benedictijnen woonden, die de bezittingen in Putten, Voorthuizen en Nijkerk van het klooster Abdinghof te Paderborn beheerden.

De daling is in sommige plaatsen niet alleen relatief, maar ook absoluut, zoals b.v. in Nijkerk. De Veluwezoom en vooral Arnhem hebben daarentegen grote zuigkracht uitgeoefend. De toeneming van het aantal Veluwse rooms-katholieken tussen 1809 en 1849 komt voor meer dan de helft op rekening van Arnhem. Deze stad werd in de loop van de 19e eeuw in steeds sterker mate het belangrijkste agglomeratiecentrum van de Veluwse rooms-katholieken. Woonde in 1809 ca. 30 % van alle Veluwse rooms-katholieken in Arnhem, in 1899 was dit bijna 60 %.

Het aandeel van de rooms-katholieken in de bevolking van Arnhem nam aanvankelijk eveneens toe. In 1809 was 31,1 % van de Arnhemse bevolking rooms-katholiek en in 1849 was dit cijfer gestegen tot 43,3 %. Na het midden van de 19e eeuw laat Arnhem echter, evenals veel andere gemeenten, een teruggang van het percentage zien (tabel 4). Pas in de 20e eeuw verandert dit, wanneer onder invloed van de toegenomen vestiging op de Veluwe het aandeel van de rooms-katholieken in vrijwel alle gemeenten gaat toenemen, ook in die waar het vroeger gedaald was. Vooral na 1930 is dit het geval.

TABEL 4. Percentages rooms-katholieken van de totale bevolking op de Veluwe en te Arnhem van 1809 tot 1947.

Jaar	Arnhem	Veluwe zonder Arnhem	Veluwe totaal
1809 [a]	31,1	11,2	13,9
1821 [b]	35,8	11,3	14,4
1824 [b]	35,9	11,4	14,5
1839 [c]	43,2	11,1	16,2
1849 [c]	43,3	11,1	16,3
1859 [c]	42,7	10,8	16,7
1869 [c]	42,0	10,4	17,2
1879 [c]	40,2	10,3	17,8
1889 [c]	40,8	10,4	18,4
1899 [c]	40,1	9,9	17,8
1930 [c]	39,7	11,2	17,5
1947 [c]	40,8	12,5	18,5

[a] In 1809 zonder Hoevelaken, Scherpenzeel en Gelders Veenendaal, die toen tot Utrecht behoorden. Het resultaat wordt door het al of niet meetellen van deze gebieden slechts weinig beïnvloed. In 1849 geeft dit een verschil van slechts 0,2 %.

[b] *Statistieke beschrijving van Gelderland*, 1826, tabel naast p. 156.

[c] Uitkomsten van de volkstellingen.

De hervormden

Zoals wij in het voorgaande zagen, is de overgrote meerderheid van de Veluwse bevolking na de Reformatie langzamerhand hervormd geworden. In 1809 was het aandeel van de hervormden in de totale be-

volking ruim 84 %. Tabel 5 geeft het percentage hervormden per stad en per streek, waaruit nogmaals blijkt dat grote delen van de Veluwe homogeen of vrijwel homogeen hervormd waren.

TABEL 5. *Het aandeel van de hervormden in de Veluwse* [a] *bevolking per stad* [b] *en streek in 1809.*

Arnhem	62,1 %
Harderwijk	92,3 %
Wageningen	80,5 %
Elburg	94,0 %
Hattem	96,2 %
Nijkerk	75,8 %
Stedelijke gebieden	77,0 %
Platteland van:	
Gelderse Vallei	91,8 %
Midden-Veluwe	100,0 %
Zuiderzeekust	97,5 %
O. Veluwerand	87,9 %
IJsseldal	80,1 %
Z. Veluwezoom	79,9 %
Plattelands gebieden	88,3 %
Veluwe totaal	84,1 %

[a] Zie tabel 1, p. 151.
[b] De steden met hun schependom, Hattem bovendien met Ambt Hattem, Nijkerk het gehele ambt.

Wat wij uiteraard uit deze cijfers niet kunnen zien, is de wijziging die zich onder invloed van de geestelijke stromingen uit de 18e eeuw, langzamerhand in het Veluwse geloofstype voltrekt. Dit proces zet zich in de 19e eeuw voort, waardoor de leef- en denkwijze van de Veluwenaar en daarmee het gehele sociale gezicht van de Veluwe een grondige verandering ondergaat.

Wie de eigen wijze kent waarop de Veluwenaar, speciaal die uit het noorden en het westen van de Veluwe, thans zijn godsdienst opvat en weet hoe hij gesteld is op een strenge zondagsheiliging, zal er zich over verbazen dat tot in de tweede helft van de 17e eeuw in een aantal Veluwse dorpen de weekmarkt op zondag werd gehouden[1]) en dat in Kootwijk in het begin van de 18e eeuw drie zondagen achter elkaar in september en oktober geen godsdienstoefening werd gehouden, omdat de predikant dan geen gehoor had wegens de kermissen in Koot-

[1]) S. D. VAN VEEN, *Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw*, z.j., p. 64–65.

wijk, Barneveld of Garderen. Er waren nog verschillende andere redenen waarom de Kootwijkse predikant soms geen godsdienstoefening hield, bij voorbeeld wanneer zijn vette vaars ziek was of de bijen van zijn schoonvader verkocht moesten worden. De landbouw behoorde bij het ambt en vaak werd de bef met de ploeg verwisseld, zo schrijft Nairac.[1]) „De overlevering zegt: dat soms de leeraar met de ploeg in 't veld werkte, als de trouwe kudde, op den dag des Heeren, reeds ter kerke was opgegaan; wat nood! de klok was digt bij de hand, en de hand digt bij de klok – en, daar het land ook nabij lag, behoefde de gemeente de 119e Psalm niet geheel uit te zingen, voor de predikstoel bezet werd".[2]) In het midden van de 17e eeuw hadden op zondag ook volksvermaken plaats zoals ganstrekken, papegaaischieten, St.-Janskronen hangen en meibomen planten.[3]) Het binnenhalen van de oogst op zondag kwam geregeld voor.

Hoewel deze en dergelijke mededelingen niets behoeven te zeggen over inhoud en aard van prediking en catechese, is het toch duidelijk dat er een geheel ander geestelijk klimaat heerste dan aan het eind van de 18e en in de 19e eeuw. Sociologen menen dat men de vroegere Veluwse godsdienstigheid nog tamelijk wel kan leren kennen in enige kerkelijke gemeenten in het oostelijk randgebied, waar de theologische stromingen van de 18e eeuw en later niet blijvend ingang gevonden hebben en waar de reformatorische eis van radicale individuele bekering niet zo indringend gesteld is. Er heerst hier een „gemoedelijke groepsgodsdienstigheid", kerkelijkheid en kerksheid berusten nog sterk op traditie, en kerkelijke gemeente en dorpsgemeenschap vallen praktisch samen.[4])

Er bestond op de Veluwe een rustig type van vroomheid, waar extreme stromingen aanvankelijk geen aanhang vonden. Toch is het duidelijk dat zich in het begin van de 18e eeuw een behoefte ontwikkelde aan een meer persoonlijk getint geloofsleven, in afwijking van de heersende collectieve godsdienstigheid. Het zich in ons land uitbreidende Piëtisme vond hier sterke weerklank. Vooreerst werd door deze stroming het officiële kerkelijke leven nog weinig beroerd. De hang naar een inniger, meer op het gemoed gerichte prediking vond zijn uitweg in het ontstaan van kleine gezelschappen van gelovigen, die hun bijeenkomsten ten huize van één hunner hielden. Dergelijke conventikels werden in de loop van de eerste helft van de 18e eeuw in vele plaatsen gehouden, vooral in het westen en noorden van de Veluwe, waar-

[1]) C. A. NAIRAC, *Een oud hoekje der Veluwe*, derde druk, z.j., p. 38–39; oorspr. uitg. 1878.

[2]) Psalm 119 telt 88 verzen in de berijming van 1773.

[3]) G. BEERNINK, De Reformatie te Nijkerk (1578–1628), *Bijdr. Meded. Gelre* 15 (1912) 83.

[4]) HESLINGA, *o.c.*, p. 354–355.

bij rondreizende oefenaars de nieuwe denkbeelden verbreidden.[1])

De piëtistische onderstroom in het geestelijk leven kwam echter met grote felheid in de openbaarheid bij de Nijkerkse beroeringen in 1749 en 1750, die een grote opschudding in het gehele land veroorzaakten. Door het samengaan van de piëtistische denkbeelden met een extreem doordenken van de begrippen verworpenheid en genade, ontstond een uitbarsting van grote angst door het gevoel van verdoemd te zijn.[2]) Onder luid geween en geklaag werden zonden verfoeid en tijdens de openbare godsdienstoefening vielen sommigen kermend en bevend op de grond. Deze beweging begon in Nijkerk, maar breidde zich snel uit over de plaatsen in de omgeving: Putten, Barneveld, Kootwijk, Voorthuizen, Soest, Lunteren, Hoevelaken en Nunspeet, maar ook, door toevallige persoonlijke contacten, tot verder verwijderde streken, zoals Naarden en Huizen in het Gooi, Aalten in de Graafschap Zutfen, Gorredijk in Friesland, Diever, Vledder, Dwingelo, Ruinerwold en Hoogeveen in Drente, Werkendam, Sliedrecht en Papendrecht in Holland.

Gerardus Kuypers, de predikant te Nijkerk die deze verschijnselen te voorschijn riep, had grote kennis van Semitische talen, een grote belezenheid van Hebreeuwse en Arabische auteurs en een uitgesproken filologisch-kritisch talent. Later was hij gedurende 33 jaar hoogleraar te Groningen. Hij werd door een tijdgenoot gekenschetst als een temperamentvol man, van een uitgebreide kennis en een verwonderlijke welsprekendheid, wiens vroomheid oprecht was en van alle vertoon gespeend en die aan de gereformeerde belijdenis hartelijk trouw was.[3]) Het is wonderlijk dat deze man in Nijkerk en omgeving een dergelijke invloed kon uitoefenen.

[1]) J. SCHRASSERT, *Kortbondig ondersoeck en berigt, dienende tot een rechtelyck bewys, dat de hedendaegsche saemenkomsten ende oeffeningen van de soo genaemde Fynen ongeoorloft zyn,...*, derde druk, 1742, p. 175 (een oefenaar in het schependom van Harderwijk in 1713).
C. VELTENAAR, Een conventikel te Veenendaal in 1718, *Bijdr. Meded. Gelre* 23 (1920) 33–38.
J. SCHRASSERT, *Wederaanmerkingen op de zogenaamde vrymoedige dog zedige aanmerkingen van de Heer Johan Lulofs op den derden druck en des selfs byvoegsels van het Kortbondig ondersoeck en berigt, dienende tot een regtelyck bewys, dat de hedendaagsche samenkomsten en oeffeningen der zogenaamde Fynen ongeoorloft zyn...*, 1743, p. 1 (conventikels omstreeks 1720 op de Veluwe), p. 3 (voortschrijdend conventikelwezen omstreeks 1740), bijlage: extract Acta Classis Nederveluwe, 17 april 1742 te Heerde (klachten over oefenaars te Kootwijk, Barneveld en Nijkerk).
In de Acta van 1726 en volgende jaren komen onder het hoofd Schadelijke Nieuwigheden telkens klachten over oefenaars voor, tegen wie door censurering werd opgetreden.

[2]) PH. DE VRIES, De Nederlandse cultuur in de eerste helft van de achttiende eeuw, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VII, 1954, p. 256–258.

[3]) A. EEKHOF, Ode van Gerardus Kuypers aan den neger-predikant Jacobus Elisa Johannes Capitein, *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. 20 (1927) 229–303.
D. NAUTA, *Opera minora, kerkhistorische verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de Kerk in Nederland*, 1961, p. 86–119: Gerard Kuypers.

Hij hield, zoals hij zelf zegt, van „conscientie onderrigtende sielroerende, hartbreekende, traantappende predicatien van welke het heilig kerkgewelf rontom schettert" en hij liet niet na de zonden der gemeente bloot te leggen. De strijd tegen de vormelijkheid in de godsdienst was het doel van zijn prediking, die in sterke mate een bevindelijk karakter droeg. Hoogstwaarschijnlijk is hij in zijn werk beïnvloed door de literatuur over een opwekkingsbeweging in Schotland, die in 1741 en 1742 voortvloeide uit de prediking van de methodist George Whitefield. Er is dan ook een historisch verband tussen de Nijkerkse beroering en het soortgelijke Schotse revival van 1742.[1])

Toch zou Kuypers' wijze van preken alleen niet tot de schokkende gevolgen geleid hebben, als er geen klankbodem aanwezig was geweest in de geest van zijn toehoorders. Uit de literatuur krijgt men veelal de indruk dat de beroering zeer plotseling begon tijdens een godsdienstoefening in november 1749. Uit Kuypers' eigen mededelingen[2]) blijkt echter dat hij aanknoopte bij de bestaande denkbeelden in zijn gemeente en dat het succes hiervan hem aanspoorde het werk der bekering krachtig ter hand te nemen. Hij organiseerde naar Schots voorbeeld huissamenkomsten, zowel op zondag na de godsdienstoefening als door de week, waar door onderlinge ondervragingen ieders zielstoestand onderzocht werd. Van deze samenkomsten ging volgens hem de grootste invloed uit. Hij moet een grote praktisch-psychologische kennis bezeten hebben, maar ongetwijfeld heeft er ook een wisselwerking tussen predikant en althans een groep uit zijn gemeente plaatsgehad, die de beweging in extreme richting dreef. Het debâcle van zijn werk is geweest, dat zijn krachtig appelleren aan de bestaande gevoelens van zonde en verlorenheid zo'n onverwachte weerklank vond, dat men van de trits Ellende-Verlossing-Dankbaarheid slechts de eerste aanvaardde en daarin bleef steken. Het absolute buigen onder de voorbeschikking Gods, dat Teeuwen later het religieuze grondmotief op de Veluwe noemt[3]), was ook toen al diep geworteld, evenals de bevindelijke lijdelijkheid. Over deze laatste stroming, die thans in het

[1]) A. Eekhof, Waar liggen de oorsprongen van de Nijkerkse Beroeringen, *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. 20 (1927) 296–299.
D. Nauta, *o.c.*, p. 120–138: Een uitloper van de Methodistische opwekkingsbeweging in Nederland omstreeks het midden der achttiende eeuw. Een beïnvloeding van Kuypers door Schortinghuis, zoals o.a. verdedigd is door J. C. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis, een bladzijde uit de geschiedenis van het pietisme in de Gereformeerde Kerk van Nederland*, 1904, wordt door Nauta met tal van argumenten afgewezen (p. 108–109 en 132–138).

[2]) Gerardus Kuypers, *Getrouw verhaal en apologie of verdeediging der zaaken voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe*, 1750, p. 2–4.

[3]) Chr. W. J. Teeuwen, Religieuze grondmotieven op de Veluwe, *Calvinistisch Weekbl.* 2 (1937) 218.

westen en het noorden van de Veluwe het religieuze leven zo sterk beheerst, klaagde Kuypers' ambtgenoot Roldanus reeds.[1])

Opmerkelijk is dat Kuypers mededeelt, dat onder de „bekommerden" wel gezeten burgers voorkwamen, maar dat het meest armen en geringen waren.[2]) Is het daarom gewaagd te veronderstellen dat er behalve de persoonlijke invloed van ds. Kuypers, ook factoren van sociale en economische aard geweest zijn, die de extreme gevoelens aan de oppervlakte brachten? Wellicht is het niet toevallig dat de Nijkerkse beroering zich voordeed aan het eind van de jaren '40, die voor de kleine man zo rampzalig waren. Men denke aan de strenge winter van 1739/40, met als gevolg zeer hoge prijzen en hongersnood, aan de veepest die na 1744 woedde, aan de verhoogde belastingen ten gevolge van het ongelukkige verloop van de Oostenrijkse Successieoorlog, de duurte van de meest gebruikte consumptiegoederen, het verval van de handel en de toenemende werkloosheid ten gevolge van de oorlogsomstandigheden. Voor Nijkerk komt hier nog bij, dat de tabakscultuur, waarvan vele inwoners geheel afhankelijk waren, zich in een depressieperiode bevond. De verdiensten van de arbeiders waren gedaald tot op een tiende gedeelte van die van enkele jaren tevoren.[3]) De sociale tegenstellingen waren in Nijkerk waarschijnlijk groter dan elders op de Veluwe. Tegenover enkele vermogende kooplieden en rijke tabakshandelaren stond een groep losse arbeiders en armlastigen van een omvang die men in de andere Veluwse steden niet kende.[4]) De slechte levensomstandigheden kunnen een gevoel van onmacht in de hand gewerkt hebben, dat aansloot bij de lijdelijkheid in religiosis en ontvankelijk maakte voor ds. Kuypers' prediking. Bij een opsomming van de oorzaken van de godsdienstige verschijnselen zegt hij zelf ook dat „het nu zoo elendig gestelt is in Kerk en Burgerstaat, dat 'er door den eenen of anderen weg uytkomst koomen moet, alzoo wy, indien God ons niet helpt, rijp geworden zyn tot onzen ondergang".[5])

[1]) „Ook klaegde hy [Roldanus] over de grote onkunde der Nieuwkerkers, en over de gewone Leer op den Zoom der Veluwe, zoo van eene gansch lydelyke en werkloze genadeinwagting, *by* en *voor* Ware Bekeerden, na bekeering, noodzakelyk, als van een Bevindelijk Geloof, boven het Toevlugtnemend Geloof noodwendig te stellen, om zalig te worden", [J. VAN DEN HONERT T. Hz.], *Aenmerkingen op het werkjen, door Do. Gerardus Kuipers uitgegeeven, met dit opschrift, Getrouw verhael en apologie..., waarby gevoegd is een verhael van eenige geleerde en onbesproke menschen, die zig, eenige dagen, te Nieuwkerk opgehouden, en de zaken aldaer nauwkeurig onderzogt hebben*, 1750, p. 128. Vergl. ook H. A. SILLEVIS, *De boer en zijn wereld, de boerenbevolking van de N.W.-Veluwe sociaal-typologisch beschouwd*, 1959, hfst. VI: De geloofswereld, waarin een duidelijke uiteenzetting over de geloofsleer en de geloofsovertuiging van de boer op de N.W.-Veluwe voorkomt.

[2]) G. KUYPERS, [*Getrouw verhaal*], p. 35.

[3]) [J. VAN DEN HONERT T. Hz.], *o.c.*, p. 136.

[4]) Archief Gedep. Veluwe, nos. 285–295 en 297.

[5]) G. KUYPERS, [*Getrouw verhaal*], p. 101.

Hoe het zij, belangrijke verschuivingen in de kerkelijke verhoudingen waren niet het gevolg van de Nijkerkse beroering. De rust keerde weer, maar een piëtistische onderstroom bleef bestaan, zich uitend in het optreden van talrijke oefenaars en conventikels. Kort na 1800 leidde dit nog even tot een hernieuwde opwekking op de westelijke Veluwe, maar het karakter was veel kalmer dan in 1749.[1])

Het is merkwaardig dat de Afscheiding in 1834 op de Veluwe weinig aanhang verkregen heeft, in tegenstelling met de Doleantie in 1886. Berekenen wij uit de volkstelling van 1849 het percentage afgescheidenen van het totaal aantal nederlands-hervormden en afgescheidenen tezamen, dan blijkt dat de Afscheiding op de Veluwe in totaal niet meer dan 2,1 % van het hervormde kerkvolk tot zich getrokken heeft. Gemeenten met meer dan 4 % waren Hattem (9,9 %), Heerde (9,7 %), Oldebroek (9,0 %) en Apeldoorn (4,8 %).[2]) Het blijkt dat de Afscheiding vooral haar aanhang vond rond Hattem en Apeldoorn. In de buurschappen rondom deze plaatsen treffen wij hoge percentages aan. In het aan Hattem grenzende oostelijke deel van de gemeente Oldebroek vinden wij b.v. Heerderwezep met 31,9 %, Hattemerwezep met 38,6 %, Voskuil en Duivendans met 32,6 % en Veldbuurt en Bovenhattemerwezep met 20 %. Evenzo in de ten zuiden van Hattem liggende gemeente Heerde: Wapenveld 18,4 % en Markluiden en Horsthoek 12,0 %. In de gemeente Apeldoorn vallen op de buurschappen Wiesel (22,9 %) en Lieren (10,7 %).[3]) Dat er rond Hattem zoveel afgescheidenen te vinden waren, houdt verband met het optreden van de Hattemer predikant Brummelkamp. Deze vond daar meer aanhang dan in Hattem zelf en preekte er in de boerenwoningen en in het huis van de Wapenvelder molenaar. Het ontstaan van de Afgescheiden gemeenten aldaar is dan ook zijn werk geweest, toen hij in Hattem als predikant was afgezet.

Uit de wijze waarop in het noordoosten van de Veluwe de Afscheiding plaatsvond, blijkt zeer duidelijk dat piëtistisch getinte gezelschappen aan deze beweging vooraf zijn gegaan.[4]) Opmerkelijk is dat velen uit gezelschapskringen later bij de afgescheidenen te tellen zijn. Ook in andere streken van het land heeft een bestaand gezelschapswezen voorbereidend voor de Afscheiding gewerkt, maar de Veluwse Afscheiding vertoonde veel meer een subjectivistische en piëtistische inslag dan b.v. die in het noorden onder leiding van De Cock.[5])

[1]) J. KUIPER, *Geschiedenis van het godsdienstig en kerkelijk leven in Nederland*, 1900, p. 351.

[2]) Bijlage 7.

[3]) Bijlage 6.

[4]) CHR. W. J. TEEUWEN, *Wegen Gods in Gelre, een bijdrage tot de geschiedenis der Afscheiding op den noord-oostelijken Veluwerand*, 1935, p. 21–31.

[5]) CHR. W. J. TEEUWEN, Veluwsch geestelijk leven, *Calvinistisch Weekbl.* 2 (1937) 178.

KAART 2
Verspreiding van de afgescheidenen over de Veluwe in 1849
(elke stip stelt 10 afgescheidenen voor)

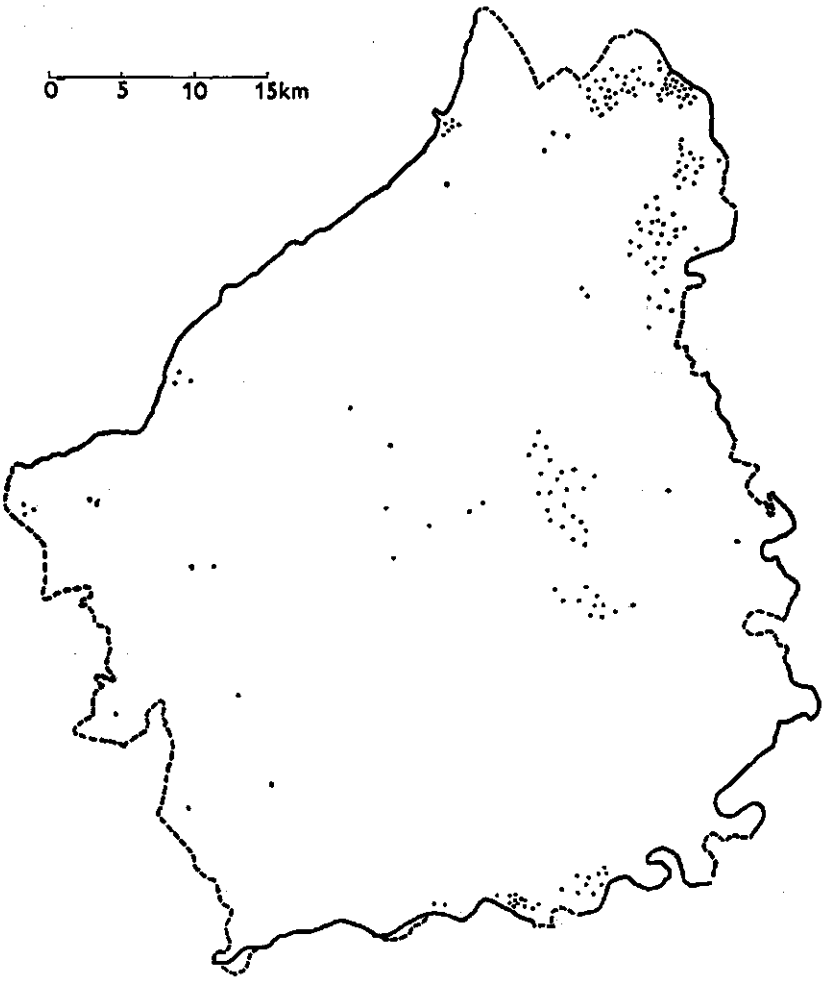

Bron: Uitkomsten Volkstelling 1849, Prov. Gelderland, 1853, Plaatselijke Indeeling.

Het zijn dus weer de piëtistische gevoelens, die maar weinig aan de oppervlakte van de Kerk tot uiting kwamen, waaraan nu de Afscheiding appelleerde. Dat dit alleen op de noordoostelijke Veluwe en enigermate rond Apeldoorn tot uiterlijke gevolgen leidde[1]), wordt meestal verklaard uit het feit dat de Veluwse predikanten zich vrijwel allen afzijdig hebben gehouden. Voormannen spelen inderdaad altijd een grote rol bij het tot uiting brengen van sluimerende gevoelens.

[1]) Zie bovenstaande kaart.

Maar als men de zaak omdraait, moet dan de grotere aanhang van de Afscheiding op de noordoostelijke Veluwe en rond Apeldoorn geheel geschreven worden op rekening van de persoonlijke invloed van voorgangers? Dat Brummelkamp juist in zijn eigen gemeente naar verhouding weinig weerklank vond, maar wel in verderweg gelegen buurschappen in Oldebroek en Heerde, wijst in een andere richting. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat in de betrokken gebieden andere factoren mede werkzaam zijn geweest, waardoor de bevolking ertoe gebracht is met de Afscheiding mee te gaan. Er is destemeer reden dit te vermoeden omdat dit ook elders, i.c. in Overijssel, het geval was. Daar werden de afgescheidenen vooral aangetroffen in een landbouwgebied waar een grote bevolkingsvermeerdering plaatsvond. Slicher van Bath veronderstelt dat een bedreiging van de agrarische existentie door gebrek aan land de bevolking daar wellicht ontvankelijker heeft gemaakt voor het aanvaarden van de meer rechtzinnige godsdienstige opvattingen.[1]) Mogen wij voor de Veluwe ook aan dergelijke verschijnselen denken? Er zijn inderdaad een aantal aanwijzingen in deze richting.

Vooreerst blijkt dat juist de bovengenoemde gebieden waar de Afscheiding een aanhang van betekenis heeft verkregen, opvallen door een veel sterkere bevolkingsgroei dan de omgeving. In het voormalige ambt Hattem (in de gemeente Oldebroek) waar wij in 1849 in sommige buurschappen afscheidingspercentages van 20 en 30 % of meer vonden, is de bevolking tussen 1795 en 1849 meer dan verdubbeld (van 100 tot 223 %). In het kerspel Heerde, met eveneens relatief hoge percentages voor de afgescheidenen, is dit ook het geval (index 207 %), evenals in het kerspel Apeldoorn (index 233 %; zonder het dorp Apeldoorn 207 %) en in het kerspel Beekbergen (index 201 %). Daartegenover vertonen de omringende plaatsen veel lagere indices: de kerspels Doornspijk en Oosterwolde elk 147, Vorgten 131, Veessen 119, Epe 168, Vaassen 151 en Loenen 150 %.[2])

In de jaren 1823 tot 1832 zijn Oldebroek, Heerde en Apeldoorn de gemeenten met de hoogste geboorteoverschotten. De bevolkingsgroei blijkt in deze periode hierdoor veroorzaakt te worden, en niet door vestigingsoverschotten.[3]) In het bijzonder geldt dit voor de noordelijke Veluwe, die veeleer expulsiegebied dan vestigingsgebied was. Wij weten ook dat overtollige arbeidskrachten vanuit deze streek voor seizoenarbeid naar elders trokken, in het voorjaar naar Drente om eek te schillen, in de zomer naar Holland of Friesland om daar eerst gras en

[1]) B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 1957, p. 107 en 359.

[2]) Zie het voorgaande artikel, bijlage 5–7.

[3]) Stand der bevolking van Gelderland, *Geldersche Volks-almanak* 2 (1836)

daarna tarwe en haver te maaien.[1]) Dat er een zekere bevolkingsdruk heerste is duidelijk.

Verder behoorden de woeste gronden op de noordelijke Veluwe tot de armste zandgronden die de Veluwe kent. Daardoor waren voor plaggensteken, heetmaaien, weiden van schapen en runderen etc., grotere oppervlakte nodig, omdat de regeneratieperiode van de heide op deze armere gronden relatief lang was. Van de woeste gronden kon weinig gemist worden, zij waren nodig om de bestaande bedrijven in stand te houden. Voor zover wel ontginning tot bouwland plaatshad, was dit van slechte kwaliteit en was er veel mest vereist om nog een redelijke oogst te krijgen. Er heeft nogal wat bedrijfsversnippering plaatsgehad. Zoons van grote boeren werden keuters met één paard en hun kinderen daalden af tot de daglonersstand.[2])

De woeste gronden, de voormalige landsheerlijke domeingronden, waren bovendien van 1828 tot 1843 twistappel tussen de burgerlijke gemeenten en het bestuur der Domeinen. Enerzijds werd hierdoor de mogelijkheid tot legale ontginning beperkt, anderzijds heeft de onzekerheid over de eigendom en het ontbreken van een krachtige organisatie van geërfden, die gebruiksrechten op deze gronden uitoefenden, aanleiding gegeven tot een wilde vestiging.[3]) In het begin van de 19e eeuw ontstaan een groot aantal illegale huttenkolonies in Putten, Nunspeet, Ermelo, Doornspijk, Oldebroek en Heerde. In de gemeente Oldebroek zijn in 1853 niet minder dan zes van dergelijke kolonies, met een totaal van 167 hutten en in Heerde vier met totaal 97 hutten.[4]) Wezep en Wapenveld zijn door aanwas van de huttenbevolking snel gegroeid.

Bevolkingsdruk en weinig of geen mogelijkheden tot uitbreiding van de landbouw hebben vermoedelijk in de betrokken gebieden, evenals in Overijssel, de gevoelens van de bevolking ten tijde van de Afscheiding beïnvloed.

Dit alles wil echter niet zeggen dat de denkbeelden van de Afscheiding elders, waar de bovengenoemde factoren minder uitgesproken waren, geen invloed hadden. Het regulaire kerkelijke leven in de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe was nergens nog uitgesproken bevindelijk gekleurd[5]), maar de bevindingsvroomheid vond onder het officiële uiterlijk der Kerk hoe langer hoe meer aanhang. Kon in de 18e eeuw een groot deel van de bevolking nog niet behoor-

[1]) [B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis], Statistieke beschouwing van den toestand der geringe plattelandsbevolking op de Veluwe langs de Zuiderzee, *T. Staathuishoudkunde en Statistiek* 9 (1853) 289–291.

[2]) [B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis], *o.c.*, p. 293–294.

[3]) J. A. J. Sloet tot Oldhuis, Overdragt der dominiale heidegronden, op Veluwe, aan de burgerlijke gemeenten, *T. Staathuishoudkunde en Statistiek* 2 (1843–44) 515–517.

[4]) [B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis], *o.c.*, 291–293.

[5]) Heslinga, *o.c.*, p. 367.

lijk lezen en schrijven, in de 19e eeuw veranderde dit, zodat ook stichtelijke lectuur een grotere rol begon te spelen. Brakels „Redelijke Godsdienst", Smijtegelts mystieke preken, Hellenbroeks vraagboekje en de geschriften van andere 18e eeuwse min of meer piëtistische en mystiek getinte schrijvers hebben een grote invloed uitgeoefend op de denkrichting van de Veluwenaar.[1]) Juist onder de minder gegoede bevolkingsgroepen, kleine boeren, dagloners en huttenkolonisten, blijkt de orthodox-piëtistische richting het meest aangeslagen te zijn. En het zijn juist deze groepen die in de 19e eeuw op het platteland sterk toenamen en daardoor een grotere invloed in de gemeente gingen uitoefenen op kerkeraad en predikant. Het officiële kerkelijke klimaat werd hierdoor bevindelijker gekleurd en bij de beroeping van een nieuwe predikant kwam dit niet zelden tot uiting.

In 1886 voerde dit tot een hernieuwde afscheidingsbeweging, de Doleantie. In Voorthuizen had de kerkeraad in 1884 besloten een beroep uit te brengen op Dr. W. van den Bergh, die toen reeds in zijn streven alom bekend was en later door zijn boetpredikaties wel het Geweten van de Doleantie is genoemd. Het is opmerkelijk welk een invloed deze in zijn gemeente en elders op de Veluwe heeft kunnen uitoefenen. In vrijwel elke predikatie werd de gemeente bepaald bij het diep verval van land, volk en kerk, en gewezen op haar roeping om te breken met zondige toestanden. Typerend voor zijn invloed in Voorthuizen is wel dat hij er in slaagde de kerkeraad elke week te laten vergaderen en wel 's morgens en niet 's avonds, omdat dit het eerste werk moest zijn en daarna pas de boerderij de aandacht mocht vragen.[2]) Dat de Kerk van Kootwijk de eerst klaargekomen kandidaat van de Vrije Universiteit beriep, hetgeen de aanleiding tot de Doleantie zou worden, is zijn werk geweest. Met voorbijgaan van de eigen consulent in Barneveld zocht de Kootwijkse kerkeraad steun en raad bij ds. Van den Bergh.[3]) Volgens de verhalen liepen de kerkeraadsleden een pad uit in de hei door hun herhaalde tochten van Kootwijk naar de Voorthuizense pastorie.

Vrijwel de voltallige gemeenten van Kootwijk en Voorthuizen gingen met de Doleantie mee en dit vond navolging in andere gemeenten, zij het op minder grote schaal. Uit de volkstelling van 1889 kunnen wij het kwantitatieve effect van deze afscheidingsgedachten beoor-

[1]) J. Riemens Jr., Godsdienstige lectuur aan den Veluwezoom, *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 46 (1909) 46–70. Ook heden ten dage doen de geschriften van de „oude schrijvers" hun invloed nog gelden en worden zij aangeschaft, J. Ozinga, De stichtelijke lectuur van de Bennekomse boerenfamilies, in: *Een Veluws dorp, een herinneringswerk voor Ir. M. M. van Hoffen*, Bennekom, [1958], p. 326–356.

[2]) G. van Zeggelaar, *Wat God deed met Zijn Kerk te Voorthuizen*, 1904, p. 83, 94, 157.

[3]) D. de Wit, *Kudde en herder, van kerkelijk Kootwijks verleden en heden*, 1911, p. 75, 78, 111, 132, 134.

delen. Stellen wij het totaal van de nederlands-hervormden, afgescheidenen en dolerenden op 100 %, dan is de verdeling voor de gehele Veluwe in 1889: nederlands-hervormden 87,4 %, afgescheidenen (christelijk-gereformeerden) 3,5 % en dolerenden (nederduits-gereformeerden) 9,1 %. Hieruit blijkt dus dat de Doleantie een veel grotere aanhang verkregen heeft dan de Afscheiding. Het zijn vooral de gemeenten in het noorden en westen van de Veluwe, waar wij in 1889 de hoogste percentages voor de nederduits-gereformeerden vinden. Meer dan 10 % hadden Barneveld (21,1 %), Doornspijk (19,5 %), Ede (15,1 %), Ermelo (16,0 %), Harderwijk (14,3 %), Nijkerk (32,9 %) en Putten (10,5 %). Buiten dit gebied zijn het alleen Rheden en Doorwerth met resp. 12,3 en 17,1 %.[1])

In alle plaatsen waar de Afscheiding enige aanhang van betekenis verkregen had was dit juist met de Doleantie niet het geval. Heerde, Hattem en Oldebroek met resp. 19,0 %, 18,3 % en 14,3 % afgescheidenen in 1889 laten voor de nederduits-gereformeerden cijfers van slechts 0,6 %, 1,0 % en 3,4 % zien. De meest principiëlen hadden daar in de tijd van de Doleantie de Nederlandse Hervormde Kerk dus al verlaten of sloten zich bij de bestaande Afgescheiden gemeenten aan. Deze cijfers geven een bevestiging van de mening dat de Doleantie op de Veluwe een „vertraagde" Afscheiding was. Het is ook wel eens zo uitgedrukt: men ging wel met de Afscheiding mee, maar men had vijftig jaar werk om er rijp voor te worden. En noemde het toen Doleantie.[2])

De Doleantie betekende niet het einde van een ontwikkeling. De officiële kleur in vele Nederlands-Hervormde gemeenten, vooral in het westen en noorden, is „bevindelijk gereformeerd" geworden, van sommige zelfs extreem bevindelijk, afhankelijk van de mate waarin de piëtistische onderstroom aan de oppervlakte kon komen en de ultrabevindelijken de overhand in de kerkeraad verkregen.[3]) De Afscheiding is op de Veluwe actueel gebleven tot op de huidige dag. Telkens geeft een uittreden van deze ultrabevindelijken, zowel uit de Nederlandse Hervormde Kerk als uit de Gereformeerde Kerken, aanleiding tot ontstaan van Oud-Gereformeerde groeperingen en sektarische stromingen. Dit sorteringsproces, waarvan de wortels, zoals wij zagen, diep in het verleden teruggaan, lijkt nog geenszins ten einde.

De andere gezindten

In volgorde van aantal kwamen de *luthersen* in 1809 in de derde plaats, maar zij vormden slechts 1 % van de totale Veluwse bevolking

[1]) Bijlage 7.

[2]) K. J. Cremer, Het Gereformeerde geloofstype, in: *Gelderland, officiele propaganda uitgave*, 1954, p. 198.

[3]) Heslinga, *o.c.*, p. 357–359. Vergl. Sillevis, *o.c.*, p. 164.

in 1809. Men trof hen vooral aan in de steden. Van het totaal aantal woonde 12 % op het platteland en 88 % in de steden, in het bijzonder in Arnhem. In deze stad was 2/3 van de Veluwse luthersen woonachtig en vormde daar zelfs 5 % van de bevolking. Immigratie uit Duitsland heeft bij de groei van het aantal luthersen een belangrijke rol gespeeld, zoals blijkt uit het lidmaten-, doop- en trouwboek van de Evangelisch-Lutherse gemeente te Arnhem. Hieruit ziet men tevens dat Duitse militairen van het Arnhemse garnizoen een vrij groot deel van deze gemeente vormden.[1])

Ook de *joden* vond men in hoofdzaak in de steden (87 %), vooral in Nijkerk en Arnhem, waar 34 resp. 26 % van de Veluwse joden woonde. In de lijsten van huizen, personen etc. uit 1749[2]) vinden wij hen meestal vermeld als winkelier, koopman, of alleen als „jood", waarmee dan joods koopman bedoeld is. Zij oefenden verder nogal eens het beroep van slager uit. In de steden waren in 1749 11 van de 21 slagers joden. Ook traden zij wel op als houder van de bank van lening.

In Nijkerk vormden de joden met 4 % van de bevolking een niet onaanzienlijk volksdeel. Opmerkelijk is, dat hier in 1809 bijna de helft van de joden tot een Portugees-Joodse gemeente gerekend wordt. In andere plaatsen woonden alleen Hoogduitse joden: in Elburg 4 % van de bevolking, in Arnhem en Wageningen 2 % en in Harderwijk en Hattem elk minder dan 1 %. Het bestaan van een Portugees-Joodse gemeente in Nijkerk hangt samen met de tabaksteelt en tabakshandel in die plaats. Omstreeks 1709 vestigde een groot handelshuis in tabak, M. en I. Italiaander en Zonen, zich te Nijkerk. Terwijl op het platteland van Gelderland in de 18e eeuw de joden nauwelijks geduld werden, stonden de joodse tabakshandelaren in Nijkerk in hoog aanzien. Zij traden op als pachters van de waag en er bestaan in Nijkerk nog enkele aanzienlijke koopmanshuizen en een paar grote pakhuizen, die in de bloeitijd van de tabakshandel door hen gebouwd zijn. In één van de pakhuizen werd omstreeks 1728 een synagoge gevestigd. Nu behoorden de Italiaanders tot de Italiaanse joden die de Portugese ritus in hun gebeden volgden. De Hoogduitse joden sloten zich bij hen aan en zo ontstond de zogenaamde Portugese gemeente, die echter geestelijk noch administratief met de Amsterdamse Sefardische gemeente in verbinding heeft gestaan. Omstreeks 1760 ontstond hiernaast een Hollands-Joodse gemeente die de Hoogduitse ritus volgde. In 1810 werd

[1]) Gemeente-archief Arnhem, R.B.S. no. 164, 168 en 182, Zie ook: [A. MOELEMAN], *Geschiedverhaal van de opkomst en den bloei der Evangelische Luthersche gemeente, toegedaan der onveranderde Augburgsche geloofsbelijdenis binnen Arnhem; sedert het begin der hervorming, tot op den tegenwoordigen tijd: uit echte stukken zamengesteld, door een lid der gemeente*, Arnhem, 1809, p. 4–16.

[2]) Archief Gedep. Veluwe, no. 285–312.

de Portugese gemeente opgeheven en samengesmolten met de Hollands-Joodse.[1])

Ook in Arnhem is een invloed van belangrijke joodse tabakshandelaren te bespeuren. In 1705 verkreeg Samuel van der Zee van het stadsbestuur vergunning een tabaksspinnerij op te richten en daarin zowel joden als christenen te werk te stellen. De werkkrachten die hij naar de stad overbracht, moest hij echter met name opgeven en voor eenvoudige werkzaamheden diende hij arbeiders uit de stad te gebruiken en deze het werk verder te leren.[2]) De Arnhemse Joodse gemeente werd korte tijd later in feite geleid door leden van de Amersfoortse tabakshandelaarsfamilie Cohen. Een groot deel van de bloeiende tabaksindustrie van deze familie werd naar Arnhem verlegd. Ook in dit bedrijf werkten zowel joden als christenen.[3])

Hebben de joden, niettegenstaande hun kleine aantal, toch economisch en sociaal een zekere invloed gehad, met de Veluwse *doopsgezinden* en *remonstranten* is dit vrijwel niet het geval. Zij kwamen slechts verspreid in zeer kleine aantallen voor. In Arnhem bij voorbeeld woonden in 1809 slechts zes doopsgezinden en één remonstrant. De Doopsgezinde en Remonstrantse gemeenten op de Veluwe zijn alle pas in de loop van de 19e eeuw ontstaan. In 1732 vestigde zich te Wageningen wel een groep van 45 doopsgezinden van Nederlandse afkomst uit Litauen, maar deze kolonie ging in 1744 te gronde en slechts de straatnaam Mennonietenweg bewaart hieraan nog de herinnering.[4])

[1]) D. S. VAN ZUIDEN, De oorsprong van de voormalige Portugeesch-Joodsche gemeente te Nijkerk, *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. 17 (1922) 74–75.
D. E. COHEN, De zoogenaamde Portugeesche gemeente te Nijkerk, *Bijdr. Meded. Genootsch. Joodsche Wetenschap in Nederland* 3 (1925) 20–27.

[2]) Gemeente-archief Arnhem, no. 45.

[3]) *De Koopman* 2 (1770) 443.
D. E. COHEN, Benjamin Cohen, *De Vrijdagavond* 1 (1924/25) no. 53, p. 425–426.
J. ZWARTS, Zeven eeuwen Joodsch verleden van Arnhem, *De Joodsche Middenstander* 7 (1938) no. 15, p. 22–26.

[4]) A. VAN GULIK, De mislukte kolonisatie te Wageningen, *Doopsgezinde Bijdr.* 45 (1905) 112–163 en 46 (1906) 93–138.

SUMMARY

THE RESULTS OF THE RELIGION CENSUS OF 1809 IN THE VELUWE SEEN IN A SOCIAL-HISTORICAL PERSPECTIVE

A religion census was held in the province of Guelderland in 1809. In this article the results of this census are dealt with for one particular district of this province, viz. the Veluwe. This district is situated north of the river Rhine and west of the river Ysel. It turns out that in 1809 the majority of the population (84 %) belonged to the Reformed Church and 14% belonged to the Roman Catholic Church. Furthermore, there was a small amount of Lutherians, Jews, Mennonites and Remonstrants.

After the Reformation the Veluwe as a whole has become Protestant, but the figures of 1809 show that in the southern and eastern part of the Veluwe a rather considerable amount of people has remained Roman Catholic. In the south this has been brought about by the Roman Catholic mission which already got to work shortly after the Reformation. In the eastern part the Roman Catholics are concentrated around some castles with Roman Catholic inhabitants. Part of the nobility of the Veluwe showed little inclination to accept Calvinism. After the Reformation the nobility continued the Roman Catholic cult in the castle-chapel, which the people from the neighbourhood could attend. This has had the result that part of the population in the environment of the castles remained Roman Catholic. However, where Roman Catholic pastoral care after the Reformation has been lacking for a long time, because the influence from the castle did not reach that far, there the Roman Catholics have disappeared entirely after a few generations. Even nowadays one can still recognize these local differences, but because of the greater mobility of the population this has become less striking. In 1809 the vast majority of the population of the Veluwe belonged to the Reformed Church. This Church has been seriously afflicted by secession movements in the course of the nineteenth century, which caused the birth of some orthodox-Calvinistic communions. These events are rooted in the beginning of the eighteenth century when Pietism met with a strong response in the Veluwe as a reaction against the formality of faith.

This was the reason for a great change, which gradually took place in the type of belief supported in the Veluwe. The way of thought and living of the inhabitant of the Veluwe, and with that the whole social look of the Veluwe, has experienced a fundamental change in the course of the eighteenth and nineteenth centuries.

In the beginning of the eighteenth century official church life was only rarely disturbed by these pietistic movements. A religion of experience was professed in small devotional circles, that held their gatherings at the residence of one of the members. Lay preachers, who travelled about, propagated the new ideas. The ecclesiastical authorities tried to obstruct this but had little success.

The pietistic under-current in the spiritual life became exposed to publicity with great fierceness during the Nijkerk Commotions in 1749 and 1750, a revival that caused a great stir in the whole country. At Nijkerk arose an outburst of great fear through the sense of being damned. Weeping and com-

plaining, people abominated their sins and at a public divine service some fell on the ground while they were moaning and trembling. The minister in Nijkerk who evoked these phenomina, had been influenced by literature about the Scottish Revival of 1742 with which the names of Whitefield and the Erskine brothers are connected. Consequently, there is a historical relationship between the Nijkerk Commotions in 1749 and 1750 and the Scottish Revival of 1742 which was of the same kind. Factors of a social and economic nature have however also exerted their influence at the rise of this extremist movement at Nijkerk. The bad conditions of living in these years may have encouraged a sense of powerlessness in the common people, which connected with the passiveness in religiosis and which made people susceptible to a preaching of experience.

The pietistic feelings that could only to a limited extent find expression at the surface of the Church, have played their rôle during the time of the Secession (1834). The Secession has only acquired some recognition of importance in the north east and to some extent around Apeldoorn. In those areas the orthodox-pietistic movement had been valued most. These areas were characterized by a certain pressure of population; there were little or no possibilities for the development of farming on account of the shortage of land. Perhaps the threatening of their agrarian existence has made the population susceptible to accept the more orthodox religious conceptions. The reason why it did not come to a separation in other parts of the Veluwe was caused by the fact that the ministers adopted an attitude of aloofness. Nevertheless the devotion of experience found its followers more and more underneath the official exterior of the Church. The works of seventeenth and eighteenth centuries pietistic writers have exerted great influence on the direction of thought in the Veluwe. Even nowadays these works of „the Old Writers" have their effect and are still purchased. (Wilh. and Theod. à Brakel, Smytegelt, Hellenbroek and translations of the work of Bunyan, Comrie, Ebenezer and Ralph Erskine, a.o.). Particularly among the less well-to-do groups of people, the cottagers, the crofters and the day-labourers, the orthodox-pietistic movement proves to have found its strongest support. These groups greatly increased their numbers during the nineteenth century in the countryside, and accordingly exerted greater influence in the community on the clerical board and the minister. The official ecclesiastical climate now got more tinged with the faith of experience and when a new minister had to be called this very often found its expression.

In 1886 this led to a new secession movement: the „Doleantie". This was not the final stage of the development, however. The pietistic under-current has gained more strength in some communities and at frequent intervals, extremist elements in the belief of experience, who withdraw, give rise to the coming into existence of orthodox-Calvinistic groupings and sectarian movements.

Alongside the Reformed and the Roman Catholics the other denominations had much less significance, measured according to their numbers in 1809. The Jews mainly lived in the towns where they found their occupation as shop-keepers, merchants, butchers or pawnbrokers. Some big Jewish tobacco dealers were living in Nijkerk and Arnhem. This in relation with the tobacco

growing in the neighbourhood of these towns. These Jewish dealers have had a certain influence socially and economically. The Lutherians were also found mostly in the towns, especially in Arnhem where they made 5 per cent of the population. Immigration from Germany has played a prominent part in this matter.

BIJLAGE 1

Kerkelijke groepering van de Veluwse bevolking per kerspel of gebied in 1809.

Kaart no. [a]	Kerspel of gebied	Hervormd	Rooms-katholiek	Luthers	Joods	Doopsgezind	Remonstrants	Totaal bevolking
1	Bennekom	772	20	1	7	–	–	800
2	Ede	1.710	6	9	–	1	–	1.726
3	Gelders Veenendaal [b]	?	?	?	?	?	?	(1.080)
4	Lunteren	1.295	7	–	–	–	–	1.302
5	Scherpenzeel [b]	?	?	?	?	?	?	(870)
6	Barneveld	1.806	421	19	25	–	–	2.271
7	Voorthuizen	942	70	–	–	–	–	1.012
8	Hoevelaken [b]	?	?	?	?	?	?	(560)
1–8	*Gelderse Vallei* [b]	6.525	524	29	32	1	–	7.111
9	Otterlo	620	–	–	–	–	–	620
10–11	Kootwijk en Garderen	1.091	–	–	–	–	–	1.091
12	Elspeet	495	–	–	–	–	–	495
9–12	*Midden-Veluwe*	2.206	–	–	–	–	–	2.206
13–14	Nijkerk	4.127	1.024	79	214	–	–	5.444
15	Putten	2.200	190	–	–	–	–	2.390
16	Ermelo	1.021	5	–	–	–	–	1.026
17	Nunspeet	1.035	4	–	5	–	–	1.044
18	Harderwijk-schependom	697	4	–	–	–	–	701
19	Harderwijk-stad	2.769	234	9	33	2	7	3.054
20	Doornspijk	1.448	1	–	–	–	–	1.449
21	Oosterwolde	579	–	–	–	–	–	579
22–23	Elburg-stad en -schependom	1.793	23	11	75	6	–	1.908
24	Oldebroek	1.746	2	3	–	–	–	1.751
25–27	Hattem-schoutambt, Hattem-stad en -schependom	2.306	47	27	15	2	–	2.397
13–27	*Zuiderzeekust*	19.721	1.534	129	342	10	7	21.743
28	Heerde	2.099	12	1	1	–	–	2.113
29	Epe	1.792	236	9	2	9	–	2.048
30	Vaassen	891	363	–	–	–	–	1.254
31	Apeldoorn	2.722	342	2	13	–	–	3.079
32	Beekbergen	1.151	71	1	–	–	–	1.223
33	Loenen	519	148	–	–	–	–	667
34	Hall	522	128	–	–	–	–	650
28–34	*Oostelijke Veluwerand*	9.696	1.300	13	16	9	–	11.034

(Vervolg)

Kaart no. [a]	Kerspel of gebied	Hervormd	Rooms-katholiek	Luthers	Joods	Doopsgezind	Remonstrants	Totaal bevolking
35	Vorgten	231	3	–	–	–	–	234
36	Veessen	535	21	–	–	–	–	556
37	Oene	596	23	–	–	–	–	619
38	Nijbroek	408	18	–	–	–	–	426
39	Terwolde	661	184	1	–	–	–	846
40	Twello	595	401	2	–	–	–	998
41	Wilp	648	577	–	–	–	–	1.225
42	Voorst	1.217	314	–	–	–	–	1.531
43	Brummen	2.252	213	3	20	–	–	2.488
35–43	*IJsseldal*	7.143	1.754	6	20	–	–	8.923
44	Dieren en Spankeren	860	298	4	5	–	–	1.167
45	Ellecom	341	163	2	–	–	–	506
46	Rheden	893	127	13	–	2	–	1.035
47	Velp	873	168	4	3	–	6	1.054
48	Rozendaal	284	18	3	–	–	–	305
49–50	Arnhem-stad en -schependom	5.860	2.935	470	165	6	1	9.437
51	Oosterbeek	579	124	9	–	–	–	712
52	Renkum	353	133	–	–	–	–	486
53	Doorwerth	252	31	2	–	–	–	285
54	Wageningen-stad	1.330	260	19	45	–	–	1.654
55	Wageningen-schependom	1.075	247	10	–	1	–	1.333
44–45	*Z. Veluwezoom*	12.700	4.504	536	218	9	7	17.974
1–55	*Veluwe totaal* [b]	57.991	9.616	713	628	29	14	68.991

Bron: Frans archief, no. 728.

[a] De geografische indeling is dezelfde als in het voorgaande artikel (zie aldaar bijlage 8, p. 140 e.v.), met deze uitzondering dat Hattem-stad en -schependom niet tot de Oostelijke Veluwerand, maar tot de Zuiderzeekust zijn gerekend.

[b] De cijfers van Gelders Veenendaal, Scherpenzeel en Hoevelaken ontbreken. Deze gebieden behoorden in 1809 tot Utrecht. De cijfers tussen haakjes heb ik geschat, maar verder niet meegeteld.

BIJLAGE 2

Kerkelijke groepering van de Veluwse bevolking per gemeente in 1809.

Burgerlijke gemeente [a]	Hervormd	Rooms-katholiek	Luthers	Joods	Doopsgezind	Remonstrants	Totaal bevolking
Ede (gedeelte) [b]	4.397	33	10	7	1	–	4.448
Barneveld	3.603	491	19	25	–	–	4.138
Scherpenzeel [b]	?	?	?	?	?	?	(870)
Hoevelaken [b]	?	?	?	?	?	?	(560)
Nijkerk	4.127	1.024	79	214	–	–	5.444
Putten	2.200	190	–	–	–	–	2.390
Ermelo	2.551	9	–	5	–	–	2.565
Harderwijk	3.466	238	9	33	2	7	3.755
Doornspijk	2.027	1	–	–	–	–	2.028
Elburg	1.793	23	11	75	6	–	1.908
Oldebroek / Hattem	4.052	49	30	15	2	–	4.148
Heerde	2.865	36	1	1	–	–	2.903
Epe	3.279	622	9	2	9	–	3.921
Apeldoorn	4.628	561	3	13	–	–	5.205
Voorst	3.529	1.494	3	–	–	–	5.026
Brummen	2.774	341	3	20	–	–	3.138
Rheden	2.967	756	23	8	2	6	3.762
Rozendaal	284	18	3	–	–	–	305
Arnhem	5.860	2.935	470	165	6	1	9.437
Renkum [c]	943	262	10	–	–	–	1.215
Doorwerth	252	31	2	–	–	–	285
Wageningen [c]	2.394	502	28	45	1	–	2.970
Veluwe totaal[b])	57.991	9.616	713	628	29	14	68.991

Bron: Frans archief, no. 728.

[a] Toestand 1817, zie het voorgaande artikel bijlage 8, p. 146.

[b] Gemeente Ede zonder Gelders Veenendaal (ca. 1.080 inw.). De cijfers hiervan ontbreken, evenals die van Scherpenzeel en Hoevelaken. Deze gebieden behoorden in 1809 tot Utrecht. De cijfers tussen haakjes heb ik geschat, maar verder niet meegeteld.

[c] Bij deze groepering van de cijfers naar gemeenten heb ik een geschat aantal van 17 inwoners (11 herv., 5 r.-k. en 1 luth.) van Wageningen naar Renkum overgebracht, vergl. bijlage 1. Dit betreft een deel van de buurschap Harten, dat in 1817 bij de gemeente Renkum is gevoegd.

BIJLAGE 3

Percentage rooms-katholieken van de bevolking per kerspel of gebied in 1809 op de Veluwe.

Kaart no. [a]	Kerspel of gebied	%
1	Bennekom	2,5
2	Ede	0,3
3	Gelders Veenendaal [b]	?
4	Lunteren	0,5
5	Scherpenzeel [b]	?
6	Barneveld	18,5
7	Voorthuizen	6,9
8	Hoevelaken [b]	?
1–8	*Gelderse Vallei* [b]	7,4
9	Otterlo	–
10-11	Kootwijk en Garderen	–
12	Elspeet	–
9–12	*Midden-Veluwe*	–
13–14	Nijkerk	18,8
15	Putten	7,9
16	Ermelo	0,5
17	Nunspeet	0,4
18	Harderwijk-schependom	0,6
19	Harderwijk-stad	7,7
20	Doornspijk	0,1
21	Oosterwolde	–
22–23	Elburg-stad en -schependom	1,2
24a/b	Oldebroek	0,1
25–27	Hattem-schoutambt, Hattem-stad en -schepend.	2,0
13–27	*Zuiderzeekust*	7,1
28	Heerde	0,6
29	Epe	11,5
30	Vaassen	28,9
31	Apeldoorn	11,1
32	Beekbergen	5,8
33	Loenen	22,2
34	Hall	19,7
28–34	*Oostelijke Veluwerand*	11,8
35	Vorgten	1.3
36	Veessen	3,8
37	Oene	3,7
38	Nijbroek	4,2
39	Terwolde	21,7
40	Twello	40,2
41	Wilp	47,1
42	Voorst	20,5
43	Brummen	8,6
35–43	*IJsseldal*	19,7
44	Dieren en Spankeren	25,5
45	Ellecom	32,2
46	Rheden	12,3
47	Velp	15,9
48	Rozendaal	5,9
49–50	Arnhem-stad en -schepend.	31,1
51	Oosterbeek	17,4
52	Renkum	27,4
53	Doorwerth	10,9
54	Wageningen-stad	15,7
55	Wageningen-schependom	18,5
44–55	*Z. Veluwezoom*	25,1
1–55	*Veluwe totaal* [b]	13,9

Bron: bijlage 1.

[a] Zie bijlage 1 noot [a].
[b] Zie bijlage 1 noot [b].

BIJLAGE 4

Percentage rooms-katholieken van de bevolking per gemeente in 1809 en 1947 op de Veluwe.

Burgerlijke gemeente	1809	1947
Ede	0,7[a]	6,4
Barneveld	11,9	6,9
Scherpenzeel	? [a]	1,4
Hoevelaken	? [a]	5,3
Nijkerk	18,8	7,0
Putten	7,9	3,2
Ermelo	0,4	2,2
Harderwijk	6,3	4,1
Doornspijk	0,0	0,5
Elburg	1,2	0,4
Oldebroek	1,2	3,2
Hattem		2,2
Heerde	1,2	0,9
Epe	15,9	12,8
Apeldoorn	10,8	15,6
Voorst	29,7	31,1
Brummen	10,9	8,7
Rheden	20,1	21,1
Rozendaal	5,9	21,9
Arnhem	31,1	40,8
Renkum [b]	19,5	25,9
Wageningen	16,9	21,6
Veluwe totaal	13,9[a]	18,5

Bron: voor 1809 bijlage 2; voor 1947 Uitkomsten Volkstelling 1947, Serie B, deel 5.

[a] Ede in 1809 zonder Gelders Veenendaal. De cijfers hiervan, evenals die van Scherpenzeel en Hoevelaken ontbreken in dit jaar. In 1849 had Gelders Veenendaal 6,1 % r.-k., de gehele gemeente Ede 1,8 %, Scherpenzeel 3,3 % en Hoevelaken 26,8 %. Het al of niet meetellen van deze gebieden beïnvloedt het percentage voor de Veluwe als geheel slechts weinig: in 1849 is het verschil 0,2 %.

[b] Renkum inclusief de in 1923 opgeheven gemeente Doorwerth.

BIJLAGE 5

Buurtschappen met meer dan 20 % rooms-katholieken in 1809 op de Veluwe [b].

Kaart no. [a]	Kerspel	Onderdeel	Bevolking	% r.-k.
29	Epe	Norel en Vemde	127	26,0
		Kiefkamp	193	20,2
30	Vaassen	Vaassen	362	30,4
		Heggerot	318	30,7
		Westerickerrot	217	29,5
		Vaassenerbroek	269	24,9
31	Apeldoorn	Anklaar	251	41,8
		Broekland	191	48,7
		Beemt	182	29,1
33	Loenen	Loenen	401	25,9
34	Hall	Hall	177	20,9
		Eerbeek	349	22,1
39	Terwolde	Grote Wetering	192	52,1
40	Twello	Twello	652	37,6
		Teuge	346	45,1
41	Wilp	Wilp en Steenenkamer	445	31,7
		Achterhoek	534	59,0
		Posterenk	246	49,2
42	Voorst	Appen	296	28,4
		Gietelo	503	30,8
43	Brummen	Oeken	365	23,6
44	Dieren en Spankeren	Dieren	722	29,4
		Fraterwaard	94	55,3
45	Ellecom	Ellecom	240	29,2
		Middagten en Middagter Steeg	163	24,5
		Havikkerwaard	103	51,5
46	Rheden	Rheder Steeg	176	25,0
49–50	Arnhem		9.437	31,1
51	Oosterbeek	Dreien en Wolfheze	144	35,4
52	Renkum	Renkum	360	32,2

Bron: Frans archief, no. 728.

[a] Zie bijlage 1 noot [a].
[b] Buurschapsindeling ontbreekt in de bron voor de baljuage Overveluwe. Gegevens per kerspel zijn wel beschikbaar (bijlage 3, no. 1–17).

BIJLAGE 6

Buurschappen met een afscheidingspercentage [a] hoger dan 5% in 1849 op de Veluwe.

Burgerlijke gemeente	Onderdeel	Totaal ned.-herv. + afg.	% afg.
Ermelo	Telgt	308	9,4
	Staverden	116	7,8
Oldebroek	Heerderwezep	238	31,9
	Hattemerwezep	264	38,6
	Voskuil en Duivendans	215	32,6
	Veldbuurt en Bovenhattemerwezep	150	20,0
	Hattemerbroek	291	8,9
	Geldersedijk	258	8,9
Hattem	Stad en Schependom	2.414	9,9
Heerde	Dorp Heerde	1.298	9,6
	Markluiden en Horsthoek	661	12,0
	Hoorn	362	8,0
	Wapenveld	879	18,4
	Werven	168	8,9
Epe	Oene	916	5,2
Apeldoorn	Wiesel	223	22,9
	Het Loo	621	8,5
	Noord-Apeldoorn	336	9,8
	Hoog-Soeren	210	9,5
	Uddel, Meerveld en Kootwijk	452	9,7
	Lieren	365	10,7
	Oosterhuizen	528	9,7

Bron: Uitkomsten Volkstelling 1849, Provincie Gelderland, 1853, Plaatselijke Indeeling.

[a] Dit is het percentage afgescheidenen van het totale aantal nederlands-hervormden en afgescheidenen samen.

BIJLAGE 7

Afscheidingspercentages [a] per gemeente op de Veluwe in 1849 en 1889.

Burgerlijke gemeente	1849	1889		
	% afg.	% afg.	% dol.	% afg. + dol.
Ede	0,3	1,1	15,1	16,3
Barneveld	0,4	0,7	21,1	21,8
Scherpenzeel	1,1	1,7	3,3	4,9
Hoevelaken	–	0,4	0,1	0,5
Nijkerk	0,8	0,3	32,9	33,2
Putten	–	3,4	10,5	13,9
Ermelo	0,9	2,6	16,0	18,6
Harderwijk	0,2	3,8	14,3	18,1
Doornspijk	0,5	0,6	19,5	20,1
Elburg	2,7	5,4	2,6	7,9
Oldebroek	9,0	14,3	3,4	17,7
Hattem	9,9	18,3	1,0	19,2
Heerde	9,7	19,0	0,6	19,6
Epe	1,3	2,3	3,8	6,0
Apeldoorn	4,8	4,6	3,4	8,0
Voorst	0,4	1,3	1,7	3,0
Brummen	0,0	0,5	1,3	1,8
Rheden	1,8	2,6	12,3	14,8
Rozendaal	–	0,5	–	0,5
Arnhem	1,3	2,0	5,8	7,8
Renkum	0,8	1,2	7,4	8,7
Doorwerth	–	0,3	17,1	17,4
Wageningen	0,1	0,3	6,8	7,2
Veluwe totaal	2,1	3,5	9,1	12,6

Bron: Uitkomsten volkstellingen 1849 en 1889.

[a] Dit is het percentage afgescheidenen (chr.-gereformeerden) en het percentage dolerenden (nederduits-gereformeerden) van het totale aantal nederlands-hervormden, afgescheidenen en dolerenden samen.

REPORT ON THE STUDY OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE NETHERLANDS

B. H. SLICHER VAN BATH

The following report was the Dutch contribution to the International Conference on Historical Demography, held at Liège in April 1963.[1]) In this conference two themes were dealt with: *a*) the present state of research in each country, *b*) the mortality during the late middle ages and the following centuries, especially the seventeenth century.

1. ORGANIZATION

A society for the study of historical demography in the Netherlands has been founded in October 1963. We may expect, that this society will stimulate research and the study of a subject, that has been neglected in a rather serious way in our country.

2. RESEARCH IN THE PAST

„Research in historical demography has been made only incidentally in the Netherlands. General dissertations on the possibilities and difficulties, as also on the importance of this research are lacking". This quotation from a publication of the Demographic Society from the year 1959 is still in force.[2]) The Netherlands show only meagre results in comparison with the activities in other countries as Belgium, France, Great Britain, etc. The works of Struyck and Kersseboom in the eighteenth century were of fundamental importance, but they were not followed up by studies of the same value. In this century the following authors, among many others, have dealt with historical demographic subjects (in alphabetical order): van Dillen, Hart, Hofstee, miss van Nierop, Oldewelt, Petersen, Ramaer, Roessingh, Rogier sen. and jun., Schöffer, Slicher van Bath, Unger, de Vooys and van der Woude.

A survey of historical demographic research in the past has been given by Roessingh, and from a sociological viewpoint by Petersen.[3]) The author of this report considered it his first duty to compile a ten-

[1]) Published here with some corrections.

[2]) In the preface of Roessingh's study, see following note.

[3]) H. K. ROESSINGH, *Historisch-demografisch onderzoek*, Vereniging voor demografie, Publikatie no. 5, 1959, 15–17.
W. PETERSEN, The demographic transition in the Netherlands, in *American sociological review*, 25 (1960) 334–347.

tative bibliography to facilitate future research.[1]) Although app. 1100 titles have been inserted in this bibliography, several are not of great scientific value.

3. RESEARCH IN PROGRESS

Since the organization of research exists only for a short time, it is difficult to get an impression of the progress of research. The Department of Rural History of the Agricultural University at Wageningen has started a series of historical-sociological researches in which the demographic development of various Dutch provinces during the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries has been studied in connection with the economic and social phenomena, such as the occupational distribution, the social stratification, the grouping of the people according to capital and income. We can observe that changes in the size of population effect the development of agriculture. Shifts in the occupational structure may indicate that the expansion of farming has failed to keep level with the rise in population. Increase of population and the origin of rural home-industries are closely connected. Population growth may cause an accentuation of social contrasts by the unequal distribution of wealth among the different classes. In the places where the population had rapidly increased, poverty aggravated and the conditions of health and housing became particularly bad. The small number of clergymen, priests and teachers could not fulfil their duties in a satisfactory manner. The increased population received less ministration and education.

An investigation along these lines, for which data have been gathered from the historical records of a large area has only been made for the province of Overijssel.[2]) Similar studies are now in progress, so on the Veluwe (Gelderland) by Roessingh[3]), on Friesland by Faber, on North Holland by van der Woude and on Ceylon during the period of Dutch government by Wigboldus. They are all research workers of the Department of Rural History at Wageningen. Further studies in progress are those of van Xanten (Nijmegen) on North Brabant, working along the same lines, de Kok (Nijmegen) on religious demography, and of Heeres (Amsterdam) on the demographic history of the town of Hoorn during the Middle Ages.

Some articles on the feeding of the population have been published in the *A.A.G. Bijdragen* 9 and 10 (1963). Van der Woude has written

[1]) B. H. SLICHER VAN BATH, *Voorlopige systematische bibliografie van de Nederlandse demografische geschiedenis*, 1962.

[2]) B. H. SLICHER VAN BATH, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Historische sociografieën van het platteland*, dl. I, 1957.

[3]) The chapters on the historical demography of the Veluwe are published in this volume of the *A.A.G. Bijdragen*.

an article on the food situation of the total population in the province of Holland about 1800. He arrives at the conclusion that on the whole the people were moderately well fed at that time. Faber has made researches into the decrease of the corn imports from the Baltic since 1650. He attributes the decrease partly to a decline in the population in western Europe. Slicher van Bath deals with the yield ratios, the proportions of seed to yield, from the twelfth to the beginning of the nineteenth century. He has collected 11,400 yield ratios of various European countries. He points out that a rise of the average yield ratios, occurring in the West European countries England, Belgium and the Netherlands, opened up the possibility of a growth in the population. The same author is preparing a study on the connections between the harvest quantities, the climate, the trade cycles and population changes.

4. POSSIBILITIES OF FURTHER RESEARCH. THE SOURCES

The first general census in the Netherlands was taken in 1795, followed by others in 1809, 1811, 1815 and by decennial censuses since 1829. The civil registration was introduced in 1811.

We find in some provinces already methods of checking the population before 1795, so in 1622 in Holland, in 1689, 1714, 1744 and 1748 in Friesland and in 1748 in Overijssel. Further we only possess scanty materials: the parochial registers in which were registered baptisms, marriages and sometimes burials, the registers and accounts of poll-taxes, taxes on houses, chimneys and land, taxes on marriages and burials, registers of the militia, the poor, the owners of horses, cattle, sheep, pigs and bees, lists of people who were entitled to use the commons, etc. Sometimes official inquiries were made, such as the well-known *Enqueste* of 1494 and *Informacie* of 1514 in the province of Holland. Of course, the value of all these registers is limited, but they may indicate changes in the population. As the registers served for other purposes, they do not contain the whole population. For instance in the poll-tax registers of the seventeenth century usually only the people were registered who paid the taxes, the poor were omitted. In the registers of the taxes on chimneys the official authorities were assessed at a fixed low number of chimneys.

As an example of the various sources, the parochial registers excepted, all the data with regard to the hamlet of Stegeren (parish of Ommen, Overijssel) are published in this volume. We possess the same data of most of the villages of Overijssel; from the other provinces much fewer sources are known.

Inventories of the parochial registers have been published of all the Dutch provinces with exception of North Brabant and Friesland.[1])

[1]) See the bibliography, nos. 3–24.

Most of the parochial registers do not date back further than the seventeenth and eighteenth centuries, only some go back to the end of the sixteenth century. Research into these registers encounters many difficulties and the reconstruction of the families in the way as this has been done by Henry is quite impossible:

a) In some villages the registers date only from the second part of the eighteenth century, in others there are large gaps in the series. The registrations were ususally made as short as possible and not very accurately.

b) Great difficulty in the research is caused by the religious diversity in the Netherlands. The registers of the Dutch Reformed Church were kept better than those of the Roman Catholics. The civil authorities winked at the activities of the Catholic priests, who had the care of very extensive parishes. Roman Catholic baptims and marriages should have been entered in the Protestant registers, but if possible the Catholics backed out of this obligation. Those who were living near the Dutch-German border were baptized and married in the German states as the bishoprics of Münster and Osnabrück.

The Mennonites were numerous in North Holland, Friesland, Groningen and the northern part of Overijssel. They were baptized when they were grown-up.

c) Burial registers were badly kept, especially in the country-side. There are 825 volumes of parochial registers with data before 1811 in the Public Record Office of Overijssel, but only 14 of them contain registrations of deceased and burials before 1700. The situation was slightly better in some other provinces as Limburg, that only partly belonged to the United Provinces.

In the province of Holland taxes on marriages and burials were levied since 1695. Here we possess more data on mortality although it must be added that many of these registers of the smaller villages have been lost. Taxes on the publication of the banns had to be paid in Zealand.

d) A very scrupulous research of the parochial registers in the province of Overijssel by Hendriks has shown that as to baptism and marriage the borders of the country parishes were only of small importance.[1]) People living in hamlet A belonging to parish B, were baptized and married in a neighbouring parish C. On the other side parishioners of C are found in the registers of the parishes B, D, E, etc. The reason is that the people were living in scattered hamlets and the distances from these hamlets to the parish churches were great. Especially during wet seasons, when the roads were impassable, the parishioners could not go to the churches to which they in fact belonged.

[1]) F. M. HENDRIKS, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken, de registers van aangegeven lijken enz. in Overijssel, dagtekenende van vóór de invoering van de Burgerlijke Stand*, 1952, under the headings passim.

We find the large parishes especially in the eastern provinces, not in the west and the north of the country, where the parishes are much smaller. In consequence of this, the parochial registers of the western and northern provinces are a more reliable source.

e) Before the introduction of the civil registration many people of the lower classes had no family names. They were called by their Christian name combined with the Christian name of their father, e.g. the sons of Jan Pieters were Piet Jans, Kees Jans, Andries Jans, etc. The sons of the three last-named could have the names of Hendrik Pieters, Jan Cornelisz and Willem Andriessen.

It was also possible that the Christian name was linked with the name of a trade, e.g. Jan de Visser (fisherman), Piet Smit (smith), Willem Bakker (baker). In an account of the chimney money of Zwartsluis (Overijssel) we can observe that in 1751 some of these occupational names had already become fixed family names.

In the eastern provinces the farmers were named after their farms, which names go back to the twelfth and thirteenth centuries. When a new family came on the farm they took the farm name, although it often happened that no family ties existed between them and the preceding family. The small holders in these regions had only Christian names.

f) Family relations were up to the eighteenth century very intricate, which also hinders the reconstruction of the families. The general impression is that there was a rapid succession of marriage, widowhood, remarriage, again widowhood, etc. It is a similar situation as Titow found on the farms belonging to the manors of the bishopric of Winchester during the thirteenth and fourteenth centuries.[1]) Sociologists hold the view that the three generation household (grandparents, parents and children) or the joint household (parents, children and unmarried uncles and aunts or other living in relatives) were the traditional household patterns from time immemorial. However, it is very probable that this pattern came only into existence when longevity increased, which did not happen before the nineteenth century. It is unlikely that a sharp decline in mortality occurred in the Netherlands before 1800.

g) Finally these parochial registers are not dependable as a result of rather large migration, not only from the country to the towns, e.g. Amsterdam, but also from village to village. In some Frisian registers of the eighteenth century entries of migration have been recorded.

All these difficulties, inherent to the parochial registers, explain the arrearage of Dutch historical demography. Notwithstanding their

[1]) J. Z. Titow, Some differences between manors and their effects on the condition of the peasant in the thirteenth century, in *The agricultural history review*, X (1962) 1–13 especially p. 10, 12–13.

defects the historians and demographers will have to base their research in several provinces on the parochial registers, especially in the western and northern parts of the country. In some provinces the accounts are lacking, for instance in the province of Utrecht, where in the beginning of the last century all the financial records of the preceding centuries were sold to the paper-mills. In some other regions the accounts of various taxes will be the principal sources, the parochial registers are there a less reliable source.

5. PROBABLE DEVELOPMENT OF POPULATION GROWTH AND DECLINE IN THE NETHERLANDS

Since the exact data are missing and the research is still at the beginning, we can only outline the growth and decline of the population. The following sketch will have to be corrected on many points in course of time.

During the sixteenth century a rapid growth occurred in the provinces of Holland, Friesland, Overijssel, the Veluwe (Gelderland) and presumably Zealand. During the second half of the seventeenth century stagnation set in, especially in Holland, in several parts of this province even passing into a sharp decline. The decline and the stagnation continued till the beginning of the nineteenth century.

At the end of the sixteenth and the beginning of the seventeenth centuries the eastern and southern provinces were laid waste as a result of the military operations during the Eighty Years War (1568–1648). After peace had been restored the most ruined region in the east, Twente, showed an unprecedented population growth, coinciding with the development of the textile home industry. We can observe a similar rise in population also in the adjacent German regions Münster and Osnabrück. In the western parts of the province of Overijssel the growth was much slower, just as in the near-by parts of Gelderland, the Veluwe. We can observe a decline of population in some towns and villages in the province of Overijssel along the shores of the Zuider Zee.

The stages of the population development in the province of North Brabant were probably in conformity with those of the neighbouring Belgian provinces: a rise, especially in the second half of the eighteenth century.

From 1750 till 1815 the growth in Overijssel changed into stagnation as a relative overpopulation had developed. The textile industry in Twente laboured under severe difficulties in consequence to growing foreign competition. The circumstances were so bad that in many towns and villages more than 50 % and even 60 % of the population belonged to the poor. Housing and hygienic conditions were unimaginably bad.

The northern and eastern provinces (Groningen, Friesland, Drente, the Veluwe) grew rapidly during the first half of the nineteenth century. When the growth diminished there after 1850, the southern provinces showed on their side a great increase.

In general we may suppose that after the rapid growth during the sixteenth and the first decades of the seventeenth centuries the decline in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries had its centre along the coast of the Zuider Zee and further in the northwestern part of the country. Large concentric circles enclose to the east and the south the regions with respectively stagnation, a slow growth and a rapid rise of population. After 1800 this pattern underwent a complete change as growth started almost everywhere.

It is not unlikely that increased growth before the nineteenth century was mainly due to higher fertility, caused by a lowering of the median age at marriage. Early marriages were made possible by a higher level of prosperity and increased economic possibilities during some periods of Dutch history. Besides, it is well-known that especially in the second half of the sixteenth and the beginning of the seventeenth centuries many immigrants from other countries invaded the western provinces. Many of them went to Amsterdam, Leiden and other Dutch towns. In the eastern provinces immigration was only of secondary importance to the increase of population. Here the better economic conditions made for the growth of population.

A longer period of decline in population will chiefly have been caused by a lower average number of children per marriage, a higher age at marriage and an increase of celibacy. Perhaps this may explain the very remarkable stagnation and lessening of the Protestant denominations during the eighteenth century, as on the contrary the Roman Catholics increased.[1]) It may not be quite impossible that the former had a lower average number of children per marriage and that also many of them remained unmarried.

6. SOME OBSERVATIONS ON MORTALITY

As already has been stated parochial burial registers are not so numerous, and those existing have not been studied thoroughly. Two graphs of the burials in the towns of Alkmaar and Utrecht, made by van der Woude, give the impression that there were no years with excessive mortality between 1650 and 1800. This is a remarkable conclusion, because we read in the literature of many epidemics. The

[1]) For instance in Delft and Nijmegen, L. J. ROGIER, Over de ontwikkeling van de procentuële verhouding der gezindten te Nijmegen, in *Numaga*, 4 (1957) 37–79, J. P. ROGIER. De betekenis van de terugkeer van de Minderbroeders te Delft in 1709, in *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1960, 169–204. – Mr. van der Woude has come to the same conclusions.

plague raged in 1348–50, 1350–60, 1450, 1467–68, 1483, 1486, 1557–58, 1573, 1577, 1582–83, 1593, 1601–04, 1615–17, 1622–28, 1634, 1636, 1655, 1663–64, 1666 and 1668–70.[1]) This disease disappeared after 1670, but cholera came as an epidemic in the nineteenth century: 1812(?), 1832, 1848–49, 1853–54, 1866–67 and 1892.[2]) Other epidemics of dysentery, typhus and various fevers occurred in the years: 1527, 1558 (plague?), 1565, 1604 (plague?), 1618, 1669–70 (plague?), 1676, 1736, 1770–71, 1778–80, 1783, 1785–86, 1804, 1807, 1816, 1826–27, 1831, 1833, 1846, 1854–55 and 1863–64.[3]) In the lowlying polders malarial fever was endemic.[4])

It is possible that these epidemics did not result in so many victims, as the people were rather well nourished in the western provinces of the Netherlands, and these were exactly the most densely populated regions. People had enough animal proteins from the dairy products (milk, cheese and butter), further large quantities of fish were consumed. During the seventeenth century the cultivation of green vegetables had considerably increased, and many vegetables were eaten raw as salads.[5]) All kinds of fresh fruit were sold on the market.

It is not plausible that in the Netherlands a connection exists between the quantities of homegrown cereals harvested and mortality. In addition to the inland production large quantities of cereals were imported. Amsterdam was the central international cornmarket of western Europe. Between 1815 and 1858 we can observe a correspondence between the cereal prices on the one side and marriages and baptisms on the other, but there is no striking connection with mortality.[6])

During the second half of the eighteenth century potatoes became rapidly a common food, in the poorer districts they were eaten twice a day. It is probable, that they did not replace the cereals but the pulses, roots and turnips, which made up, a great part of the principal meal in the former centuries.[7])

Infant mortality decreased perhaps at the end of the eighteenth century, as medical knowledge grew and more attention was paid to the instruction of midwives.[8]) But here too, the exact figures are mis-

[1]) See the bibliography, nos. 586–649.

[2]) Ib., nos. 551–570.

[3]) Ib., nos. 671–737.

[4]) Ib., nos. 580–585.

[5]) On the cultivation of vegetables: W. J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw (tot het jaar 1930)*, 1952, with supplement, 1953. On the raw salads in the eighteenth century: J. H. Knoop, *Beschrijving van de moes- en keukentuin, zo van alle vrugten, planten en kruiden die men in dezelve plant*, 1769, passim.

[6]) J. C. G. Evers, *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland*, 1882, graph no. 1.

[7]) A. M. van der Woude, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde der achttiende eeuw, in *A.A.G. Bijdragen*, 9 (1963) 133.

[8]) On midwifery, see the bibliography nos 516–550.

sing. A difficulty in this field is that just at the same time it became the custom with some Protestants to postpone the baptism some weeks or months after the child was born. This can also produce a decrease in infant mortality.

In the Netherlands floods from the sea and the rivers have made many casualties. The floods were especially frequent in the eighteenth and nineteenth centuries. The regions along the three large rivers Rhine, Waal and Meuse were badly hit by dike-bursts again and again. The inundations made life precarious and for obvious reasons this must have influenced the mentality of the people living there. We hear of floods in the following years: 1170, 1173, 1219, 1250, 1267, 1287, 1367, 1404, 1421, 1424, 1446–47, 1468, 1477, 1496–97, 1523, 1530, 1532, 1562, 1570, 1577, 1595, 1606, 1644, 1653, 1662, 1677, 1682, 1686, 1714, 1717, 1740–41, 1745, 1757, 1769, 1770, 1775, 1776, 1781, 1784, 1790, 1799, 1809, 1820, 1825, 1835, 1855, 1861, 1862–63.[1]) No researches have been made into the exact numbers of casualties.

[1]) See the bibliography nos. 785–972. The floods after 1870 have not been recorded here. The most well-known floods of this century were those in the years 1916 and 1953.

VOORBEELD VAN VERSCHILLENDE BRONNEN VAN BELANG VOOR DE HISTORISCHE DEMOGRAFIE

(Example of various historical demographic sources with exception of the parochial registers: Stegeren near Ommen, province of Overijssel, ca. 1395–1849).

B. H. Slicher van Bath

Met uitzondering van de gegevens uit de retro-acta van de Burgerlijke Stand is hieronder het materiaal bijeengebracht uit de belastingkohieren, lijsten van ingezetenen, de rundveetelling, etc. betreffende één bepaalde plaats uit de periode van ca. 1395 tot 1849. Als voorbeeld is Stegeren in het schoutambt Ommen gekozen; het had ook iedere willekeurige andere plaats in Salland kunnen zijn. Ten aanzien van Twente heeft men de beschikking over dezelfde bronnen, alleen zijn hier minder schattingsregisters uit de vijftiende eeuw bekend. Het materiaal betreffende het Land van Vollenhove is minder volledig.

De archiefstukken berusten in het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle en het Gemeente-archief van Deventer.

A. SCHATTING VAN CA. 1395
GA. Deventer, no. 475.
Die buerscop toe Steygeren.

	sc(ilden)
Item Willam Lambertinc	1½
Item Gerloch Herbertinc	1½
Item Bertolt Vrylinc	2
Item Arnd Bensing	2
Item Johan Hilwerding	2
Item Ecbert Proefstinc	2
Item Robert ende die helfte van den Nyenhus toe Hessem	2
Item Johan Schoting	pauper
Item Pryem	1
Summa	(niet ingevuld)
Dienstlude	
Item Lambert ten Oever	
Item Dirc die Cuer	

B. SCHATTING VAN 1429
GA. Deventer, no. 475.
Die buerscap van Steygeren
Geswaren Lubbert ten Oeuer

	sc(ilden)
Item Vryling	4
Item Wesseling	2
Item Lamberting ende Gert	5
Item Lubbert ten Oeuer	1
Item Jan Meyering	1
Item Aelbert die Dorre	½
Item Andries Proesting	2
Item Lyze Hilwerding	pauper
Item Euert Hilwerding	1
Item Huge Bensing	(dienstman)
Item Volker	(niet ingevuld)
Item Gert Schading	1
Item Jan Vryling	2
Item Cell van Daerle	pauper
Item Hubert Herberting	1
Summa 20½ sc(ilden)	

C. SCHATTING VAN 1433
GA. Deventer, no. 475.
Die buerscap van Steygeren
Gezwaren Geert Lamberting ende Geert Meyering

	sc(ilden)
Item Vriiling	4
Item Wessling	2
Item Lamberting ende Geert	5
Item Beernt Meyring	2½
Item Willem ten Ouer	1½
Item Geert Wesseling	1
Item Andries Scopper	2
Item Mense Dorre	½
Item Hermen Hilberting } in een huus	1
Item Coep Hilberting } in een huus	
Item Johan Bensing	2
Item Allert Volkers	pauper
Item Geert Schachting	1½
Item Johan Vrijling	2
Item Zeel van Doern	pauper
Item Jutte sDorren	pauper
Item Hubert Herberting	1½
Summa 26½ sc(ilden).	

D. SCHATTING VAN 1445
GA. Deventer, no. 475.
Die Buerscop Steygeren.
Geswaren Johan Lamberding.

	sc(ilden)
Item Vriling	4
Item Wesseling	2
Item Lamberding ende Johan	5
Item Gert Lamberding	1½
Item Bernt Herberting	2
Item Willem ten Oeuer	2
Item Johan Meyering	2
Item Ghert Wesseling	½
Item Mense Praesting	2
Item Esken Hilwerding	1
Item Johan Bensing	2
Item Ghert Schoting	2
Item Hubert Vriling	½
Item Jutte des Dorren	pauper

Summa 26½ sc(ilden).

E. SCHATTING VAN 1457
GA. Deventer, no. 475.
Dye Buerschap van Stegheren.
Geswaren Dierck Wilmanssz., Johan Lamberting.

	sc(ilden)
Item Vrijling	4
Item Wesseling	2
Item Lamberding	5
Item Johan Lamberting	1
Item Beernt Herberting	3
Item Dierck ten Ouer	2½
Item Johan Meyering	2
Item Egbert Wesseling	pauper
Item Esken Prouesting	2
Item Bertolt Hijlwording	1
Item Johan Bensing	2
Item Ghert Schoting	1½
Item Roloff Vrijling	1
Item Henric Scheper	½
Item Aliit des Dorren	pauper

F. SCHATTING VAN 1474
GA. Deventer, no. 475.
Die Buerschap Steygeren.
Gezwaren Henrick ten Oeuer, Frederick Hilberting.

	sc(ilden)
Item Vriling	4
Item Wesseling	2
Item Lamberting	5
Item Henrick ten Oeuer	2½
Item Willem Meyering	1
Item Johan Wesseling	1½
Item Luydeken Praefsting	2
Item Frederic Hilberting	2
Item Goesen Lensing	2½ (bedoeld is Bensing)
Item Roloff Schering	2½ (bedoeld is Schoting)
Item Herman Vryling	1
Item Lubbert Lamberting	1
Item Henrick Herberting	1½
Item Johan Lamberting	1
Item Euert Laerman	½
Summa 30 sc(ilden).	

G. SCHATTING VAN 1490
GA. Deventer, no. 475.
Die Buerscap van Stegeren.
Ghezwaeren Henrick Harberdyngk, Henrick Hilberdingk.

	sc(ilden)
Item Vrylingk	4
Item Wesselingk	2
Item Lamberdingk	5
Item Henrick Herberdyngk	1
Item Egbert Lamberdyngk	1½
Item Henrick Vrylingk	1½
Item Geert Schotyngk	1½
Item Wolter Bensyngk	1½
Item Henrick Hilberdyngk	1½
Item Albert Praefstyngk	1½
Item Oetbert Meyeryngk	1½
Item Henrick Wesselyngk	2½
Item Johan ten Oeuer	2½

H. LIGGER VAN DE LANDERIJEN IN SALLAND. 1520.
GA. Deventer, no. 475.
Steygeren.

Johan op ten Oeuer, toebehoirende Lambert ten Oever hefft hie in pachte, den thenden affgetagen, des yairs voir 24 mudden rogge.
Henrick Meyerinck, toebehoirende Jonff. van Assouwe, toe pachte gesat des yairs op 16 mudden rogge.

Willem op Wesselinck, hem selves toebehoirende, gesat toe pachte des yairs op 14 mudden rogge.
Aelbert op Praeffstinck, toebehoirende ten Zwarten Water, toe pachte gesat des yairs op 15 mudden rogge.
Herman op Hilbertinck toebehoirt Gairt van Hairst, toe pachte gesat des yairs op 10 mudden rogge.
Wolter op Bensinck, toebehoirende Henrick Kroezer, den thenden affgetogen, gesat des yairs op 20 mudden rogge.
Aelbert op Schaetinck, toebehoirende Gairt van Hairst, toe pachte gesat des yairs op 20 mudden rogge.
Hessel op Vrijlinck, toebehoirende Johan van Diffel, hefft hie in pachte des yairs voir 17½ mudden rogge.
Henrick op Lambertinck, hem selves toebehoirende, toe pachte ghesat des yairs op 25 mudden rogge.
Gheryt op Harbertinck, toebehoirende Ernst van Millengen, toe pachte ghesat des yairs op 14 mudden rogge.
Johan op Luttike Bensinck, toebehoirende Henrick Kroezer, toe pachte ghesat des yairs op 11 mudden rogge.
Dyt naebeschr. synnen die plaete lande in Steygeren.
Item Wolter Bensinck hefft uth Lambertinck in pachte 6 scep. landes in Steygeren des yairs voir 2½ mud rogge.

1. MARCKEN CEDULE DER BUERSCHAP OFTE MARCKE VAN STEYGHEREN (1545–1558)[1]

Or. RA. Overijssel, Markenarchief, no. 187[4].
Gedr.: Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten, dl. III, stuk VI, 1875.
Dese naebeschr. Erven liggen inde buerschap Steygeren.
Item Noeuerynck eermaels zaelige Lambert ten Oeuer, nu Hilbrandt ter Kuijlen.
Item Meyerinck, eermaels Jan van Angeren, nu Hilbrandt Floedrop, (nu Thomas Knoppert).[2])
Item z. Willem Wesselinck, nu sijne kynderen.
Item Praeffstynck dat Cloester van Zwarten waeter.
Item Hilberdynck, eermaels de dyckgreve van Zallandt, nu syn soene Johan van Haerst.
Item Benssinck, eermaels de Kruesers to Campen, nu Aerendt toe Boecop.
Item Schaetynck, oeck de Dyckgreve van Zallandt, nu syn Soene voersz.
Item Vrylinck, eermaels Jan van Diffell, nu sijn dochter de wedewe van zaelige M. Albert Boeth.
Item Lamberdynck, eermaels de vaeder Geerdt, nu de soene Johan Lamberdynck.
Item Millingen (off Harbardinck)[3]), eermaels Erenst van Millingen, nu Vnynko Ripperdae, Droste van Sallandt, (darnha Johan Ripperdha, nhu Gerhardt van Wullen).[4])
Item Nyemeyer, de Kruesers voersz., nu oeck Aerendt to Boecop voersz., burgermeyster to Campen.

[1]) Deze lijst van erven gaat aan het markerecht vooraf, dat begint met 1501. Het eerste deel van het markerecht is niet in de tijd zelf geschreven, doch het is een afschrift uit later tijd. De hand, waarmede deze lijst en een groot deel van het markerecht is geschreven, gaat door tot 1545. Van dezelfde hand, maar met andere inkt, zijn bepalingen van 1558. Aan het einde hiervan staat de handtekening van Hilbrandt ter Kuijlen. Blijkens het handschrift moet het zeer waarschijnlijk worden geacht, dat hij deze lijst van de erven en het tot 1558 lopende deel van het markerecht heeft geschreven.
[2]) Later toegevoegd.
[3]) Met andere hand en inkt erboven geschreven.
[4]) Met andere hand en inkt bijgevoegd en tussen geschreven.

J. VERPONDINGSKOHIER. 1601.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2455.
Stegerenn.

	dalers-stuivers[1])
Ten Noeuer[2]) een voll Erue is 14 mudt Landt[3]) gyft tho pacht 13 mud roggen	7– 0
Praestinck een voll Erue is 12 mud Landt gifft tho pacht 7½ mud rog	6– 0
Meyerinck een vull Erue is 13 muds Landt gyfft tho pacht eluen mudden roggen en Boeckweite	6–15
Wesselinck een voll Erue is 9 muds Landt, hort den man seluest	4–15
Hilbers een vull Erue is 10 muds Landt gyfft die garue	5– 0
Bensinck een vull Erue is 14 muds Landt gifft tho pacht eluen mud rog	7– 0
Schottinck een voll Erue is 9 muds Landt gyfft die garue	4–15
Vrylinck een vull Erue is 10 muds Landt gyfft die garue	5– 0
Lamberinck is eluen muds Landts	5–15
Hendrick[4]) Herbrinck Cotter is 8 muds Landt gyfft die garue	5– 0

Hyr synnen by, an und auer gewest als Curnoten en getuigen Johan Bensinck, Geert Prostinck.
Somma van Steigeren 55–0.[5])
Lambert ten Oeuer verklaert als vorseid.

K. VERPONDINGSKOHIER. 1602 juli 26.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2457.
Buirschap Stegeren

	muds	dall.
Ten Noure hoirt ter Cuijlen bynnen Swolle	14	14
Prestinck eigeners tklooster tho Swarten Water	12	12
Meyerinck hoirt tho die erffg. van Tomas Knoppert	13	13
Hilberss hoirt tho den schult van Hattem	10	10
Wesselinck gebruycker eigener	9	9
Benssinck hoert die erffg. van Boeckop tho Campen Nijemeijers cotter hoirt den vurss. erffg.	14	14
Schottinck, Herman van Haerst tho Zuolle	9	9
Vrylinck hoert Johan van Tongeren, Borgemr. tho Suolle	10	10
Lambrinck hoirt Gerhardt van Wullen, dairvan thuysz verbrant, dan het landt wordt gebruyckt	11	11
Herbrinck hoirt die erffg. van ter Borch	8	8

Desse coepen haer hoey inden kerspell vanden Hardenbarch, ende hebben ghien hoeylanden dan haer vlier ende marsen, diesze moeten weiden gelyck andere Buyrschap pen vursz.
Twe Brincksitters opte gemeente, Bidde Luyden.

[1]) De geldbedragen zijn met andere hand bijgevoegd.
[2]) Met andere hand is hier bovengeschreven: Lambert ten Oeuer.
[3]) 1 mud land = 0.5322 ha.
[4]) Hendrick doorgeschrapt.
[5]) Deze zin in andere hand toegevoegd.

L. REGISTER VAN DE PEERDEN, VERCKENS, SCHAPEN ENDE YMEN. 1602.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2604.
Buôerschap Stegeren.

	P	V	S	Y	
ten Nouer	4	1	68	–	P = paarden
Prestinck	5	1	69	3	V = varkens
Meyerinck	4	1	69	3	S = schapen
Wesselinck	4	3	50	4	Y = Ymen (bijenkorven)
Hilbers	4	3	57	4	
Bensinck	5	2	94	4	Vacat: Nyemeyers
Schottinck	3	2	21	–	Johan Hermens
Vrijlinck	3	1	38	–	Beckman
Lamberinck	2	–	37	–	
Herbrinck	2	2	45	–	
(Summa) Lateris	36	16	548	18	

Facit 36 peerde. Schaep, verckens en Imen 580.[1])
Lateris an gelt 43 geld. 8 st.

M. LIJST VAN ERVEN, OPGENOMEN IN HET MARKERECHT. 1611 JUNI 27.
Gedr.: Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten, dl. III, stuk VI, 1875. – Thans niet meer in het origineel. De desbetreffende bladzijde is, naar uit sporen papier blijkt, na 1875 uit het markerecht gescheurd!
Erven liggende in Steijgeren, gestelt opte naemen vande jegenwoirdigen eijgenaeren ende possesseurs, 27 Iunij 1611.

1. Noeuerinck, Henrick Ther Kuijlen.
2. Meijerinck, Thomas van Haersolte, nu Ernst van der Lauwijck, nu Hermen Aelbertsz.
3. Wesselinck, Willem Wesselinck, nu Arent Kost.
4. Praeffstinck, het Clooster van Swarten waeter.
5. Hilberdinck, de Schultis Keppel van Hatten ende Wolff van Ittersum, nu Herman Andrijess.
6. Benssinck, d'erffgen. van Arent thoe Boecop.
7. Schaetinck, Wolff van Itterssum.
8. Vrijlinck, Johan van Tongeren, camenaer der stadt Swoll ende Wijnaolt Greve nomine uxoris.
9. Lamberdinck, Johan van Tongeren thoe Vmmen, nu Jan Grevinck.
10. Harbardinck off Milling, de weduwe van zal. Gerhardt ter Borch.
11. Nijemeijer, d'erffgen. van Arent te Boecop voersz.

[1]) Moet zijn 582.

N. KOHIER VAN HET HOOFDGELD. 1675[1])
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2681.
Steygeren.

Harberinck geruineert geweest, dog tegenswoordig wederom opgebouwt ende bewoont wordende heeft	2 hoofden	
Lamberinck	2	,,
Geert Klaessen 2 hoofden pauper		
Vrylinck	2	,,
Schottinck	3	,,
Jan Bensinck	3	,,
Willem Hilberts	3	,,
Hendrik Meyerinck	3	,,
Luychien Wesselingh	3	,,
Praestinck geruineert gewest, dan tegenswordig wederom gerepareert ende bewoont wordende, heeft	2	,,
Noverman	3	,,

O. KOHIER VAN DE 500STE PENNING VAN HET VERMOGEN. 1675[2])
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2681.
Stegeren.

	grootte van het vermogen in gld.
Noverman	500
Het Erve Wesseling toebehorende een uytheems van de Provincie getaxeert, afgetrocken zijn beswaer	3.000
Vrylinck	500
Schottinck met zijn swager te Koeverden	500

[1]) Het hoofdgeld moet betaald worden door personen ouder dan 16 jaar.
[2]) Minimum belastbaar vermogen 500 gld. Dit geldt ook voor latere jaren.

P. REGISTER VAN VUURSTEDEN, OVENS EN BROUWKETELS, 1682/83.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2575.
Steigeren.

Huyrlieden	Eygenaars	vuurst.	ovens	brouwk.
Hendrick Harberinck	Warner van de Veghte en Herman Brouwer	1	–	–
Hendrick Lambrinck	Jr. Oldeniel van Herenbrinck	1	–	–
Geert Klaassen koeheerder		praetendit paupertatem		
Hendrick Vrijlinck	Jr. Oldeniel van Herenbrinck	1	–	–
Jan Schottinck	Br. Ittersum	1	–	–
Jan Bensinck	De Heer van den Ordel[1])	1	–	–
Willem Helbers	Hendrick Hermsen	1	–	–
Hendrick Meyerinck	De weduwe Vriese	1	1	–
Luijchjen Wesselink	Heer Mensink	1	–	–
Jan Praustinck	De Provintie	1	–	–
Geerligh Noverman	De kinderen Wijntjes	1	–	–

(Armen, die door de diaconie worden onderhouden: in Stegeren geen)
(Armen, doch niet door de diaconie onderhouden: Bourschap Stegeren: Geert Klaessen, koeheerder).

Q. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN. 1684.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2543.
Stegeren.

	grootte van het vermogen in glds.
Noverman	1.000
Het erve Wesseling, waervan den Eijgenaer uijtheems is	2.000
Vrijling off nu Herbering	500
Schotting met zijn Swager te Coeverden	500

[1]) Mulert tot den Ordel.

R. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN EN VAN HET ZOUTGELD, 1694.

RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2390.

Stegeren.

	vermogen (in gld.)	zoutgeld
Henr. Harmelinck	1.000	2– 0–0
Henr. Lamberink		1– 5–0
De Coeherder		0–10–0
Evert Vrilink	500[1])	1–10–0
Jan Schuttink	500	1–10–0
Jan Bersink te vernemen wie eigenaar is[2])		1–10–0
Willem Hilbers		1– 5–0
Henr. Meyerink		1–10–0
Luichjen Wesselink, eigenaar Heer Mensink tot Amsterdam, getaxeert op	2.000	1–10–0
Jan Praustink		0–15–0
Noverman	1.500	2–10–0

N.B. Vrouw van der Stegen tot Emmerick heeft 2 plaatsen in Stegeren, sijn mijns oordeels wel 2.000 gld. waardich.

S. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN, 1720.

RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2546. Met toevoegingen uit later tijd.

Boerschap Stegeren.

		vermogen in gld.
Gerrijt Henriks Harberink		1.000
Juffr. Mensink tot Amsterdam wegens Wesselink (vide over deze post het einde deses quohiers)		2.000
Willem Oeverinks weduwe en kinderen (Bij resolutie van den 8 Januari 1727 deze post vermindert op fl. 1500, ingaande met 1723)		2.000
De Schottincks		500
Henrick Backer en sijn vrouw de weduwe Telvorens tot Meppelt van het Hilbers (Bij voors. res. afgeschreven, ingaande met 1723)		2.000
Vrouwe ter Steegens Erfgenamen		
van het Vrijlinck	1.500	
en het Lamberink	2.000	
		3.500
(Bij apoint. van den 5e Aug. 1728 dese post van 3.500 gld. vermindert op 2.500 gld., ingaande met den jare 1725)		
Juffrouw Mensink tot Amsterdam op desen Quohiere sijnde getaxeert wegens 't Erve Tempels op	1.000	
wegens 't Erve Wesselink op	2.000	
en wegens een derde van de Eerder Meule op	1.000	
		4.000

[1]) Later geschrapt.

[2]) Met andere hand: De eijgenaaren wonen in deze Provintie.

Heeft de wed^e van wijlen Arnoldus van Arnhem sig over de betalinge der 1000ste penn. van dese beswaart, en de Heeren Gedeput. op remonstrantie van gemelde weduwe op den 20 April 1731 verstaan, dat deselve wegens 't erve Tempels, als doen getaxeert op 1.200 gld.; en van 1.050 gld. wegens 1/6 van de Hammer Meule op voors. tijd eerst op het Quohier gebragt, den 500sten penning sal hebben te betalen, en om reden bij voors. resol. vervat wegens het resterende waarop juffr. Mensinck getaxeert is geweest, dit Quohier vermindert met een Somma van 1.750 gld., ingaande met den jare 1729.

T. KOHIER VAN HET HOOFDGELD, 1723[1])
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2682.
Boerschap Steegeren met Bensink en Meyerink als beëdigde Boermannen.

	Personen	
Noeverman	7	
Meyerink	6	
Wesselink	3	behoeftig
Praabstink	4	behoeftig
Hilbers	4	behoeftig
Bensink	6	
Schottink	4	
Vrielink	4	
Herbers	4	
Lamberink	4	
Roelof Hageman	2	
De Koeheerde	2	arm
	50	

U. VERPONDINGSKOHIER, CA. 1773.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2499.
De boerschap Stegeren.

	Verponding (in guldens – stuivers – penn.)	Contributie (in guldens – stuivers – penn.)
Oeverink	18– 6–0	22–16–0
Praustink	15–15–0	19–13–0
Wesselink	15–15–0	19–13–0
Meyerink	16–15–0	20– 5–0
Hilbers	14– 7–0	18–12–0
Bensink	19–12–8	22–16–0
Schottink	14–17–4	19–16–0
Vrijlink	14–17–8	19–10–0
Lamberink	16–15–8	21– 0–0
Harberink	15– 8–4	18–12–0
	162– 9–0	202–13–0

[1]) Het hoofdgeld moet betaald worden door personen boven 17 jaar.

V. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN. 1734.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2549.
Stegeren.

	vermogen in gld.
Harberink	500
Schottink	500[1])
De Heer Capt. Roode van 't Halve Schottink	1.000
Madame de Witgensteijn van de erven Vrijlink en Lamberink	2.500
De wed^e^ Wagters en de Rigter Loe tot Nyenhuis wegens 't Nyenhuis Erve	1.500[2])

W. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN, 1738.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2552.
Stegeren.

	vermogen in gld.
Harberink	500
De Overste Roode van het halve Schottink	1.000
Madame de Witgensteijn van de Erven Lamberink en Vrijlink	3.000

X. REGISTER VAN DE WOONINGEN DER INGEZETENEN, 1748.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2195.
De Boerschap Steegeren.

't Erve d'Coetswagen
Assueris Cost en sijn vrouw Marrigje Moolemans; 5 kinderen: Gerritdine, Janna, Gerrit, Bartje, boven de 10 jaren; Jannigje, onder de 10 jaren; 1 knegt: Derk Derksen.

't Erve Lamberink
Jan op Lamberink, weduwnaar; 4 kinderen: Marij, Jan Hendrik, Geessie, Hendrikje, onder de 10 jaren. Bij inwoonen Marij Jans. 2 Knegten: Hendrik en Jan; 1 maagd: Janna.

't Erve Koeheerde
De weduwe van Egbert Coeheerde; 2 kinderen: Jan, Jennigjen, boven de 10 jaren. Hendrik Veltman en sijn vrouw Ide Jans; geen kinderen.

't Erve Harpers
Geert Harpers en sijn vrouw Geertje Gerrits; 1 kint Marij, boven de 10 jaren; 1 knegt: Hendrik Gerrits; 1 maagd: Aaltje Jans; 1 scheeper: Harmen.

't Erve Hageman
Hendrik Hageman en sijn vrouw Aaltje Rutgers; 2 kinderen: Elsje, Hendrik, onder de 10 jaren; bij inwonen: Hendrikje Hendriks.

't Erve Frielink
Jan Frielink en sijn vrouw Aaltje Hendriks; 7 kinderen: Eeske, Jannigje, Hendrik, Gerrit, boven de 10 jaren; Fennigje, Hendrikje, Jan Hendrik, onder de 10 jaren.

[1]) Later geschrapt. In margine: nihil.
[2]) Later geschrapt. In margine: afgeschreven bij apoint. van den 9 Decemb. 1734.

't Erve Schottink
Geert Schottink en sijn vrouw Lubbegie Janssen; bij inwoonen: Fennigje Hendriks met haar kindt Hendrik Harms, boven de 10 jaren, is heel lam. 1 Knegt: Roelof Egbers; 1 maagt: Hendrikje Jans.

't Erve Bensink
Jan Bensink en sijn vrouw Aaltje Derks; 7 kinderen: Maaije, Grietje, Hendrik, Derk, boven de 10 jaren; Willem, Evertje, Harmine, onder de 10 jaren.

't Erve Hilbers
Harmen Hilbers en sijn vrouw Aaltje Janssen; 3 kinderen: Jan, Swaantje, Geese, boven de 10 jaren; 1 scheeper: Roelof Hans.

't Erve Praasing
Gerrit Praasing en sijn vrouw Harmtje Roelofs; 2 kinderen: Albert, boven de 10 jaar; Janna, onder de 10 jaar. Bij inwoonen: Albert Jansen met sijn vrouw Aaltje Gerrits, met 1 kindt: Janna, onder de 10 jaare. 1 Knegt: Lucas.

't Erve Wesselink
Jannes Wesselink en sijn vrouw Eesjen[1]) Jans; 3 kinderen: Jan, boven de 10 jaar; Jannes, Jannigje, onder de 10 jaar. Bij inwoonen: Hendrikje Gerrits, oudt 78 jaare. 1 Knegt: Gerrit Aulofs; 1 maagt: Willemtje Harms; 1 schepertje: Engbert Roelof.

't Erve Meijerink
Roelof Meijerink en sijn vrouw Hendrikje Egberts; 1 kind: Lubbeggie, boven d' 10 Jaare. Bij inwonen: Lubbert Roelofs met sijn vrouw Hendrikje Gerrits met 1 kint, onder de 10 jaar; nog een olde man: Albert Alberts, oudt 85 jaren. 1 Knegt: Willem Aules; 1 scheepertje: Hendrik Hendriks.

't Erve Ouverman
Jan Oeverman en sijn vrouw Aaltjen Jansen; 3 kinderen: Jannes, Jan, Hendrik, onder de 10 jaren. Bij inwonen: Jan Oeverman. 2 Knegten: Roelof Jansen en Swier Jannessen; 2 meijden: Derkjen Coertsen en Hendrikje Janssen; 1 scheeper: Roelof Jansen.

Get. Roelof H. Meijerink, setter. Keurnoten: Jannes Wesselink en Gerrit Aulofs. – B. Balkman, scholtus.[2])

Y. REGISTER VAN DE ANGETIMMERDE HUIJSEN EN NUWE ANGEGRAVEN LANDEN. 1749.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2518.
In 1749 werden opgetekend de huizen, welke in de periode van 1682 tot 1749 waren gebouwd en de landen, welke in dezelfde periode waren ontgonnen.

Boerschap Stegeerden.

	vuursteden
den Koetswagen	2
Hendrik Veldman[3]), een keuter	1
Hendrik Hageman, een keuter	1

[1]) Verbeterd uit Geesjen. Is bedoeld Eefjen?
[2]) Het totaal bedraagt : 14 gezinnen en 101 personen.
[3]) Verbeterd uit: Veldkamp.

Nuwe Landeryen boerschap Steegerden.

	waarde in gld.
By het Erve Noevermans twe Hoekjes Land, het een bepot met eiken hegholt, het andere met danneboomen	75– 0–0
Den Camp by den Coetswagen, groot drie Heeren mudden[1]) sligt land	230– 0–0
Hendrik Veltman, 2 spind Land[2])	4–10–0
Koehierde, 1 spind Land, ad	2– 5–0
Hendrik Hageman, 1 spint Land	2– 5–0

Dit is + merk van Janns Wesselink, seter.

Deze Registers van de Aangegrave Landen en nieuwe aangetimmerde Huysen en Vuursteden zijn voor mij Rigter en Ceurnoten met Eeden gesterkt. – B. Balkman, scholtus.

Z. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN, 1750.

RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2555.

Opgave van het gehele schoutambt Ommen, zonder dat dit naar buurschappen is gesplitst.

[1]) Een herenmud is 0.5322 ha.

[2]) Een spint land is 1/16 herenmud of 332,625 m².

AA. REGISTER VAN DE VUURSTEDEN, 1751.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2581.
Stegeren.

Namen register 1682	Namen volgens register Bmr. J. Westenberg	Tegenwoordige Eigenaren	vuurst.	ovens en smitten
1. Hendrik Harberink	Harberink	Selfs eig.	1	–
2. Hendrik Lamberink	Lamberink	De vrouwe Douar. van Raesfelt tot Heemse	1	–
3. Geert Clasen Koeheerder op dit Register met gene vuurstede gesteld	De Koehierde Op dit register met een halve vuirstede uitgetrokken	S.E. (selfs eig.)	½	–
4. Hendrik Vrijlink	Vrijlink	De Vouwe Douar. van Raesfelt tot Heemse	1	–
5. Jan Schottink	Schottink	Jr. Ripperband	1	–
6. Jan Bensink	Bensink	De secr. P. T. Golts de wed. van wijlen Capitain Metelerkamp en de wed. van Toor	1	–
7. Willem Hilbers	Hilbers	Dr. W. van Grootvelt	1	–
8. Hendrik Meyerink De oven tegen desen naem uitgetrokken, volgt onder	Meyerink	De wed. van Toor	1	–
9. Luichjen Wesselink	Wesselink	Dr. Helmig	1	–
10. Jan Praustink	Praabstink	De secretaris P. T. Golts	1	–
11. Geerlig Noverman	Oeverink	De wed. van wijlen camenaar Arn. Greven	1	–
12.	Den bakoven		–	1
			10½	1

BB. KOHIER VAN DE 1000STE PENNING VAN HET VERMOGEN, 1758.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2558.
Opgave van het gehele schoutambt Ommen, zonder dat dit naar buurschappen is gesplitst.

CC. KOHIER VAN HET HOOFDGELD, 1764[1]).
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2688.
Register van personen en huisgezinnen, niet in staat het hoofdgeld te betalen, die echter niet van de armenstaat trekken.
(Stegeren niet vermeld).
Register van personen en huisgezinnen, die wekelijks van de armenstaat trekken.
(Stegeren niet vermeld).
Register van personen en huisgezinnen, die hoofdgeld betalen.
Boerschap Stegeren.

	aantal personen	
Noeverman	6	
Meijerink	5	
Wesselink	5	
Praassink	4	
Hilberts	4	
Bensink	6	
Schottink	6	en bij deselven eenen
	1	lammen mensch van weijnig vermogens
Vrijlink	4	
Hagerman	5	
Herbert	5	
Lamberink	5	
Jan Coeheerde	3	
Hendrik Coeheerde	2	
Gerrit Cost	4	
Jan Hoendercamp	2	
	67	

DD. KOHIER VAN HET HOOFDGELD, 1765[1]).
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2691.
Register van huisgezinnen en personen, niet in staat het hoofdgeld te betalen daar zij onvermogend zijn, die echter niet van de armenstaat trekken.
Boerschap Stegeren.

	aantal personen
Meyerink	1
Schottink	1
Hageman	1
Jan Coeheerde	1
	4

[1]) Het hoofdgeld moet betaald worden door personen boven 17 jaar.

Register van huisgezinnen en personen, die van de armenstaat trekken.
(Stegeren niet vermeld).
Register van huisgezinnen en personen, die hoofdgeld moeten betalen.
Boerschap Stegeren.

	aantal personen
Noeverman	5
Meyerink	4
Wesselink	3
Praasink	4
Hilberts	5
Bensink	5
Schottink	4
Vrijlink	3
Hageman	4
Herbert	5
Lamberink	6
Jan Coeheerde	2
Hendrik Koeheerde	2
Hoenderkamp	2
De Hospus op den Koetswagen	4
	58

EE. KOHIER VAN HET HOOFDGELD, 1767[1]).
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 2694.
Stegerden.

	vermogend	onvermogend	uijt de Diaconie trekkende
Gerrit Lamberink	6	–	–
Geert Herberts	4	–	–
Hendrik Hageman	5	–	–
Vrijlink	2	–	–
Schottink	5	1	–
Bensink	6	–	–
Hilberts	3	–	–
Wesselink	4	–	–
Meyerink	4	–	–
Praastink	4	–	–
Noeverman	6	–	–
Hoendercamp	2	–	–
Nieuwe Coeheerde	2	–	–
Oude Coeheerde	3	–	–
Coetswagens	5	–	–
	61	1	0

[1]) Het hoofdgeld moet betaald worden door personen boven 17 jaar.

FF. VOLKSTELLING, 1795 OKTOBER 21–31.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 5334.
Boerschap Stegeren.

Namen en toenamen van de hoofden der Huisgezinnen met derselver bedrijf	Getal der menschen, zig in dit huisgezin bevindende
Boeren en keuters:	
Jan Warnink	5
Jan Koehierde	8
Hendrik Nijboer	8
Arend Lamberink	4
Gerrit Harbert	8
Roelof Hageman	5
Hendrik Vrylink	10
Egbert Prasink	5
Gerrit Hilbers	9
Hendrik Bensink	6
Egbert Schottink	11
Lubbert Meijerink	10
Jannes Wesselink	9
Marten Schotman	4
Hendrik Oeverman	10
Wicher Hoenderkamp, casteleyn	7
Jan Hoenderkamp en Geert Hilbers, twee losse personen	2
	121

GG. TELLING VAN DE HOORNEBEESTEN. 1800 MAART 6.
RA. Overijssel, Statenarchief, no. 5664.
Stegeren.

	Runderen	
	boven de 2 jaren	beneden de 2 jaren
Oeverman	4	3
Meijerink	4	2
Wesselink	4	2
Prasink	2	1
Hilbert	4	2
Bensink	4	3
Schottink	4	2
Vrielink	4	2
Hageman	2	0
Harbert	4	2
Lamberink	4	2
Nijboer	4	2
Jan Couhierde	2	0
Jan Beestehierde	2	1
Schot Marten	2	1
Wiecher op den Koetswagen	2	0
	52	25

HH. GEGEVENS VOLKSTELLING, 1849.
Gedr.: Volkstelling 1849, Overijssel.
Stegeren.

Bewoonde huizen	23	
Huisgezinnen	27	
Bewoners, manl.	81	Totaal 148
Bewoners, vrouwl.	67	
Tijdelijk of doortrekkenden	geen	
Ongehuwd, manl.	55	
Ongehuwd, vrouwl.	40	
Gehuwd, manl.	23	
Gehuwd, vrouwl.	23	
Weduwnaars	3	
Weduwen	4	
Geboorteplaats in de gemeente, manl.	69	Totaal 127
Geboorteplaats in de gemeente, vrouwl.	58	
Geboorteplaats in de provintie buiten de gemeente, manl.	12	Totaal 21.
Geboorteplaats in de provintie buiten de gemeente, vrouwl.	9	
Geboorteplaats elders	geen	
Nederduits Hervormd, manl.	68	Totaal 121.
Nederduits Hervormd, vrouwl.	53	
Christelijk Afgescheiden, manl.	13	Totaal 27.
Christelijk Afgescheiden, vrouwl.	14	
Andere godsdiensten	geen	

ALFABETISCHE LIJST VAN BOEKEN EN TIJDSCHRIFTARTIKELEN VAN BELANG VOOR DE KENNIS VAN DE OUDE NEDERLANDSE EN BELGISCHE MATEN EN GEWICHTEN

(Alphabetical list of books and articles on old Dutch and Belgian weights and measures)

B. H. Slicher van Bath

Deze bibliografie van de Nederlandse en Belgische metrologie is van voorlopige aard. Er zullen vermoedelijk vele boeken en tijdschriftartikelen, welke gegevens over maten en gewichten bevatten, aan mijn aandacht ontsnapt zijn. Van de archiefinventarissen zijn er slechts enkele, voornamelijk uit Noord-Holland, doorgenomen. Hoewel de lijst nog onvolkomen en zeer incompleet is, heb ik toch gemeend alle in de loop der tijden verzamelde fiches in alfabetische volgorde in een lijst te moeten zetten, waardoor een beter overzicht verkregen kan worden.

Deze lijst is opgesteld op initiatief van de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw. Het bestuur van deze Studiekring heeft een Commissie voor de geschiedenis van de landmaten benoemd, welke tot opdracht had na te gaan op welke wijze de kennis van de oude Nederlandse landmaten bevorderd kan worden. Als lid van deze Commissie viel mij de taak ten deel de bibliografische gegevens bijeen te brengen.

Van de heren Drs. A. van der Poest Clement, Drs. J. A. Faber en Drs. A. M. van der Woude mocht ik verschillende gegevens ontvangen, waarvoor ik hen mijn dank betuig.

Acker, C. van, *Le comparateur des anciennes mesures aux nouvelles mesures républicaines, ou tablettes décimales du nouveau système métrique*, Gent, z.j.

Acker, L. van, De oude graanmaten van Roeselare, in *De biekorf*, 62 (1961) 15–19.

Aeneae, H., *Specietafel, dienende ter berekening bij de invordering van den impost op het gemaal opgemaakt Ao. 1805, op last van den Secretaris van Staat voor de Finantien*, 1805; ook gedr. in *Magazijn van vaderlandschen landbouw*, 4 (1808) 330–335: Tafel van graanmaten in onderscheide plaatsen van het koningrijk Holland.

Akker, K. J. van den, De greatens fen ús pounsmiet, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 67–69. Zie hierover ook O. Postma en S. v. d. B.

Akker, K. J. van den, Noch ris de greatens fen ús pounsmiet, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 190–193. Zie hierover ook O. Postma en S. v. d. B.

Akker, K. J. van den, *Van de mond der oude Middelzee. Schetsen uit het oude boerenleven en -bedrijf*, Leeuwarden, 1948². P. 120, lopen (inh. maat); p. 177–182, Van roede en pondemaat.

Almanach *du département de la Meuse-Inférieure*, 1801–1813. Ieder jaar metrologische

gegevens, het uitvoerigst in de laatste jaargang, voortgezet in *Annuaire du Limbourg*.

ALPHONSE, F. J. B. D', *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande*, Bijdragen tot de statistiek van Nederland, nwe volgreeks, no. 1, 1900. P. 422–425, Poids et mesures.

ANNUAIRE *du Limbourg*. Ieder jaar metrologische gegevens, het uitvoerigst in 1826.

ARENDS, FR., *Ostfriesland und Jever in geographischer, statistischer und besonders landwirthschaftlicher Hinsicht*, 3 Bde, 1818–1820. Bd. I, 117–121 maten en gewichten, voor vergelijking met de maten en gewichten in de provincie Groningen van belang.

AUBERT, *Tafelen van conversie ofte reductie der oude maeten en gewigten van 't departement der Schelde*, Gent, z..j Betreft mede Zeeuws-Vlaanderen. Ook in Franse tekst: *Tables de conversion ou réduction des anciens poids et mesures du département de l'Escaut avec leur explication et leur usage*, Gand, s.d.

B., S. V. D., Alde lânmietten, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 193–196. Zie S. L. van der Burg; hierover ook K. J. van den Akker en O. Postma.

BALBERGHE, E. VAN, Oude Mechelsche maten en gewichten met hunne herleiding in het metriek stelsel, in *Mechelsche bijdragen*, 3 (1936) 118.

BECKERS, Eene oude maat voor granen de zoogenaamde „kop", in *De Maasgouw*, 46 (1926) 25.

BEEK, J. R. VAN, Oude Friesche maten en het toezicht daarop, in *De vrije Fries*, 30 (1930) 98–106. Lengtematen, landmaten, inhoudsmaten en gewichten.

BEEKMAN, V., De graanmaat „De Kop", in *De Maasgouw*, 46 (1926) 46.

BERCK, J. G., Over de standaarden van het Keulsch, Hollandsch, Trooisch, Amsterdamsch en Brabantsch gewicht van de 13e tot het begin der 19e eeuw, in *De natuur (en mensch)*, 1931, p. 121, 174, 194, 222.

BIGWOOD, G., Notes sur les mesures à blé dans les anciens Pays-Bas. Contribution à la métrologie belge, in *Annales de la société d'archéologie de Belgique*, 19 (1905) 5–55.

BIJHOUWER, P., Oude en nieuwe maten, gewichten en munten van Nederland en onze Oost, in *Vragen van den dag*, 1899, p. 513, 579.

BIJHOUWER, P., Schetsen over maat, gewicht en munt, in *Vragen van den dag*, 1900, 608. Oorsprong van maat, gewicht en munt, geen landmaten.

BLAAUW, J. N., Door meten tot weten, in *De speelwagen*, 5 (1950) 178–180. Noordhollandse maten.

BOCK, R. DE, Tonnen, tonnenmaat en lasten, in *Mededelingen van de Marine Academie van België*, 12 (1961) 117–133.

BOERENDONK, M. J., *Historische studie over den Zeeuwschen landbouw*, 1935. P. 35–42 korenmaten.

BOERMAN, W. E., Een en ander over maten en gewichten, in *Tijdschrift voor economische geographie*, 19 (1928) 73–79, 151, 174.

BONT, A. P. DE, *Dialekt van Kempenland*, Assen, 1 (1958) wordt voortgezet. Hierin ook maten.

BRAINICH VON BRAINICH-FELTH, C. H. E., Overzicht scheepsmeting, in *Jaarverslag van de Vereeniging Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam*, 1956, 1957, 1958, p. 40–44. Tonnen en lasten.

BREEBAART, D., Wat de lezers interesseert, in *De speelwagen*, 2 (1947) 326. Oude maten.

BRENDER à BRANDIS, G., Onderzoek of Amsterdam het regt harer maten en gewigten aan een privilegie van hertog Aelbrecht van Beijeren zou verschuldigd zijn, in *Verhandelingen maatschappij Nederlandsche letterkunde*, II 2, 63.

BRUINVIS, L. W., *Archief der gemeente Alkmaar. Verbetering en aanvulling op de Inventaris van dr. P. Scheltema*, 1903. Eerste afd., 4e gedeelte no. 200, 16 Augustus 1823. Verklaring van den arrondissements-ijker J. Latenius over de verhouding van de oude Alkmaarsche houtmaat tot de nieuwe Nederlandsche.

BRUYNE, P. DE, Les anciennes mesures liégeoises, in *Bulletin Institut d'archéologie Liégeois*, 60 (1936) 287–316.

BUCK, P. DE, *Der cooplieden handtboeck*, Gent, 1581, 1678.

BURG, S. L. VAN DER, Alde lânmietten, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 193–196.

BUYSSE, O., *Code Belge du géométre*, s.d.

BUYSSCHER, M. DE, Landmaten in het voormalig graafschap Aalst, in *Land van Aalst*, 2 (1950) 116.

BUYTENEN, M. P. VAN en H. T. OBREEN, *Westergo's IJsselmeerdijken*, 1956. P. 107 n. 69 en p. 153 n. 199.

CAMPEN, J. W. C. VAN, Overijsselsche maten en gewichten ten tijde van de invoering van het metrieke stelsel, in *Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 47 (1930) 276–285. Maten en gewichten ca. 1814.

CHRISTYN, J. B., *Consuetudines Bruxellenses...*, Brussel, 1689.

COOPLAND, G. W., *The abbey of St. Bertin and its neighbourhood, 900–1350*, Oxford studies in social and legal history, IV, 1914. P. 127–140 en appendix p. 159–160, landmaten in Noord-Frankrijk, België en Nederlands Limburg.

COPPEJANS-DESMEDT, H., Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795–1846, in *Handelingen van de Commissie voor geschiedenis, Kon. Belgische academie*, 126 (1960) 1–60.

COSTUYMEN *der stad Brussel*, uitg. Mommaert, 1657.

CRAEYBECKX, J., *Un grand commerce d'importation: Les vins de France aux anciens Pays Bas (XIIIe–XVIe siècles)*, Ports, routes, trafics, 9, Paris, 1958. P. 281–284 inhoudsmaten van eind middeleeuwen tot eind 18e eeuw; alleen groothandel, geen kleinhandel.

CUIPERS, D. J., *Bijdragen voor de rechtsgeschiedenis van de gemeene dorpsgronden in Oostergo*, 1949. Over lopenstal.

DEHON, J., et C. BARON, Mesures de longueur et d'aire. Contribution à leur étude dans la région de Gembloux, in *Le guetteur wallon*, 1960, 104–114, ill.

DIEPEVEEN, W. J., *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw*, 1950. P. 97–113 maten.

DIJCK, A. VAN, Oude maten in Brabant, in *Eigen schoon en de Brabander*, 39 (1956) 361–363.

DIJKEMA, H., *Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving, in de provincie Groningen; van de vroegste sporen der geschiedenis tot op onzen tijd*, 1851. Zie p. 359 noot 2.

DIJKSTRA, W., *Friesch woordenboek*. P. 127, ljippenstal.

DOES, H. R. VAN DER, *Het profijtelijk koorn-boekje*, z.j. Maten en gewichten.

DOORNINCK, J. I. van, Twentsche maat (17e eeuw), in *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 2 (1875) 180–182.

DOORNINCK, J. I. VAN, Oude maten en gewigten, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 3 (1876) 243–245. Herleiding van oude Overijsselse maten en gewichten.

DOPPLER, P., Reglement op de landmaten in het Land van Loon gebruikt in de 17e eeuw, in *De Maasgouw*, 1908, 25.

DOPPLER, P., Reglement op den ijk te Maastricht uit de 17e eeuw, in *De Maasgouw*, 1909, 54.

(DOPPLER, P.), Maten van wegen, paden en straten, alsmede de soorten van vlakke maten, gebruikt in het Land van Loon in de 17de eeuw, in *De Maasgouw*, 41 (1921) 3.

DORDRECHTS, *Oude – – koornboeckxken*, 1698. Maten en gewichten, zie ook C. van der Lith.

DOU, J. P., *Tractaet van de roeden ende landtmaten door Hollant ende West-Vrieslant, met meer andere plaetzen*, Leiden, 1629. Herdr. in M. van Nispen, *Beknopte landmeetkunst*, 1665 en J. Morgenster, *Werkdadige meetkonst*, 1703.

DOURSTHER, H., *Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et modernes*, Bruxelles, 1840.

DRESCH, N. J. M., *Inventaris van het oud-archief der gemeente Beverwijk*, 1250–1817, (1929). No. 97, Verklaring nopens de maten en gewichten te Beverwijk in gebruik zijnde, 1782. 1 stuk. No. 271, Stukken betreffende het ijken van maten en gewichten, 1704–1789. 1 omslag.

DUBBE, B., Het tinnegietersambacht te Deventer, in *Verslagen en mededelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 77 (1962) 37–148. P. 47–49 inhoudsmaten.

ENGELEN, C. VAN, *De nieuwe wijze van landbouwen*, 1764. In hoofdst. V een opmerking over lopenstal.

ENGLEBERT, G., Mémoire dans lequel le pied militaire de l'armée de Flandres du temps de Charles II, roi d'Espagne, est apliqué (1716), in *Le carnet de „La Fourragère"*, 14e s. (1961) no. 1, p. 70–72; no. 2, p. 73–79.

ES, G. VAN, *Inventaris van het oud-archief (tot 1811) van de Zijpe en Hazepolder*, 1927. L. 15, Verklaringen van landmeters betreffende de grootte der Zijpsche morgens (concept), 17e eeuw, 1 stuk.

ESSINK, H., Baardwijkse sprokkelingen: ...Landmaten. Gewichten, in *Brabants heem*, 5 (1953) 68.

EVERSDIJCK, C. FR., *Tractaet van roeden ende landmaten, soo als de selve gebruyckt werden in Hollandt, Zeelandt ende eenige daer omtrent leggende plaetsen*, z.j. Herdr. in M. van Nispen, *Beknopte landmeetkunst*, 1665.

FOCKEMA ANDREAE, S. J., De Rijnlandsche roede. Geschiedenis eener oud-Nederlandsche landmaat, in *Tijdschrift koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig genootschap*, 2e serie 49 (1932) 635–637.

FOCKEMA ANDREAE, S. J., Bij het aanstaande verbod der oude maten, in *Tijdschrift koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig genootschap*, 2e serie 50 (1933) 170–174.

FOCKEMA ANDREAE, S. J., Beginselen van Nederlandsche metrologie, in *Nederlandsch archievenblad*, 49 (1941–1943) 185–206. Met uitgebreide bibliografie.

FOCKEMA ANDREAE, S. J., Leids en Rijnlands gewicht in, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 1957, 60–64.

FOCKEMA ANDREAE, S. J., Oude landmaten, in *NIBEM jaarboekje*, 24 (1960) 14–19.

FORMSMA, W. J., *De archieven van de raad en rentmeester-generaal der domeinen en der leen- en tolkamer in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch*, 1949. Leen- en tolkamer, no. 364, Lijst van maten en gewichten behorende tot de ijk van St. Oedenrode, ingevolge H. H. M. resolutie van 25 Februari 1757 overgebracht ter leen- en tolkamer, 1757. 1 stuk.

GAILLIARD, ED., *Glossaire Flamand de l'inventaire des archives de Bruges*, Brugge, 1879–1882, 2 dln.

GALLÉE, J. H., *Woordenboek van het Geldersch-Overijsselsch dialect*, 1895. kôweide, muddegezej, dagmejens.

GELDER, J. DE, *Allereerste gronden der cijferkunst*, 's-Gravenhage, 1837–1839, 2 dln. met een deel antwoorden. Schoolboek, dat uitgebreid ingaat op de oude en nieuwe maten en gewichten.

GELIN, *Recueil de tables numériques, mesures anciennes de Belgique*, 1891.

GENICOT, L., La structure économique d'une principauté médiévale: le comté de Namur du XIIe au XIVe siècle, in *Etudes historiques à la mémoire de Noël Didier*, 1960, 163–171. Maten en gewichten in Namen.

GEUS, G. A. DE, *Zakboekje der maten en gewigten van het nieuwe en oude stelsel, met hunne figuurlijke vergelijking en wederzijdsche vergelijkings- en herleidingstafels, de specifieke zwaarte van onderscheidene ligchamen, berekening van daggelden, herleiding van Nederlandsche munten in eenige vreemde, enz.* Rotterdam, 1650.[3]

GHIESBRECHT, *Tables de conversion ou réductions des anciens poids et mesures de Bruxelles, Louvain, Hal, Nivelles, Diest, Tirlemont, Wavres, Grimberghen, Téralphen, Overijsseque et la Hulpe*, Bruxelles, s.d.

GHYSELEN, J., Oude land- en akkermaten, in *Ten bogaerde*, 3 (1954) 78–80.
GOBLET D'ALVIELLA, F., *Histoire des bois et forêts de Belgique. Des origines à la fin du régime autrichien*. T. III (1927) 125–129, maten en gewichten.
GOLDBERG, *Collectie – –*, in Algemeen Rijksarchief, portef. 32, Brieven met bijlagen, houdende statistische opgaven door verschillende autoriteiten en particulieren aan de Agent van de Nationale Economie gericht, 1800–1801, no. 32 betreffende maten en gewichten.
GONNET, C. J., Inventaris van het archief van Purmerend, in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 37 II (1914). No. 155, Reglement voor de gezworen zaadmeters, 1631. 1 stuk. No. 186, Memorie tot onderrichtinge van het gebruik der maten van de geëgaliseerde turfton in Holland en West-Friesland, 1658. 1 stuk. No. 187, Instructie voor den ijkmeester der Staten van Holland en West-Friesland, 1765 met bijlagen.
GONNET, C. J., Inventaris van het archief van Medemblik, in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 38 II (1915). No. 321, IJk van maten en gewichten door schout en schepenen, 1746–1806, 1 bundel.
GONNET, C. J. en H. L. DRIESSEN, in Archieven Zaanland II, in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 41 II (1918). No. 358, Commissiën en derg. voor den ijkmeester, 1633–1661, 1 bundel.
GOOSSENAERTS, J., *De taal van en om het landbouwbedrijf in het N.-W. van de Kempen. Een taal-, vak-, geschied-, heem- en volkskundige bijdrage tot de Nederlandse woordenschat*, Kon. Vlaamse academie voor taal- en letterkunde, 6e reeks nr. 76, 1956–1959.
GOSSES, I. H., *De vorming van het graafschap Holland*, 1915. Herdr. *Verspreide geschriften*, 1946, 239–344. Maten p. 309–311.
GOTTSCHALK, M. K. E., *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*, 1955, p. 7–8.
GOUW, J. E. TER, Een curiosum, in *Tijdschrift van het kon. Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde*, 9 (1901) 85. Over P. Bijhouwer, *Schetsen over maat, gewicht en munt*, zie hiervoor.
GROOTHEYT, *Die – – der maten van grasen, jucken, deymaten, voerlingen, groote ende kleine honderden, soo als dieselve in de respective plaatsen van de provincie van stadt Groningen ende Ommelanden van oldes her gebruyckelijck zijn geweest*, Groningen, 1660[3], 1678[4], 1697[5] in de uitgave van de Generale Ordonnantie van dat jaar.
GUCHT, A. VANDER, *Cijferbouck inhoudende vele nieuwe fraye ende gherievighe practijcken van arithmetica...*, Brugge, 1569.
HAAS, M. DE, Afkortingen van de benamingen onzer maten en gewichten, in *De ingenieur*, 39 (1924) 469.
HAAS, M. DE, Over de afkortingen van de benamingen onzer maten en gewichten, in *Jaarverslag van den topografischen dienst in Nederlandsch-Indië*, 22 (1927) 139.
HANDSCHRIFT *over landmaten etc.*, uit het begin van de 16e eeuw uit het klooster Thabor bij Sneek, Universiteits Bibliotheek Groningen, Handschriften no. 130.
HARMSEN, TH. W., De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg vóór 1794, in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, 94–95 (1958/59) 353–469. Hierin ook landmaten.
HARTGERINK-KOOMANS, M., Verscheidenheid van oude landmaten in de provincie Groningen, in *Groningsche volksalmanak*, 1936, 167.
HASSELT, G. VAN, Geldersche roede, in *Algemeene konst- en letterbode*, 1819 no. 23, p. 365. In 1705.
HASSELT, G. VAN, Maaten. Gewichten, in *Geldersch maandwerk*, I (1807) 378; II (1808) 291. Onderscheid tussen Zutfense en Arnhemse maten en gewichten in de 14e en 15e eeuw.
HAZEWINKEL, H. C., Het heintje, in *Rotterdamsch jaarboekje*, 1933, 141.
HEERSWYNGHELS, P. J. V. VAN, *Tafels van vergelijking der nieuwe Nederlandsche maten en*

gewigten met de oude maten en gewigten der provincie West-Vlaanderen en omgekeerd, Brugge, z.j. (ca. 1818).

HERBILLON, J., Poids, mesures, monnaies. L'étalon du pied de Saint Hubert, in *Enquêtes du musée de la vie wallone*, 9, no. 97–100 (1960) 121–124.

HOEFER, F. A., Enkele mededeelingen over Wijhe, in *Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 27 (1911) 7–26. Over dijkmeting in Wijhe, 1601.

HOLLESTELLE, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, 1961. Maten p. 77–95.

HOUCK, M. E., Bonnsche maat, in *Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 32 (1916) 95–96; 38 (1921) 150. In 1680.

HOUCK, M. E., „Belangende het gewichte dair men bynnen Deventer den koipluyden aff und tho weget", 1592, in *Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 47 (1930) 383–384.

HOUTTE, H. VAN, *Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1794*, Brussel, 1902. P. 23–24, zie hierover A. Wijffels.

INSTRUCTION *sur les nouvelles mesures*, Bois -le-Duc, 1812.

INVENTARIS *van het oud-archief van Broek-in-Waterland* (Ms.). 11/2, Stukken betreffende maten en gewichten, 1792–1812.

J., Oude maten en gewichten te Sittard, in *De Maasgouw*, 2 (1880) 358.

J., M., Les poids et mesures au Musée de la vie wallone, in *Bulletin de métrologie*, 206 (1957) 287–292, 8 ill.

JAARBOEKJE *van Lobatto* van 1827. Hierin maten en gewichten.

JACOB, M., *De abdij der Duinen en haar standaardvoet*, 1958, 11 p. Voetafdruk, vermoedelijk geen standaardvoet.

JANSEN, M. J., De vereering van den H. Abtonius en de St. Antonius-gilden in het voormalige land van Kessel (Geldersch Overkwartier), met aanhangsel over de gilden te Afferden, Bergen en Well. Als bijlage, Opgave van oude maten en muntwaarden, alsook verklaring van sommige uitdrukkingen uit de gildebrieven, in *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg*, 52 (1916) 238–239.

JANZEN, P., Skiednis fen de gemeinte it Bilt, en de oarsprong fan de „morgen" as lânmjitte, in *Sljucht en riucht*, 1924, 493–495 en 504–506.

KAMPHUIZEN, H., *Tafels ter vergelijking der Stichtsche maten en gewigten met de algemeene Nederlandsche*, Utrecht, 1821.

KANTER, J. DE, *Eenig vergelijkende tafelen...*, 1797. Aan het slot: Aanhangsel over de gewichten en maaten der stad Zierikzee.

KANTER, PHZ., J. DE, *Handboekje voor de ingezetenen der provincie Zeeland, inhoudende vergelijking der aldaar in gebruik geweest zijnde maten en gewigten met die van het Keizerrijk* (na 1813: *...met die van het metrieke of nieuwe Nederlandsche stelsel*), Middelburg, 1810, 1813[2], 1829[3] (met gegevens over Zeeuws-Vlaanderen), 1852[4].

KETNER, F., Bijdrage tot de kennis van de Utrechtse maten en gewichten, in *Bijdragen en mededeelingen Historisch genootschap*, 66 (1948) 190–198.

KEUNING, J., Meting en kartering van Schieland, in *Zuid-Hollandse studiën*, 2 (1952) 124–138. Over 15e–17e eeuw.

KEUNING, J., Bernardus Schotanus a Sterringa, in *De vrije Fries*, 42 (1955) 37–87. Over lengte- en oppervlaktematen in Friesland.

KILIAAN, C., *Etymologicum Teutonicae linguae: sive dictionnarium*, Antwerpen, 1574, 1588, 1599, nwe ed. G. van Hasselt, Utrecht, 1777.

KNOOP, J. H., zie J. MORGENSTER.

KOCH, L., De invoering van het metrieke stelsel van maten en gewichten in Nederland (1821–1921), in *Vragen van den dag*, 36 (1921) 230. Uitsluitend geschiedenis van de invoering van het stelsel.

KOOIMAN, D. R., *De waag*, 1956. P. 16–17 over maten en gewichten, welke in de Leidse waag gebruikt werden.

KOOPER, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen*, 1939. P. 155 n. 2 en bijlage F, p. 184–187.

KOOPHANDEL, *De – – van Amsterdam naar alle gewesten des werelds*, eerst uitgeg. door J. le Moine de l'Espine, daarna door Isaac le Long, Franse ed. door J. P. Ricard, 1694 (Ned. en Fr., le Moine de l'Espine), 1704[2] (Ned.), 1710[2] (Fr.), 1714 (Ned. le Long), 1715[2] (Ned.), 1719[3] (Ned.), 1722[3] (Fr., Ricard), 1724[4] (Ned.), deel II, 1727 (Ned.), verder dl. I en II samen steeds in Nederl. edities, 1734[5], 1744[6], 1753[7], 1763[8], 1780[9], 1801/02[10] in 4 dln.

KOOPMAN, *De – –, of bijdragen ten opbouw van Neêrlands koophandel en zeevaard*. In dl. I (1768) 121–200, 421–423: gewichten, graanmaten, ellenmaten, kleine-, ronde-, en natte-maat, schip- en land-maat, roei- en schenk-maat, voet-, wijn-, zaad- en zout-maten. Met vergelijkingstafels, met lijst van verschillende locale graanmaten in Nederland.

KOPS, J., zie Tafel, in *Magazijn vad. landbouw*, 4 (1808) 330–335 en zie Opgaaf, *ib.*, 335–343.

KUYPER, G., *Tafels ter herleiding van de oude landmaten, welke in de provincie Groningen en in een gedeelte van Vriesland en Drenthe in gebruik zijn, tot de Nederlandsche landmaat*, Groningen, 1823.

LAMBRECHT, J., *Der cooplieden handbouxkin*, Gent, 1544.

LANDBOUWENQUÊTE, De – – van 1800. Beantwoording van vraag 178, zie J. M. G. van der Poel, *Historia agriculturae*,

1. (1953) 61, 78, 83–84, 88, 103, 118, 141, 157, 168, 176, 190.
2. (1954) 52, 76–77, 90, 106, 117, 130, 156–157, 183–184, 198, 217.
3. (1956) 119, 131, 161.

LANDMATEN in het Departement der Nedermaas, Mesures agraires, in *De Maasgouw*, 1905, 47.

LANDMATEN, Oude – – (uit een handschrift van 1741), in *De Maasgouw*, 2 (1880) 377. Lijst van plaatsen waar de „Rijxe, Loonsche en Luijcxe maten" gebruikt werden.

LANDSCHOOT, P. VAN, *De oude akkermaten*, Gent, 1884.

LANDSCHOOT, P. en J. VAN, *De oude akkermaten van Vlaamsch België*, 1927.

LEGROS, E., Poids, mesures, monnaies, Aune portant une inscription, in *Enquêtes du musée de la vie wallone*, 9, no. 101–104 (1961) 211. In 1799 te Malmédy.

(LINDEMANS, P.), Oude korenmaten, in *Eigen schoon en de Brabander*, 30 (1947) 138–139.

LINDEMANS, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*. Maten in dl. II (1952) 29 en 48.

LINDEN, H. VAN DER, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, 1955. P. 20–38.

(LITH, C. VAN DER), *Het oude Dordrechts koorn-boeksken van nieuws oversien en vermeerdert*. Den negenden deel vermeerdert met een reeken-boeksken van de oly, so in Dordregse kannen als Amsterdamsche mengelen, Dordrecht, 1767. Zie ook *Oude Dordrechts koornboecxken*, 1698.

LONG, I. LE, zie *Koophandel van Amsterdam*.

LOOTSMA, S., Boasumer mjitte, in *De vrije Fries*, 29 (1929) 79–82. Grote pondemaat van Bozum.

LULOFS, J., *Grond-beginselen der wijnroey- en peilkunde*, Leiden, 1764.

MAGNIN, J. S., *Geschiedkundig overzigt van de besturen, die vóór de herstelling van Nederland in 1814 elkander in Drente zijn opgevolgd*, Groningen. dl. II 2 (1842) 162 noot 62, maten in Zuidwest-Drente en Stellingwerf.

MAN, M. DE, Het woord oord, als vierde deel van munt of maat nog heden in Friesland in gebruik, in *Tijdschrift voor munt- en penningkunde*, 10 (1902) 299.

MANN, ABBÉ, Tables des monnoies, des poids et des mesures anciennes et modernes de diverses nations, avec leur évaluation, in *Mémoires de l'académie impériale et royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles*, 5 (1788) 233–316.

MARRE, E. DE, *Bericht van de maaten en gewichten te Amsterdam in gebruik, hunnen oorsprong en inhoud*, Haarlem, 1784.

MARTIN, C. F., *Le régulateur universel des poids et mesures*, Avignon, 1809.

MATEN, *De droghe, natte ende langhe – – als van coren, haver, wijn, bier harync, ...*, Gent, 1545.

MATEN, *De – – van allerhande goede, dat men bij maten vercoopt, tzij drooghe, natte of langhe maten... gecalculeert op de maten van der steden van Ghendt ende Andwerpen*, Gent, 1546.

MATEN, *De drooge, natte ende langhe – – als van coren, haver, wijn*, Amsterdam, z.j.

MATEN te Maastricht in 1750, in *De Maasgouw*, 3 (1881) 559.

MEES, J., Iets over oude graanmaten, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, uitg. door P. J. Goetschalckx en F. Prims, 26 (1935) 40.

MEYER, J. J., *Vollständige Vergleichstabellen der ehemals im Ruhr-Departement und noch in den angränzenden Ländern gebrauchlichen Münzen, Maaszen und Gewichte mit den neuen Metrischen*, Cöln, 1804. Dit boekje zou gegevens over Pruissisch Opper-Gelre en Ravestein moeten bevatten, daar zij onder dit departement behoorden, worden echter niet vermeld.

MOINE DE L'ESPINE, J. LE, zie *Koophandel van Amsterdam*.

MONE, F., Varia, b. Mesures agraires, in *Annales de la société d'emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre à Bruges*, 8 (1846) 167–168. Landmaten in bisdom Luik in 1262.

MORGENSTER, J., *Werkdadige meetkonst*, Zwolle, 1703, hierin herdr. van J. P. Dou, *Tractaet van de roeden ende landtmaten*; gehele werk herdr. door J. H. Knoop, Leeuwarden, 1744², den Haag, 1757², 1784³, Amsterdam, 1820⁴ in 3 dln.

MÜLLER, K. O., *Welthandelsbräuche*, 1480–1540. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, 5, 1934, 1962². P. 81, 202–203 Zeeuwse en Antwerpse korenmaat.

MULLER, FZN, S., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325–1336*, Werken Historisch genootschap, nwe serie no. 54. Dl. II (1891) 661 n. 1.

MULIÉ, J., *Algemeene berekende tafels der prijzen van 1 tot 100 metrieke en van 1 tot 300 roeden oude landmaat, van 1 tot 100 guldens per bunder of per 300 oude roeden; met eene vergelijkende tafel der prijzen van de Gendsche, Brugsche, Rijnlandsche, Schouwsche en Blooische gemeten met den Nederlandschen bunder*, Gend, 1820.

NEIL, E. E., *Nomenclature des anciennes mesures belges*, Bruxelles, 1881.

NIJHOFF, I. A., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*, dl. I (1830). Inl., p. XXXIV: maten en gewichten.

NISPEN, M. VAN, *Beknopte landmeetkunst*, Dordrecht, 1665. Hierin herdr. van J. P. Dou, *Tractaet van de roeden ende landtmaten* en C. Fr. Eversdijck, *Tractaet van roeden ende landmaten*.

OPGAAF van grond- en land-maten in onderscheide plaatsen in het Koningrijk Holland, in *Magazijn van vaderlandschen landbouw*, 4 (1808) 335–343.

OPGAVEN *van maaten en gewichten der departementen Middelburg, Delft, Vlaardingen, Maassluis, enz.*, Haarlem (1784).

ORDONNANTIE *en reglement op de maaten en gewigten binnen den stad Arnhem, als meede voor den geswooren stads yker*, 1753 18 juli. Vermeld in Bibliographie Gelderland, Werken Gelre no. 8, p. 433.

PELKWIJK, J. TER, *Handleiding tot de herleiding der oude, in de provincie Overijssel gebruikelijke, maten en gewigten*, Zwolle, 1822.

PERRIN, C. E., Le manse dans le Polyptyque de l'abbaye de Prüm à la fin du IXe siècle, in *Etudes historiques à la mémoire de Noël Didiër*, Paris, 1960, 245–258. P. 251–254 grootte van de *mansus*.

PLAATS, J. D. VAN DER, Over de Nederlandsche standaarden der maten en gewichten, van Snellius tot op den tegenwoordigen tijd, in *Maandblad voor natuurwetenschappen*, 20 (1895) 15–29, 40–57; 24 (1899).

PLACIDUS, O. M. Cap., Pater, De landroede in de stad en baronie van Breda, in *Taxandria*, 39 (1932) 39.

POSTHUMUS, N. W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, Dl. I, Goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585–1914; wisselkoersen te Amsterdam 1609–1914, 1943. Inleiding p. LIII–LVI.

POSTMA, O., De greatens fen ús pounsmiette, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 34–36. Hierover ook K. J. van den Akker en S. v. d. B.

POSTMA, O., Ho is de pounsmiette ús Fryske lânmiette wirden?, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 100–108. Hierover ook K. J. van den Akker en S. v. d. B.

POSTMA, O., Yetris de greatens fen in pounsmiet, in *Swanneblommen, Tidskrift for Fryske tael- en skiedkinde*, 1920, 134–135. Hierover ook K. J. van den Akker en S. v. d. B.

POSTMA, O., Virga en pes in de registers der kloosters te Fulda en te Werden. Bijdrage tot de kennis van de oud-Friesche hoeve, in *De vrije Fries*, 27 (1924) 268–301.

POSTMA, O., *De Friesche kleihoeve, bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen*, 1934. P. 18.

REDUCTIE *van verscheyden Hollantsche roeden ende morgens op de Honsbossche mate*. Ms., 17e eeuw, 58 p.

REDUCTIEN *van maten en gewigten*, Gent, z.j.

REIS-BOEK *door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën en derzelver aangrenzende landschappen en koninkrijken*, ... Amsterdam, 1689, verm. dr. 1700[8]. Op pag. 441 vindt men een opgave van 't verschil van de gewichten der voornaamste steden.

RENARD, J. B., *Tarifs metriques de tous les anciens poids et mesures du departement de Jemmappe et de ceux des departements de Sambre-et-Meuse, de la Dyle, du Nord, de la Lys et de l'Escaut*, Mons, 1806.

RICARD, J. P., *Le negoce d'Amsterdam*, zie *Koophandel van Amsterdam*.

ROBERT, R., et E. EVRARD, La mesure de l'eau à travers les âges, in *Les Vennes*, 14 (1950) no. 3, p. 4–5. Luik vanaf 17e eeuw.

RUWET, J., *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Regime*, Bibliothèque de la faculté de philosophie et lettres de l'université de Liège, t. 100, 1943. Maten p. 78–79.

SCHERFT, P., Het stedelijk ijkwezen te Breda. I. Het ijkwezen tot het midden van de 16e eeuw. II. De praktijk van het ijken. III. De opheffing van het stedelijk ijkwezen. Aanhangsel: De oude Bredase maten en gewichten, in *Jaarboek De Oranjeboom*, 3 (1950) 121–160, 4 (1951) 51–74, 5 (1952) 59–96.

SCHRASSERT, J., *Codex Gelro Zutphanicus*, Harderwijk, 1740, 2 dln. P. 208–219 maten en gewichten.

(SCHREVEN, D. VAN), Verschillende statistieke en andere opgaven nopens de provincie Overijssel, in *Jaarboekje voor de provincie Overijssel voor* 1844, 42 vlg.

SCHRIJVER, H. DE, *De oude landmaten in Vlaanderen*, Gent, 1942, Brussel, 1961[8].

SLICHER VAN BATH, B. H., *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel*. Historische sociografieën van het platteland, I, 1957. Landmaten, p. 395–401. Graanmaat, p. 706.

SLOET, L. A. J. W., De hof te Voorst, in *Letterkundige verhandelingen van de Koninklijke Nederlandsche Akademie*, 3 (1963) 33; herdr. in *„Van al's"*, 1871, p. 206. Maten.

SNELLIUS, W., *Erastosthenes Batavus*, Leiden, 1617. Over Rijnlandse roede.

SNUIF, C. J., Twentsche maten en gewichten, in *Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 42 (1925) 82–85.

SPILTHOORN, M. A., *Vergelijkings-tafelen van oude plaetselijke in metrieke en metrieke in oude plaetselijke landmaten van Oost-Vlaanderen*, Gent, z.j.

SPRUNCK, A., Le poids banal de la ville de Luxembourg, in *Les amis de l'histoire*, fasc. 2 (1960) 79–93.

STAAL, E. G., *Vergelijkingstafelen van Overijsselsche maten en gewigten*. Zwolle, z.j. (ca. 1821).
STAAT, *Tegenwoordige – – van de Vereenigde Nederlanden, Zeeland*, 1751. P. 22, Zeeuwse maten en gewichten.
STAAT, *Tegenwoordige – – van de Vereenigde Nederlanden, Drenthe*, 1792. P. 113–116 maten en gewichten.
STALLAERT, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* (A – Overdracht), Leiden, 1886–1893.
STARING, W. C. H., *Huisboek voor den landman in Nederland*, 1862. P. 1115–1127 maten en gewichten.
STARING, W. C. H., De almanak voor den landman, in *Landbouw-Courant*, 17 (1863) no. 13, p. 53–54. Op p. 54 Zuiderzeedammet = 0,5677 bunder.
STARING, W. C. H., *Lijst van alle binnen- en buitenlandsche maten, gewichten, enz.*, 1902[4], bew. door R. W. van Wieringen.
STOCKMANS, B., *Arithmetica*, z.j. Maten en gewichten.
SWINDEN, J. H. VAN, *Verhandeling over volmaakte maaten en gewigten*, Amsterdam, 1802, 2 dln.
SWINDEN, J. H. VAN, *Vergelijkingstafels tusschen de Hollandsche land-maten en de hectare*, 1812. In exemplaar in universiteitsbibliotheek te Leiden handschriftelijke aantekeningen van Van Swinden zelf.
SWINDEN, J. H. VAN, *Vergelijkings-tafels tusschen de Hollandsche lengte-maten en den mètre; met het nodige onderrigt over dezelve maten*, Amsterdam, 1812.
SWINDEN, J. H. VAN, *Aanteekeningen over maten en gewichten, statistiek, enz.* Ms. zie *Catalogus, bibliotheca academia Lugduno-Batavae*, dl. 14, Inventaris van de handschriften, eerste afd. 1932, XXII Codices Latini bibliothecae publica (B.P.L.), p. 128 no. 758.
TABLEAUX *de comparaison des anciennes mesures du departement de la Meuse – Inferieure avec les nouvelles*, Maestricht, 1808.
TAFEL van graan-maten in onderscheide plaatsen van het Koningrijk Holland, in *Magazijn van vaderlandschen landbouw*, 4 (1808) 330–335. Overgenomen uit de Specietafel van H. Aeneae.
TAFELEN, *Vergelijkende – – tusschen de oude maten en gewigten in het Departement des Bouches du Rhin gebruikelijk, met de nieuwe*, 's-Hertogenbosch, 1812.
TAFELS *van overbrenging der nieuwe maeten in de oude voor het Departement der Twee Nethen opgesteld door de bij het besluit van den Prefect van 26 Nivose van het jaer 12 benoemde commissie*, Antwerpen, 1805.
TARIEF *van landmaten (Brugge – Veurne – Ieper – Kortrijk – Dixmude)*, uitg. Sachenpré.
TAVERNIER, C., De „zille", landmaat, in *Album E. Blancquaert*, 1958, 253–258.
TITS-DIEUAIDE, M.-J., Les Archives Nationales à Paris et l'histoire de notre pays sous le régime français (1789–1815), in *Handelingen van de Kon. Commissie voor geschiedenis*, 126 (1960) 4e afl. p. CLXIX. Nos. 1290–1293, poids et mesures dans les départements étrangers (an VI–1813).
TOORN, A. VAN DER, *Handboekje dienende ter herleiding van maten en gewichten*, 1824[3].
TRESOIR *van de maten, van gewichten, van coorn, lande, van de elle ende natte mate, oock van den gelde ende wissel, ende ander practijcquen ende vergaderinghen seer profijtich ende ghenoechlijck*, Amstelredam, 1590, 1668.
UYL, W. F. J. DEN, *De Lopikerwaard, I Dorp en kerspel tot 1814*, (1960). P. 246–247, landmaten Polsbroek. P. 410, landmaten Benschop.
VELDE, J. H. VAN DE, *De ontwikkeling van het toezicht op maten en gewichten in Friesland*, Leeuwarden, 1916.
(VENNE, J. M. VAN DE), Maastrichtsche inhoudsmaten in 1570, in *De Maasgouw*, 47 (1927) 18.
VENNE, J. M. VAN DE, Vlaktematen en maailonen te Mheer in 1710, in *De Maasgouw*, dl. 70, jg. 75 (1956) kol. 93. Nota van de secretaris der schepenbank Mheer, Rijksarchief Maastricht, Landen van Overmaas, nr. 7355.

VERBESSELT, J., Oude cijnzen, munten en maten, in *Eigen schoon en de Brabander*, 38 (1955) 177–188; 281–292.

VERLINDEN, J., e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe–XVIIIe eeuw)*, 1959, 1–15. Zie A. Wijffels.

VERPLANCKE, J. F., *Tafels van reductie, van de oude in nieuwe maeten en gewigten, en van de nieuwe maeten en gewigten in oude... departement der Leye*, Brugge, jaar XI (1802).

VERSLAGEN, *De – – van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*:

1856, p. 81, 192, De betekenis van het woord „voer" ('n voer hooi, enz.); p. 81, 190, De maten en gewichten van graan; p. 97, 195, Het ijken van balansen.

1857, p. 122, 198, De graanmaten.

1859, p. 150, 252, De ongelijkheid der maten in Nederland.

1860, p. 106, 221, De graanmaten.

1891, p. 196, 214, De koop en verkoop van landbouwproducten bij het gewicht (en niet per maat).

1893, p. 48, De verkoop van granen aan de korenbeurs te Groningen (niet meer per hl, maar per kilogram).

1897, verslag p. 241 en praeadvies p. 81, Zou de plaatsing van nauwkeurige weegwerktuigen (fair banks) van overheidswege of door onderlinge samenwerking van landbouwers, nauwkeuriger administratie in het landbouwbedrijf in de hand werken? (Dr. J. J. Ott de Vries Jr.).

VERWIJS, E., en J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, I – XI, 's-Gravenhage, 1885–1941.

VISSER, J., *Het voordeel en het gemak van gelijke maten en gewigten*, Amsterdam, 1834.

VOET-MAAT, De – –, in *Nieuwe Drentsche volksalmanak*, 1906, 63.

VORSSELMANS, J., De Bredaesche maete, in *Calmpthoutania*, 10 (1957/58) 49–55.

WAAL, W. A. DE, Afkortingen van de benamingen onzer maten en gewichten, in *De ingenieur*, 39 (1924) 430.

WECHEL, A. TE, Houtmeterij met loopende voeten in Nederland, in *Nederlandsch boschbouwtijdschrift*, 8 (1935) 477.

WEE, H. VAN DER, Aantekeningen over oude Lierse maten, in *Land van Rijen*, 1960, 49–63; 127–131.

WESTERINK, G., *Doornspijk en Elburg. Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond*, 1961. Maten, p. 58–60, 132, 138.

WESTERMANN, J. C., Bescheiden betreffende de Amsterdamsche handel in de eerste helft der 19e eeuw, naar aanleiding van de invoering van de nieuwe maten en gewichten in 1820, in *Economisch historisch jaarboek*, 20 (1936) 294.

WESTINK, F. W., en G. FOLKERTSMA, *Handboekje bij het gebruik der Vriesche maten en gewigten, overgebragt in nieuwe Nederlandsche maten en gewigten*, Leeuwarden, 1820.

WILDEMAN, M. G., Ordonnancie van tmeten roerende den landtmeter van Delflant, 1519, in *De wapenheraut*, 6 (1902) 464.

WINANDS, F. J., *Vollständige Vergleichungs-Tafeln der neuen republikanischen Münzen und definitiv-rektifizirten Maaszen und Gewichten mit den Alten für das Roer-Departement*, Aachen, 10. Jahr (1802). Dit boekje zou gegevens over Pruissisch Opper-Gelre en Ravestein moeten bevatten, daar zij onder dit departement behoorden, worden echter niet vermeld.

WINKLER PRINS, A., De grondslag van ons tegenwoordig stelsel van maten en gewichten, in *Vaderlandsche letteroefeningen*, 1866, I, 113.

WINTER, P. J. VAN, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems*, Werken Nederlandsch Economisch Historisch Archief, 12, 1951. Dl. I, 91–104, hoofdstuk VIII: Grazen, jukken en deimten.

WIJFFELS, A., Maten en gewichten. Poids et mesures employés, in C. Verlinden, J. Craeybeckx, e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe–XVIIIe eeuw)*, 1959, 1–15.

ZAKBOEKJE *voor Friesche boeren en boterkoopers, aanwijzende den prijs van een vat boter van 21 tot 60 gulden... Met herleidingstafels van het gewigt der granen per zak en per mud alsmede van pondematen en bunders*, 1862.

ZEVENBOOM, K. M. C., De gewichten, die vóór 1820 te Amsterdam werden gebruikt en de ijkmerken, die daarop werden aangetroffen, in *Jaarboek Amstelodamum*, 45 (1953) 46–107.

ZEVENBOOM, K. M. C., Bijdrage tot de kennis van de oude Amsterdamse graanmaat, in *Verhandelingen Kon. Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 66 nr. 1, 1959.

ZEVENBOOM, K. M. C., De bemoeiingen van het Instituut en de Akademie met het ijkwezen, in *Verhandelingen Kon. Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 67, nr. 1, 1960.

ZEVENBOOM, K. M. C. en D. A. WITTOP KONING, Nederlandse gewichten. Stelsels, ijkwezen, vormen, makers en merken, *Mededelingen rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen*, no. 86, 1953.

A.A.G. BIJDRAGEN

1 B. H. SLICHER VAN BATH, De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis (Overdruk uit Nederlands archievenblad, 63 (1958–59) 36–47).
2 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. I, Middeleeuwen, 1959. Stencil, XII en 79 p.
3 B. H. SLICHER VAN BATH, Teksten behorende bij De agrarische geschiedenis van West-Europa, vol. II, Nieuwe tijd, 1959. Stencil, 128 p., 4 ills.
4 B. H. SLICHER VAN BATH, Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939–1959 (Overdruk uit Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 8 (1960) 68–78).
5 B. H. SLICHER VAN BATH, Systematische bibliografie behorende bij Zwanzig Jahre Agrargeschichte im Benelux-Raum, 1939–1959, 1960. Stencil, II en 146 p., 1688 nrs.
6 B. H. SLICHER VAN BATH, The influence of economic conditions on the development of agricultural tools and machines in history (Overdruk uit Studies in industrial economics, vol. II, Mechanisation in agriculture, 1960, 1–36).
7 J. A. FABER, Graanhandel, graanprijzen en tarievenpolitiek in Nederland gedurende de tweede helft der zeventiende eeuw (Overdruk uit Tijdschrift voor geschiedenis, 74 (1961) 533–539).
8 B. H. SLICHER VAN BATH, Accounts and diaries of farmers before 1800 as a source for agricultural history, 1962, p. 5–33.
A. M. VAN DER WOUDE, De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven, 1962, p. 35–76.
9 J. A. FABER, Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, 1963, p. 3–28.
B. H. SLICHER VAN BATH, De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk granen, in verhouding tot het zaaizaad, ca. 810–1820, 1963, p. 29–125.
A. M. VAN DER WOUDE, De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw, 1963, p. 127–153.
A. M. VAN DER WOUDE, Een belangwekkende Sowjet-Russische studie over de Nederlands-Russische handel in de tweede helft van de 16e eeuw, 1963, p. 155–166.
10 B. H. SLICHER VAN BATH, Yield ratios, 810–1820, 1963, 264 p.

Van de A.A.G. Bijdragen 1 tot en met 8 zijn geen exemplaren meer voorradig.